

(૨)

પ્રથમ અધ્યાય વાચકના કરકમળમાં છે જ. હો શ્રી નેષ
શકશે કે આવી સરળ ભાવવાહી ટીકા આજ સુધી ગુજરાતીમાં
પ્રસિદ્ધિયમ નથી

પેટલાદના સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર દાતાર શેઠ શ્રી. રમણલાલભાઈ
કેશવલાલભાઈએ યજુર્વેદનો આ પ્રથમ અધ્યાય ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ
કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦) ૩પિયા એકહજારનું દાન આપી, સ્વાધ્યાય-
મંડળ, ગુજરાત શાખાના સંપૂર્ણ યજુર્વેદ ભાષ્યના મનોરથને
કેટલેક અંશે અપનાવી લીધો છે, અને તેના ઉત્સાહને ધણે જ
વેગ આપ્યો છે. તે માટે મંડળ તેઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માને
છે, અને આવા ધર્મયજ્ઞોમાં તેઓશ્રી હજી પણ વધારે સંગીન
ભાગ લેવા દીધાંયુધી કાય એમ પ્રભુને પ્રાર્થે છે.

નિવેદક :

રાવપુરા, વડોદરા. }
જ્યેષ્ઠ સં. ૧૯૯૭ }

નટવરલાલ જોડાલાલ મહેતા,
માનદ મત્રી,
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ગુજરાત શાખા.

પુરુષાર્થ સાધન

“ યજુર્વેદ ” એ ‘ કર્મવેદ ’ છે. મનુષ્યે કયાં કર્મો કરવાં અને તે દ્વારા પોતાની સર્વાંગી ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી, તે વિશે આ વેદમાં કહેવાયું છે. યજુર્વેદનું ‘ યજુઃ ’ નામ ‘ અ-ધ્વર-વેદ ’ એવું પણ છે. ‘ ધ્વરા ’ એટલે હિંસા કિંવા કુટિલતા. તે જેની અંદર ન હોય તે અધ્વર કહેવાય. અર્થાત્, ‘ અધ્વર ’ એટલે ‘ અહિંસાપૂર્વક તથા સરળતાપૂર્વક કરેલાં કર્મો. ’ ‘ કર્મો ’ કરવાનાં હોય સારે તેમાં અહિંસા કેવી રીતે સાધવી અને સરળ વર્તન રાખી કપટ, કિંવા કુટિલતાનો બિલકુલ બહિષ્કાર કરીને પરમ પુરુષાર્થ કેવી રીતે સાધવો, તે આ વેદમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ વાજસનેયિ શુક્લ યજુર્વેદના ચાલીસ અધ્યાય છે. તેમાંનો ચાલીસમો અધ્યાય ‘ ઇન્દ્રોપનિષદ ’ એ નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનો આત્મગ્ઝાનનો વિષય ત્ર્યંચરૂપે ત્રયમ હિંદી તેમ મરાઠીમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલો. તે પછી આ પહેલા અધ્યાયનું પ્રકાશન થાય છે. એની અંદર ‘ શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ ’ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રેષ્ઠ કર્મ કરતાં કરતાં છેવટે આત્મગ્ધાન વંડે. પોતાની શક્તિ પિછાનવી, એ જાતનો સંબંધ પહેલા અધ્યાયનો ચાલીસમા અધ્યાય સાથે છે. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ મંત્રનો શબ્દાર્થ કરીને, અધિક સ્પષ્ટતા કરવા ખાતર તેમજ પૂર્વોપર સંબંધ બરાબર સમજાય તે ખાતર જેટલી ટિપ્પણીઓ આપવાની જરૂર જણાઈ છે, તેટલી જ ટિપ્પણીઓ જે તે પાન પર નીચેના ભાગમાં આપવામાં આવી છે. એટલે ઝાઝી ભાયાદૂટ વગર જે તે વેદ-મંત્રોનો અર્થ, એ વિવેચનની મદદથી, વાચકને સહેજાંઈથી સમજાઈ જશે, એવી આશા છે.

ઔધ,
૧૫ શુક્લ આવણ,
શકે ૧૮૫૧

}

નિવેદક,
શ્રી. દા. સાતવજોકર
સ્વાધ્યાય મંડળ.

दातार शेठ श्री रमणुसाक्षबाई केशवसाक्षबाई
पेठसाह

અનુક્રમણિકા

૧૪૬ સાધન	
મોહ્યાવઃ (વાજસનેયિ માધ્યંદિન શુક્લપાઠઃ)				૧
તમ કર્મનેા ઉપદેશ (પ્રથમ અધ્યાયનેા અર્થ)	...			૬
„ ગુણ અને કર્મ	૧૨૮
„ અધ્યાત્મ જ્ઞાન	૧૩૨
„ ધારકશક્તિ	૧૩૬
„ જ્ઞાન અને વાચા...	૧૩૭
„ નિર્ભયતા	૧૩૯
„ માતૃભૂમિની ભક્તિ	૧૪૧
„ બળ	૧૪૨
„ ઝેની પ્રેરણા ?	૧૪૪
„ તમે શું કર્યું ?	૧૪૬
„ યજુર્ મહત્વ	૧૪૭
„ આત્મશુદ્ધિ	૧૪૮
„ દશપૂર્ણમાસ	૧૫૧
દુર્વેદકાણ્વસંહિતાપાઠઃ	૧૫૭
ાણ્વસંહિતાપાઠવિશેષઃ	૧૬૨

તૈત્તિરીય સંહિતાપાઠ:	૧૧૪
„ „ પાઠ વિશેષ:...	૧૭૦
ઠાણ સં.માં આવેલા વધારાના મંત્રોનો વિચાર	૧૭૪
તૈત્તિરીય „ „ „ „	૧૭૮
આત્મજ્ઞાન	૧૭૮
સંવધન	૧૭૯
મિત્રદષ્ટિ	૧૮૦
જ્ઞાનીઓના દાખલા	૧૮૧

યોગેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની સનાતન તત્ત્વવીણા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

વિદ્વદ્ય પંડિતશ્રી શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરની હિન્દી ' પુરુષાર્થ
બોધિની ટીકા ' સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર તૈયાર થાય છે.

વેદ, ઉપનિષદ તથા ગીતામાંથી ભારતીય જીવનના પ્રધાન સૂત્ર
સમા પુરુષાર્થની પ્રબળ પ્રાણવાન ઘોષણા સાંભળવી છે ?

૧ વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાનું તાત્પર્ય એક જ છે, એ વેદ, ઉપનિષદ
તથા અન્ય શાસ્ત્રોનાં મૌલિક અવતરણો અને દષ્ટાન્તો સાથે
જાણવું છે ?

૨ આ વિશ્વમાં વિવિધતાની પાછળ એકતા છે, વિભિન્ન તત્ત્વોમાં
અભિન્નતા બ્યાપે છે; એની ઝાંખી કરવી છે ?

૩ અધ્યાત્મવાદ તથા સાર્વભૌમિક તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો સમજવા છે ?

૪ વેદાન્ત અને વ્યવહારનાં રહસ્યોને જાણવાં છે ?

૫ જ્ઞાન, કર્મ તથા ભક્તિની ત્રિવેણીનાં દર્શન કરવાં છે ?

૬ સાંખ્ય તથા યોગના ભેદ અભેદને પિછાનવા છે ?

૭ સ્વાર્થ, પરાર્થ, પરમાર્થ, પુરુષાર્થ, કર્મ, સંન્યાસ, આસક્તિ,
અનાસક્તિ, લોકસંગ્રહ, જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષનાં
રહસ્યો સમજવાં છે ?

૮ યોગ, યજ્ઞ, દાન, અર્હિસા, પ્રેમ, સંયમ, સેવા અને સમર્પણનાં
અર્થ તથા તાત્પર્યને જાણવાં છે ?

૯ મનુષ્યનાં વિવિધ શરીરો, અવતારવાદ, વર્ણોશ્રમધર્મ, જાતિનિશ્ચય,
સિદ્ધિનાં સાધન તથા પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ સમ્બન્ધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન
મેળવવું છે ?

૧૦ ગુરુ, શિષ્ય, શિક્ષણ, સંસ્કાર, સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યના વિષ-
યમાં ઉન્નત વિચારો જાણવા છે ?

તે પંડિત શ્રી સાતવળેકરજીની વિસ્તૃત અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ પુરુષાર્થ-
બોધિની ટીકાવાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને અવશ્ય વાંચો-ખરીદો.

ગુજરાતી ભાષાન્તરના શ્રાહક યવા કિંમત મોકલી નામ નોંધાવો.

દરેક ભાગના રૂ. ત્રણ; ત્રણ ભાગના નવ; ટપાલ ખર્ચ જુદો.

વ્યવસ્થાપક, સ્વાધ્યાય મંડળ-ગુજરાત શાખા

રાવપુરા, વડોદરા.

વૈદિક સમ્પત્તિ

લેખક : સ્વર્ગસ્થ પંડિત રઘુનંદન શર્મા, સાહિત્ય ભૂપત્ય.

મુંબાઈના સુપ્રસિદ્ધ દેશમેવક દાનવીર શેઠશ્રી શૂરજીભાઈ વલ્લભદાસ, એઓશ્રીએ આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાતર કરવા ઉદારતાપૂર્વક સમતિ આપી છે. આશરે ૯૦૦ પાનના આ ગ્રંથે અન્યની કિંમત રૂ. ૬ થશે ટપાલ ખર્ચ ગ્રંથનું.

આ અદ્વિતીય અન્યમાં એના વિદ્વાન લેખકે વૈજ્ઞાનિક, ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક વિષયોનું, અને પ્રાચીન તથા અવૈચીન સાહિત્ય, પુરાણો શાસ્ત્ર, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, જૂગોળ, ખગોળ, જ્યોતિષ, લિપિ તથા ભાષા આદિ અનેક વિષયોનું દિગ્દર્શન કર્યું છે. તેમજ ગ્રંથો ગ્રંથો વિષયો પર લખાયેલા અનેક પાશ્ચાત્ય તથા પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોના વિવિધ ગ્રંથોનું વિવેચન કરી આપ્તસિદ્ધાન્તોને યુક્તિ તથા પ્રમાણો વડે પ્રુષ્ટ કર્યા છે. આ પુસ્તકમાં વેદ અને વૈદિક સભ્યતાનું સુંદર વિવેચન તેમજ સમર્થન કરેલું છે. યજ્ઞોર્મા આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, જૂગોળ, વાસ્તુ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, પશુપાલન સાર્વભૌમ-રાજશાસન આદિ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનો સમ્બન્ધ કેવો છે એ યોગ્ય પ્રમાણો સહિત દર્શાવ્યું છે. વૈદિક સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિના દરેક ઉપાસકને આ વિરલ પુસ્તક જોવા ખરીદવા અમે આગ્રહપૂર્વક ભલામણકરીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાન્તરના માહક થવા નામ નોધાવો.

વ્યવસ્થાપક,

સ્વાધ્યાય મંડળી-ગુજરાત શાખા

રાવપુરા, વડોદરા.

(वाजसनेयि—माहिन्दन—शुक्ल)

यजुर्वेद संहिता ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

ओ ३ म् ॥ इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ देवो वः सविता
प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमध्या इन्द्राय
भागं प्रजावंतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वं स्तेन ईशत माघ-
शंखसो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बृहदीर्यजमानस्य
पशून्पाहि ॥ १ ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिष्वनो घर्मोऽसि
विश्वधा असि । परमेण धाम्ना दृष्टंहस्व मा ह्वामा ते
यज्ञपतिर्हर्षीत् ॥ २ ॥

वसोः पवित्रमसि शतधारे वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुष्ट्वा
कामधुक्षः ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्म मा विश्वधायाः । इन्द्रस्य त्वा
भागं सोमेनातनन्मि विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

अग्रे व्रतपते व्रतं चैरिष्यामि तच्छक्यं तन्मे राध्यताम् ।
इदमहमनुतात्मत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै
त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेपाय वाम् ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टं रक्षो निष्टा
अरातयः उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मीन्धूर्वति तं धूर्व यं वयं
धूर्वामः । देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्ट-
तमं देवहृतमम् ॥ ८ ॥

अहुतमसि हविर्धानं हव्यं हस्व मा हवामा ते यज्ञपतिर्हार्षीत् ।
विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु वातायापहतं रक्षो यच्छन्तां
पञ्च ॥ ९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुम्यां पूष्णो हस्ताम्याम् ।
अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविष्येयं हव्यं हन्तां दुर्योः

पृथिव्यामुन्तरिक्षमन्वेमि । पृथिव्यास्तत्रा नामौ सादया-
म्यदित्या उपस्थेऽग्रे हव्यंरक्ष ॥ ११ ॥

पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण मूर्यस्य रश्मिभिः । देवीरापोऽअग्रेगुवो अग्रेपुवोऽ-
ग्रं इममग्र यत्नं नयताग्रे यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देव-
युवम ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं युयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्यं
प्रोक्षिता स्य । अग्र्ये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्रीपोमाभ्यां त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै
यद्वोऽशुद्धाः पराजध्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

गर्मास्यधूतंरक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वर्गसि प्रति-
त्वादितिर्वेत्तु । अद्विरसि वानस्पत्यो ग्रावांसि पृथुबुध्नः
प्रति त्वादित्यास्त्वर्गेत्तु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनुरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि
बृहद्वासि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हविः शमीप्व
सुशमिं शमीप्व । हविष्कृदेहि हविकृदेहि ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽमि मधुजिह्व इममूर्जमावदं त्वया वयं मंघ्रातं
संघातं जेष्व वर्षष्टममि प्रति त्वा वर्षष्टं वेत्तु परापूतं
रक्षः परापूता अरातयोऽपहतं रक्षो वायुर्वो विविनक्तु

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः । प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण
पाणिना ॥ १६ ॥

धृष्टिरस्यपांस्रे अग्निमामादैर्जहि निष्क्रव्यादंसेधा देव-
यजं बह । ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्टंह ब्रह्मवनिं त्वा सत्रवनिं
सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्वधुरुणमस्यन्तरिक्षं दृष्टंह ब्रह्मवनिं त्वा
सत्रवनिं सजातवन्पुपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय । ध्रुव-
मसि दिवं दृष्टंह ब्रह्मवनिं त्वा सत्रवनिं सजातवन्पुपद-
धामि भ्रातृव्यस्य वधाय । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि
चितं स्योर्ध्वचितो भृगूणामद्विरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

शमस्यवधूतंरसोऽधूता अरातयोऽदित्यास्त्वर्गसि प्र-
ति त्वादितिवेत्तु । धिपणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्व-
र्ग्वेत्तु दिव स्कम्भनोरसि धिपणासि पार्वतेयी प्रति त्वा
पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्या-
नाय त्वा । दीर्घामनु प्रसिन्निमार्गुषे धां देवो वः सविता
हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा
महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ता-
भ्याम् । सं वषामि समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन ।
संश्रवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तां सं मधुमतीर्मधुमतीभिः
पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

जनयस्यै त्वा संयौमोदमणेऽिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा यमोऽसि
विश्वारुरुप्रया उरु प्रयस्वोरु ते यज्ञपतिः मयतामपिष्टे
त्व मा हिंसीदेवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्टेऽधि
नार्के ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविक्थ्या अतमेर्यज्ञोऽतमेर्यजमानस्य प्रजा
भूयात् त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पुष्णो हस्ता-
भ्याम् । आददेऽश्वरुक्तै देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरेसि दक्षिणः
महत्समृष्टिः शततेजा वायुरेसि तिग्मतेजा द्विपता
वधः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवपजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसीसिपं वृजं गच्छ
गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्विधान देव सवितः परमस्यां पृथि-
व्यां गतेन पाशैर्योऽस्पान्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्मतो
मा मौक् ॥ २५ ॥

अपारहं पृथिव्यै देवयजनाद्व्यासं ब्रजं गच्छ गोष्ठानं
 वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याधंशतेन
 पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ।
 अररो दिवं मा पशो द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् ब्रजं गच्छ
 गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथि-
 व्याधंशतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
 मा मौक् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा
 परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । सुक्ष्मा
 चासि शिवा चासि स्योना चासि सुपदा चास्यूर्जस्वती
 चामि पर्यस्वंती च ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्य त्रिष्टपो विरणिशुद्धादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।
 यामैर्यैश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासां अनुदिश्य यज-
 न्ते । माक्षणीरासादय द्विपतो बृधोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टंरक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुष्टंरक्षो निष्टुष्टाऽअ-
 रातयः । अनिश्चितोऽसि सपत्नसिद्धाजिनं त्वा वाजेध्यायै
 सम्मार्जिम । प्रत्युष्टंरक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टुष्टंरक्षो
 निष्टुष्टा अरातयः । अनिश्चिताऽसि सपत्नसिद्धाजिनीं
 त्वा वाजेध्यायै सम्मार्जिम ॥ २९ ॥

आदित्यै रास्तासि विष्णोर्वैष्णवाऽस्यर्जे त्वाऽदेव्येन त्वा च-
क्षुषावपश्यामि । अग्नेर्जिह्वासि सुहृद्वैभ्यो धाम्ने धाम्ने मे
भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

सुवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रु-
श्मिभिः । सुवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण
सूर्यस्य रुश्मिभिः । तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम
नामासि प्रियं देवानामनाधृतं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

(વાજસનેયિ-માધ્યંદિન-શુક્લ)

યજુર્વેદ સંહિતા

પ્રથમ અધ્યાય

શ્રેષ્ઠતમ ઠર્મનો ઉપદેશ

યજુર્વેદ એટલે “ ઠર્મવેદ ”. એમાં ઠર્મો કેવી રીતે કરવા અને શા માટે કરવા તે કહેવામાં આવ્યું છે. એ યજુર્વેદનો આ પહેલો અધ્યાય છે અને એમાં શરૂઆતથી જ “ શ્રેષ્ઠતમ ઠર્મ ”નો મનનીય ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. યજુર્વેદમાં વાક્યો ઠોઠ ઠોઠ વાર અપૂર્ણ આવતાં હોઈ તેમના અર્થની પૂર્ણતા પાછળ આવી ગયેલાં કે આગળ આવતાં વાક્યોમાંનાં પદો અહીં અધ્યાહાર એમ માનીને જ કરવી પડે છે. યજુર્વેદની અંદર જે મંત્રો છંદબદ્ધ અને પદબદ્ધ છે, તેમનો અર્થ ઘટાવવાને આવો અધ્યાહાર કરવાની જરૂર નથી પડતી; પણ જ્યાં મંત્રોની જાણતમાં પુષ્કળ ઠેકાણે આવો અધ્યાહાર માનીને અર્થ કરવો પડે છે. આ પહેલાં મંત્રમાં પંદર વાક્યો છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ ૧૫ સ્વતંત્ર ઉપદેશો જ છે. તેમ છતાં તેમાંનાં પહેલાં બે વાક્યોનો અર્થ

ઓરમ્ ॥ इषे त्वोर्जे त्वा,

૧ [સવિતા દેવ] ત્વા ઇષે
[પ્રાર્પયતુ]

૧ સકુને અને સર્વ કંઈને
ઉત્પન્ન કરનારો દેવતાને
અન્ન માટે [પ્રેરો.]

એવા વાક્યમાંનું " દેવો ષઃ સવિતા.....પ્રાર્પયતુ " એ પદ તેમની સાથે લેવાથી જ પૂર્ણ થાય છે: અને તે આ પ્રમાણે:—

(૧) " હે મનુષ્ય! બગવાન સવિતાદેવ (ઇષે ત્વા) તને અન્નની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરો. " સૌથી પ્રથમ મનુષ્યે અન્ન મેળવવું જોઈએ, અન્ન સિવાય મનુષ્ય જીવી શકે નહિ. એટલે " અન્ન મેળવવા સારું કર્મ કરવાને તૈયાર થા " એવો ઉપદેશ અત્રે કરવામાં આવેલો છે. ' સવિતા ' એ શબ્દ સૂર્યવાચક છે એ તો સકુને જાણીતું છે. પણ અહીં આગળ આ શબ્દ "સવિતા યે દેવાનાં પ્રસવિતા" (શત્ ૦ બ્રા ૦ ૧ । ૧ । ૨ । ૧૭) યાને ' સવિતા એ સર્વ દેવતાઓને પેદા કરનારો પરમેશ્વર છે. ' એ અર્થમાં વપરાયો છે. એટલે " સર્વને પેદા કરનારો પરમેશ્વર તને અન્નની પ્રાપ્તિ સારું કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરો " એવો અર્થ પહેલા વાક્યનો થાય છે. હવે માત્ર અન્ન મળવાથી જ કંઈ કામ સરે નહિ. આધેતું અન્ન પચાવવું જોઈએ અને તેને પરિણામે બળની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. તેથી બીજા જ મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

(૨) " આ બધાંને ઉત્પન્ન કરવાવાળો ઇશ્વર (ઈર્જે ત્વા) તને બળ વધારવાની પ્રેરણા કરો ! " અર્થાત્ કે પહેલાં પુષ્કળ અન્ન મેળવ અને પછી તે અન્નનો ઉપભોગ કરીને બળની વૃદ્ધિ કર. " અન્નનો અતિશય ઉપભોગ કરવાથી યાને

વાયવસ્ય, દેવો વઃ સવિતા પ્રાર્પયતુ શ્રેષ્ઠતમાય કર્મણે,

૨ [સવિતા દેવઃ] ત્વા ઈર્જે [પ્રાર્પયતુ]	[સર્વને હિતવન્ન કરનારો દેવ] તને બળ મેળવવા [પ્રેરો].
૩ [યૂય] વાયવ સ્ય ।	૩ [તમે] પ્રાણ(૩૫) છો.

જોઈએ તેના કરતા વધારે પ્રમાણમાં આહાર કરવાથી અપચો થઈને બળનો નાશ ન થાય તે માટે ખૂરતી કાળજી રાખજો, અને બળવૃદ્ધિ સતત થતી રહે એવી રીતે તારી દિનચર્યા રાખજો. વળી પુષ્કળ અન્ન મળ્યું અને શરીર બહુ હેન્ટપુન્ટ થયું, એથી પણ કંઈ કામ થયું ન ગણાય. “હું કોણ છું ?” એના વિચાર કરવો જોઈએ, બધા ભોક્ષી શરીરને જ ‘હું’ એમ સમજે છે, પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. ‘(૧) શરીર, (૨) ઈન્દ્રિય, (૩) મન, (૪) પ્રાણ, (૫) જીવિ અને (૬) આત્મા’ આ છ તત્ત્વો મનુષ્યની અંદર સમાવિષ્ટ થયેલાં છે. એ છએ તત્ત્વો મળીને જ મનુષ્ય બને છે. તે પૈકી પહેલાં બે તત્ત્વો રચૂળ છે, ત્રીજા ને ચોથા તત્ત્વો રચૂળ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને જોડનારી કડી ૩૫ છે, અને છેવટના એટલે કે પાંચમા અને છઠ્ઠા નંબરનાં તત્ત્વો એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો છે. રચૂળ કરતાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની શક્તિ અવિકલ હોવાને કારણે સૂક્ષ્મોતું મહત્ત્વ રચૂળ તત્ત્વો કરતાં વિશેષ છે. એટલે જ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો મુખ્ય કહેવાય છે. એવું સૂચન ત્રીજા મંત્રમાં મળે છે:

(૩) “હે મનુષ્યો ! તમે બધાં પ્રાણ૩૫ છો” શરીર નાશવંત છે અને પ્રાણ તથા તેની આગળનું તત્ત્વ ને આત્મા તે અમર છે. મનુવેદના ૪૦ માં અધ્યાયમાં આજ આશયનું કથન છે: જેમકે, યાચુરનિલમમૃતમયેદં મસ્માન્તંશરીરમ્ (અ. ૪૦-૧૫). અર્થાત્ “પ્રાણ એ (અન્ + હલં) અપાર્થિવ અમૃત છે અને

૪ સચિતા દેવઃ યઃ શ્રેષ્ઠતમા-
ય કર્મણે પ્રાર્પયતુ ।

૪ સર્વને પેદા કરવાવાળો દેવ
તમને (બધાંને) શ્રેષ્ઠતમ કર્મ
માટે પ્રેરણા કરો.

આ શરીર બરમ ધનાર છે. ” ૪૦ મા અધ્યાયમાંના આ મંત્રનો સંબંધ અહીં આ મંત્ર સાથે ઘટાવી જોતાં લક્ષમાં આવશે કે જો તે સાર અન્ન મેળવ્યું અને જોતું બળ વધાયું તે શરીર તો નાશવંત છે. માટે જરૂર પૂરતી તેનો ઉન્નતિ સાધ્યા બાદ સામ્યત શક્તિવાળાં અન્ય તરફો જે પ્રાણ, બુદ્ધિ ને આત્મા છે તેમની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ અપાવું જોઈએ. આ બાબત ઠસાવવા ખાતર “ તમે પ્રાણ-રૂપ છો ” એવો ઉપદેશ અહીં આ મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ હે મનુષ્યો, તમે શરીરરૂપ નથી પણ પ્રાણરૂપ છો. અમા-ઉના જે મંત્રોમાં એકવચનનો પ્રયોગ થયેલો છે તે ધ્યાનમાં લો. એકવચનનો એ પ્રયોગ એમ બતાવે છે કે એ ઉપદેશ વ્યક્તિગત કરવામાં આવેલો છે. અન્ન મેળવ્યું, અને બળતી વૃદ્ધિ કરવી એ બન્ને બાબતો દરેકે વ્યક્તિગત કાર્યે જ છૂટકો પણ મનુષ્ય એ સંબંધમાં રહેનાર પ્રાણી હોવાથી એની પછી આવતો “ હું સંબંધમાં રહેનારો છું ” એ ઉપદેશ બરાબર સમજી સમજને પોતાના જીવનમાં ઉતારવો જોઈએ. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક જીવન એટલે કે સંઘજીવન. એ કેવી રીતે તે આગળ પર કહેવામાં આવશે. (૪) સચિતા દેવઃ યઃ શ્રેષ્ઠતમાય કર્મણે પ્રાર્પયતુ । આ મંત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે બધાંને ઉત્પન્ન કરનારો દેવ તમને બધાંને શ્રેષ્ઠતમ કર્મ કરવાને પ્રેરો. અર્થાત્ કે ‘ તમે બધાં ભોગાં મળીને સર્વની ઉન્નતિ સાર જરૂરબેમાં ઉત્તમ કર્મો કરો. ’ એવો ઉપદેશ આ ૪ થા મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. કર્મ કર્મમાં પુષ્કળ ભેદ છે. ‘ વિકર્મ, અકર્મ, કર્મ, શ્રેષ્ઠ કર્મ, શ્રેષ્ઠતર કર્મ, શ્રેષ્ઠતમ

આપ્યાયધ્વમ્,

૬ [યુગ] આપ્યાયધ્વમ્ | ૫ [તમે બધા] વૃદ્ધિગત થાઓ

કર્મ એવા અનેક કર્મો છે 'વિકર્મ' એટલે વિરૂદ્ધ કર્મ, એટલે કે જે ઢરવાથી અવનતિ થાય તેવું કર્મ 'વિકર્મ' પછીના કર્મ-પ્રકારો એકએકથી ચર્ચિતા પ્રકારના કર્મો હોઈ તે મધ્યમા ઉત્તમોત્તમ દગ્ગમે શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો છે એટલે જ આ મત્રમા કહેવામા આંબુ છે કે પ્રાયેક મનુષ્યે કિંવા મનુષ્યસઘે શ્રેષ્ઠતમ કર્મ કરવાની મદત્વાગત્સે સેવવી અર્થાત્ હીન કહેતા હનકા ટ્મો પોતાદારા ન થાય એવી ખમરદારી મનુષ્યમાત્રે રાખવી જોઈએ આ આ મત્રમાગોનો પગરપર સબધ ઘટાવી જોતા વાચકની ધ્યાનમા સહેજે આવી જવું જોઈએ કે પહેલાં જે મત્રમા 'અન્ન મેળવ અને બળ વધાર' એવો જે ઉપદેશ કરવામા આંબો છે તેમા પણ 'પ્રશસ્તતમ (ઉત્તમોત્તમ) કર્મો દ્વારા અન્ન મેળવ અને બળ (શક્તિ) વધાર' એવો જ ભાવાર્થ સમજવાનો છે ગમે તેવું દુષ્ટપણ કરીને અન્ન મેળવ' એવો ભાવ અન્યતઃ નથી જ સમજવાનો સમગ્ર યજુર્વેદમા 'કર્મ કરો' એવો ઉપદેશ જ્યાં જ્યાં આવે, ત્યાં ત્યાં 'પ્રશસ્તમ કર્મ કરો' એવો જ અર્થ સમજવાનો છે એવા ત્રણ વર્તવ્ય કર્મો કરીને જ (૫) આપ્યાય-ધ્વમ્ કહેતા તમારે સહુએ પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી આપ્યાયન એટલે સર્વાંગી ઉન્નતિ 'સમવિકાસ' એ એનો ગર્ભિત અર્થ છે "આપ્યાયન્તુ મમાગાનિ વાકપ્રાણશ્ચક્ષુ ઓઞ્ઞમયો ચલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ સર્વં વ્રજ્ઞં" (ઉનિષ્ઠાન્તિ) અર્થાત્ કે માત્ર સધળા અવયવો, મારી સધળી ઇન્દ્રિયો મારી શક્તિ વગેરે બધુંજ વૃદ્ધિગત થાઓ એ ધ્યેય અહીં જણાવેલો છે સારીરિક,

અદ્ય્યા, ઇન્દ્રાયમામં,

૬ [યૂયં] અદ્ય્યા:[સ્ય ।]

૬ [તમે બધાં હનન કરવાને
(ભારી નંખાવાને) અયોગ્ય [હો.]૭ [યૂયં] ઇન્દ્રાયમામં
[આપ્યાયધ્યમ]૭ [તમે] ઇન્દ્ર માટેના [તમારો]
ભાગ [વધારી આપો.]

માનસિક, બ્યક્તિગત, તેમજ સામુદાયિક એવી સર્વ પ્રકારની
હિનનતિ આ ' આધ્યાયન ' શબ્દ દ્વારા સૂચવાય છે. અન્ન મેળવવું,
બળ વધારવું, પ્રાણશક્તિની વૃદ્ધિ કરવી, અને પ્રશસ્તતમ કર્મો
કરવાં-એ બધું આપણો સઘળાંનો વિકાસ થાય, સઘળાંનો અભ્યુદય
થાય એટલા માટે જ આવશ્યક છે. કારણ કે (૬) તમે બધાં
“ અદ્ય્યા: ” કહેતાં ભારી નંખાવાને અયોગ્ય હો. તમારી શક્તિનો
હાસ થાય એ બગબર નથી. હે મનુષ્યો ! તમે પોને યજ્ઞને પોતાનો
નાશ કરો એ કિંવા ખીજા કોઈ દ્વારા તમારો નાશ થાય એ કોઈ
પણ રીતે યોગ્ય નથી. બધી રીતે તમારી હિનનતિ જ થવી જોઈએ.
તમારી અબાદી થાય, તમારી વૃદ્ધિ થાય એવા જ પ્રકારનાં આચરણો
તમારે કરવાં ધટે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ તમારો નાશ કરવાને
તત્પર અને તો તમારે તેનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ યાને તેની
સામે થવું જોઈએ, અને તેમ કરીને તમારી સર્વોંગી હિનનતિનો
માર્ગ તમારે નિષ્કંટક બનાવવો જોઈએ; એ જ અત્યારે તમારું
પ્રશસ્તતમ કર્મ છે. આ રીતની તમારી સર્વોંગી હિનનતિ સાધવાનું
શક્ય બને એટલા ખાતર તમે (૭) ઇન્દ્રાય મામં જ્યેષ્ઠતમાય
કર્મણે આપ્યાયધ્યમ યાને (તમારા) નરેન્દ્ર માટેના (તમારી
પ્રાપ્તિના આપવા લાયક વાજબી) ભાગમાં શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવા ખાતર
વધારો કરી આપીને તેને સોંપી દો. તમારા યજુનો નાશ કરનાર

પ્રજાવર્તારનમીવા અયક્ષ્મા, મા વ સ્તેનર્દૈશત,
માઘશઞ્સો, ધ્રુવા અસ્મિન્ ગોપતૌ સ્યાત .

૮ [યૂયં] પ્રજાવર્તીઃ,

૯ અનમીવાઃ

૧૦ અયક્ષ્માઃ [સ્થ]

૮ [તમે] પ્રજાવર્તીઃ.

૯ નીરાગી.

૧૦ [અને] ક્ષયાદિ રોગગતિ
[યાઓ.]

જે શક્તિ છે તેને ઇન્દ્ર કહેવામાં આવે છે. (ઇન્દ્ર શત્રૂન્ હ્વાતિ
इति इन्द्रः) એવા નરેન્દ્રનો ભાગ નરેન્દ્રને હવાશે કરી દીધાથી
તે તમારા લાભમાં ઉત્તમ પ્રકારનું ગણ્યતંત્ર ચલાવીને સુગણ્ય-
વ્યવસ્થા દ્વારા તમારી ઉત્તમ આજ્ઞાથી સાધશે, અને એ રીતે રાજ્ય
તથા પ્રજા એક બીજાના સહાયક બનીને, એક બીજા હિતમાં
પોતાની સર્વોચ્ચ ઉન્નતિનાં કાર્ય કરતાં રહેશે તો બન્નેની ઉન્નતિ
ખાત્રીથી થતી રહેશે. એટલા માટે નરેન્દ્રનો ભાગ તેને હવાશે કરી
દેવાનું વિસંગ્રહ નહિ. આ પ્રમાણે સુરાજ્ય અને સ્વરાજ્યના તંત્ર
નીચે તમે રહેશો તો, (૮ થી ૧૦) પ્રજાવર્તીઃ, અન્ + અમીવાઃ,
અ-યક્ષ્માઃ કહેતાં તમે ઉત્તમ સંતતિવાળાં, નીરાગી વ ક્ષયાદિ રોગ
વગરનાં બનીને સુખી જીવન જીવવાને યોગ્ય બનશો. કારણ, ઉત્તમ
પ્રકારની કર્તવ્યશીલ સંતતિ પ્રાપ્ત થવી તથા રાષ્ટ્રમાં રોગરાહનો ઉપદ્રવ
ન થાય તેનો આધાર ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા પર જ રહેલો છે. જે ગણ્ય-
વ્યવસ્થાને યોગે રોગરાહ કમી થાય, ઉત્તમ પ્રકારની કાર્યશક્તિવાળી
પ્રજા પાડે, તે જ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ, એમ સમજવું. કદાચ ઠાઈ
દુષ્ટ, સ્વાર્થી અગર ચોરવૃત્તિના દુષ્ટ માનવીનો અમલ તમારા પર ચાલુ
થાય તો, (૧૧-૧૨) સ્તેનઃ ઘઃ મા ર્દૈશત, અઘશઞ્સઃ ઘઃ મા ર્દૈશત
કહેતાં, ' ચોર તમારો સ્વામી અથવા શાસનકર્તા ન બનો. તેમજ

વહ્નીર્યજમાનસ્ય પશુન્પાહિ ॥ ૧ ॥

૧૧ સ્તેનઃ ષઃ મા ઈશત	૧૧ ચોર તમારો સ્વામી ન બનો
૧૨ અઘશંસઃ [ષઃ] મા [ઈશત]	૧૨ પાપી [તમારો સ્વામી] ન [બનો]
૧૩ યસ્મિન્ ગોપતૌ ધ્રુવા સ્યાત	૧૩ આ ગોપતિ (શૂપતિ) પાસે સ્થિર રહેા.
૧૪ વહ્નીઃ (પ્રજાઃ) સ્યાત ।	૧૪ પુષ્કળ (પ્રભ) થાઓ.

પાપી તરીકે જેની ખ્યાતિ છે એવો દુષ્ટ તમારા પર અધિકાર ન જમાવે. ' આનો અર્થ એવો થાય છે કે ચોર અગર પાપીના અમલ નીચે તમે રહેશો નહિ. ચોર અગર પાપી તમારા પર અધિકાર જમાવવા માગે ત્યારે તમે તેનો સામનો કરજો. તેને હરાવીને દૂર દૂર બગાડી દેજો. ' ચોર અને પાપીના અધિકાર નીચે નહિ જ રહીએ ' એવો દૃઢ નિશ્ચય તમે કરજો. અર્થાત્ કે તમારા શત્રુને સ્વશત્રુ તરીકે જે માનતો હોય, અને તે શત્રુને મિટાવી દેવાને પોતાની તમામ શક્તિ ખર્ચી નાખવાને જે તત્પર હોય, તેવાને જ તમે તમારો ઇન્દ્ર યાને શાસક માનજો અને તેના અધિકાર નીચે તમે આનંદથી રહેજો. (૧૩) યસ્મિન્ ગોપતૌ ધ્રુવા સ્યાત કહેતાં આવા પૃથ્વીપતિના અધિકાર (સત્તા) નીચે સુસ્થિર (કાયમ) રહેજો. જે રાજા તમારું ધન લૂંટતો ન હોય તથા તમારી સંગાથે પાપાચાર કરતો ન હોય, એટલું જ નહિ પણ તમારી ગૌ કહેતાં શૂભિ-માતૃ-શૂભિનું ખરા અંતઃકરણપૂર્વક (પતિઃ=પતિ) હિતમ પ્રકારે પાતન કરતો હોય એવા રાજાના શાસન તથા આનંદ રહેજો, અને (૧૪) વહ્નો સ્યાત કહેતાં પુષ્કળ રીતે વધજોઃ મંખ્યાની દૃષ્ટિએ,

વસોઃ પવિત્રમસિ

૧૬ વસોઃ પવિત્રં અસિ

૧૬ તું વસુની શુદ્ધિ કરનાર
સાધન છે.

અને તે રાષ્ટ્રવા અશ્વમેધઃ । / જા० જ્ઞા० ૧૩ । ૧ । ૬ । ૩ ;
 સૈ० ૩ । ૮ । ૧ । ૪) રાષ્ટ્રરૂપી અશ્વમેધનું અનુષ્ઠાન કરે છે.
 આ પ્રજાપતિ કહેતાં રાજાશ્રી યજ્ઞમાનના રાષ્ટ્રીય મહાયજ્ઞનાં
 પશુઓ જોવા જઈએ તો તે વિવિધ પ્રકારનાં રાષ્ટ્રકાર્ય કરવાને
 સાર રાજા તરફથી નિભાયલા અધિકારીઓ છે. આ અધિકારીશ્રી
 પશુઓ કોઈ કોઈ વાર લાંચ રુચવત વગેરે ખાઈને અવળે માર્ગે
 જિતરી પડે છે. એટલે આ અધિકારીશ્રી પશુઓ પોતાનાં કર્તવ્ય-
 કર્મોનું ઊત્સાહન ન કરે એટલા ખાતર તેમના ઉપર એક નિરીક્ષક
 નીમાવો જોઈએ અને તેણે તેમને અવળે માર્ગે જતાં અટકાવવા
 જોઈએ. આ પ્રમાણે આ મંત્રભાગમાંના ‘ યજ્ઞમાન ’ ‘ પશુ ’
 અને ‘ તેમના પાલન અથવા રક્ષણ ’નો અર્થ સમજવાનો છે.
 આ વિશિષ્ટ અર્થની સમજપૂર્વક આ મંત્રનું મનન કરવાથી આ
 ઉપદેશમાંથી વાચકને પુષ્કળ બોધ મળે તેમ છે. આ પહેલા મંત્રના
 આવા સામાન્ય પ્રકારના ઉપદેશ પછી ક્રેટલાકના મનમાં એવી
 લાગણી જીભી થવાનો સંભવ છે કે “ આપણે તો કેવળ અશક્ત
 અને તુચ્છ પ્રાણી છીએ: આવી જાતની સર્વોચ્ચ ઉન્નતિનું પ્રયત્ન
 કાર્ય સાધવાનું આપણું તે શું ગણું? આ તુચ્છતાનો ભાવ સમૂળગો
 દાણા દેવા ખાતર ખીજા મંત્રની અંદર ‘ મનુષ્યની શક્તિ કેવડી
 ઝોટી છે ’ તે કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય પોતાને કેવળ તુચ્છ-
 નાચીજ વસ્તુ સમજે છે, પરંતુ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ તેની શક્તિ કેવડી
 ઝોટી છે તે જુઓ:—(૧૬) “ વસોઃ પવિત્રં અસિ ” એટલે

કે- 'તું વસ્તુઓને પવિત્ર કરવાનું સાધન છે.' પવિત્ર એટલે 'શુદ્ધ કરવાનું સાધન, જેવું કે-ચાળણી, ગળણી વગેરે. ['વસ્તુનાં પાવકઃકાસ્મિ' યાને 'વસ્તુઓને પાવન કરવાવાળો હું છું' એવું ગીતાવચન છે (ગી. ૧૦-૨૩). 'પાવક' શબ્દનો અર્થ 'અગ્નિ' તેમજ 'પવિત્ર કરનાર' એવો બે પ્રકારનો થાય છે. આ મત્રમાના 'વસો પવિત્ર' એ વાક્યની 'વસ્તુના પાવકઃ' એ ગીતાનાકથ માથે સરખામણી અવશ્ય કરવા જેવી છે.] વસ્તુના આઠ પ્રકાર છે — 'અદ્યો વસતઃ.....અમિશ્વ પૃથિવી ચ વાયુઃચાન્તરિક્ષ ચાદિત્યઃ ધૌઃચચન્દ્રમાશ્ચ નક્ષત્રાણિ ચૈતે વસતઃ, પતે હૃદયં સર્વં વાસયન્તે ॥ (શં. બ્રા. ૧૧. ૬. ૬. ૬) એટલે કે-અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ અન્તરિક્ષ, આદિત્ય, ધૌ, ચન્દ્રમા, અને નક્ષત્રો એ આઠ વસ્તુઓ ઢહેવાય છે, કેમકે તેઓ બધાને વસાવે છે યાને બધાની અંદર ગહેના છે. બ્રહ્માડની અંદરના આ વસ્તુઓ પ્રત્યેક પિડમા વ્યાપેલા છે. 'ધિ'ંડ તે બ્રહ્માંડે' આ ન્યાય બધે જ પ્રમાણ છે. તે મુજબ આ શરીરની અંદર આ પૃથ્વી આદિ આઠ વસ્તુઓનો નિવાસ હોય તેમને પવિત્ર કરવાનું કામ યાને એ વસ્તુઓને ચાળી ગાળીને શુદ્ધ કરી લેવાનું કામ આ ઠેકાણે જીવાત્મા કરતો રહે છે. એટલે આ દેહમા જની નગી જીવ હોય ત્યાં લગી દેહ પવિત્ર રહે છે, પણ જ્યાં તે નીકળી ગયો કે લાગલો દેહ અપવિત્ર મની જાય છે. આ આઠ પ્રકારના વસ્તુઓને આ શરીરમા ધારણ કરીને તેમને પવિત્ર સ્થિતિમા નાખવાનું કાર્ય આ જીવાત્મા કરતો હોવાથી તેને માટે 'વસ્તુઓને પવિત્ર (પાવન) કરવાવાળો' એવું અન્ને કથાયું છે. આમ 'જીવાત્મા' એ વસ્તુઓને ધારણ કરવાવાળો અને તેમને પાવન અથવા શુદ્ધ કરવાવાળો હોવાથી તેની યોગ્યતા બહુ જ મોટી

દ્યૌરસિ, પૃથિવ્યસિ,

૧૭ દ્યૌઃ અસિ ।

૧૮ પૃથિવી અસિ ।

૧૭ તું દ્યુલોક છે.

૧૮ તું પૃથ્વી છે.

હરે છે. પંચ મહાભૂતો પર અધિકાર ચલાવવાની શક્તિ એ તો તેનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તો પછી, ‘ હું શક્તિહીન છું ’ એવું માનવાને મનુષ્ય માટે કંઈ જ કારણ નથી. (૧૭-૧૮)

“ દ્યૌઃ અસિ, પૃથિવી અસિ । ” કહેતાં ‘ દ્યુલોક તું છે, પૃથ્વી-લોક તું જ છે, અને અંતરિક્ષલોક પણ તું જ છે. ’ આ પ્રમાણે, હે મનુષ્ય ‘ તું જ ત્રિલોકી સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ કે તારી પોતાની અદર જ આ ત્રણે લોક આવેલા છે. ” નામ્યા આસોવન્તરિક્ષ-શીર્ષો દ્યૌ સમઘર્તત । પદ્મયાં ભૂમિઃ । ” (ઋ. ૧૦-૬૦-૧૪; વા. ય. ૩૧-૧૩). એટલે કે નાભિ મધ્યે અંતરિક્ષ, મસ્તક મધ્યે દ્યુલોક, અને પગોમાં ભૂમિનાં સ્થાનક છે, મતલબ કે વિરાટ પુરુષના શ્વેતાંડેહમાં જોમ ત્રિલોકીનું સ્થાન છે, તેમજ શુભાન્માના પિંડેહમાં પણ તેનું સ્થાન છે. માનવીનું મસ્તક, તેનો મધ્યભાગ અને નીચલો ભાગ એ અનુક્રમે દ્યુ, અંતરિક્ષ અને ભૂલોક છે. આ પ્રમાણે આ ત્રિલોકીનો સામ્રાજ્યવૈભવ મનુષ્યના દેહમાં મોળુ છે. ‘ શિરો દેઘકોશઃ । (અધર્વ ૧૦-૨-૨૭) નઘદ્ધારા દેવાર્ના પૃઃ...સ્વર્ગઃ । (અધર્વ ૧૦-૨-૩૧) એટલે કે ‘ મસ્તક એ દેવાનો ખગનો છે. નવદારવાળી આ (શરીરરૂપી) નગરી એ સ્વર્ગ છે. ’ આ બધાં વૈદિક વર્ણનો પરથી, મનુષ્યની શક્તિ કેવડી મોટી છે તેની કલ્પના કરી શકાશે મનુષ્યની એ શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો છે. બીજાની અદર જેવી રીતે વૃક્ષ છુપાયેલું છે, ‘ તેવી જ રીતે મનુષ્ય દેહની અંદર ત્રિલોકી સમાયેલું છે. પ્રયત્ન કરવામાં આવે

માતરિશ્વનો ધર્મોસિ, વિશ્વઘાંડાસિ,

૧૯ માતરિશ્વનઃ ધર્મઃ અસિ । ૧૯ તું પ્રાણની ઉચ્છ્વાસ છે,
૨૦ વિશ્વઘા અસિ । ૨૦ તું સકુનો ધારક છે.

તો તેની આ શક્તિ વૃદ્ધિંગત થતી દેખાય. અહીં દેખાડવાનું છે તે એ જ કે મનુષ્ય વાસ્તવિક રીતે કંઈ કુર્ખળ નથી. એટલે તે જો પોતાની ઉન્નતિ માટે યત્ન કરશે તો યુક્તળ પ્રમાણમાં તેનો વિકાસ થશે જ થશે. આ ઉપદેશ પ્રસ્તુત મંત્રભાગનો હોઈ મનુષ્યમાત્રે બરાબર લક્ષમાં લેવો ઘટે છે. (૧૯) “ માતરિશ્વનઃ ધર્મઃ અસિ । ” યાને ‘ પ્રાણની ઉચ્છ્વાસ તું છે. ’ શરીરની અંદર જ્યાં લગી પ્રાણની હાજરી હોય છે, ત્યાં લગી જ શરીરમાં ઉચ્છ્વાસ ટકે છે, પ્રાણ નિમરી ગયા કે લાગણું શરીર ઠંડુંગાર બની જાય છે. ‘ મા-તરિ-શ્વા ’નો અર્થ ‘ આકાશમાં સંચરનારો વાયુ ’ એવો થતો હોઈ એ માતરિશ્વાજ માનવ શરીરમાં પ્રાણ રૂપે કાર્ય કરે છે. પરંતુ જીવાત્માની હાજરી શરીરમાં જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી જ પ્રાણની હાજરી તેમાં રહે છે અને તે શરીરને ઉચ્છ્વાસ રાખે છે. અર્થાત્ કે ઉચ્છ્વાસ રાખવાનું કામ પ્રાણ દ્વારા જીવાત્મા જ સુખ્યત્વે કરે છે, એવું અહીં કહેવાયું છે. એ ઉદ્દેશપૂર્વક આ વર્ણન દ્વારા જીવાત્માની જ એક શક્તિનું વર્ણન અત્રે કરવામાં આવ્યું છે; અને બાહ્ય વાયુને તાપમાં લઈ શરીરને ઉચ્છ્વાસ રાખનારો ‘ હું ’જ છું એવો બોધ મળે છે. (૨૦) ‘ વિશ્વ-ઘા અસિ ’ કહેતાં ‘ તું ’ સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે. ’ ત્રિલોકીને ધારવાવાળો આ જીવાત્મા છે એવું તો આ પહેલાંના ૧૭ થી ૧૯ મંત્રભાગોના વિવેચનમાં બતાવાઈ ગયું છે. ત્રિલોકી એટલે જ વિશ્વ. જ્યાંડાંનું વિશ્વ જેમ

પરમેણ ધામ્નાદૈહસ્વ, મા હાઃ,

૨૧ પરમેણ ધામ્ના દૈહસ્વ ।

૨૧ તું પરમધામની સહાયથી
વિકસ.

૨૨ માહ્વાઃ ।

૨૨ કુટિલ થઇશ મા.

પરમાત્મા ધારણ કરે છે, તેમજ પિંડ મધ્યેનું વિશ્વ આ જીવાત્મા ધારણ કરે છે. પિંડાભિમાની જીવાત્મા શરીર છોડીને નીકળી જાય છે, ત્યારે એકલું અદુલ્લું બનેલું આ શરીર સડવા માંડે છે; તે પરથી જ જીવાત્મા વિશ્વનું ધારણ કેવી રીતે કરે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. પરમાત્મા એ જ્ઞાતાંડના વિશ્વનો ધારક છે અને જીવાત્મા એ પિંડરૂપ વિશ્વનો ધારક છે. પહેલો એટલે કે પરમાત્મા ‘પરમાપિતા’ છે, અને બીજો એટલે કે જીવાત્મા એ તેનો ‘અમૃતપુત્ર’ છે. આમ હોય પુત્ર પોતાના પિતાને આશરે વિકસે છે વા ઉન્નત થાય છે, એ જ વાત આના પછીના મંત્ર-ભાગમાં કયાય છે. (૨૧) “ પરમેણ ધામ્ના દૈહસ્વ, ”નો ભાવનો ‘ તું પરમધામની સહાય વડે વધ કહેતાં વિકાસ પામ ’ એવો થાય છે. ‘ પરમધામ ’ એટલે કે ‘ મોટું ઘર. ’ અને મોટું ઘર તો જીવાત્માનો પિતા જે પરમાત્મા તેનું જ કહેવાય ને ? જીવાત્માનું ઘર એ સૂક્ષ્મધામ કહેવાય. એ સૂક્ષ્મધામને નિજ શક્તિના વિકાસપૂર્વક વિશાળ બનાવવાનું છે. પરમધામની અંદર સૂર્યોદિ જે દિવ્ય પદાર્થો છે, તેમનો જ અંશ આપણા આ સૂક્ષ્મ-ધામમાં નેત્રાદિ સ્થાનકોમાં સૂક્ષ્મ રૂપે મોજીયું છે. એટલે જ નેત્રોની શક્તિ સૂર્યના પ્રકાશ દ્વારા વૃદ્ધિ પામે છે અને અધિકારના મોજે એછી થાય છે. આટલા પરથી ‘ વૃદ્ધિ કિંવા વિકાસ ’નો નિયમ વાયકોના ખ્યાલમાં સહેજે આવી જશે. અર્થાત્ કે આપણા શરી-

મા તે યજ્ઞપતિર્હાર્ષીત્ ॥ ૨ ॥

૨૩ તે યજ્ઞપતિઃમાદ્યાર્ષીત્ ।

૨૩ તારો યજ્ઞપતિ કુટિલ ન બનો.

રમાં રહેલાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો વિકાસ વિશ્વમાં રહેલાં મહત્ તત્ત્વોની સહાયથી જ કરવાનો છે. વિકાસ વા ઉન્નતિનો એ જ નિયમ છે. ઉન્નતિના સધળા નિયમો આ મુદ્દા પર જ રચાયા છે. એટલે જ મંત્રમાં ક્યાયું છે કે, તું “ પરમધામની સહાય વડે નિજ સૂક્ષ્મધામને દૃઢ કર (એટલે કે વિકસાવ.). ” (૨૨) માદ્યાઃ એ મંત્રભાગથી ‘ તું કુટિલ યજ્ઞપતિ મા ’ એવું ઉપદેશાયું છે. મનુષ્યમાં કુટિલતા દાખલ થઈ એટલે તેનો નાશ થયો જ સમજવો. શરૂઆતમાં તો કુટિલતાથી ક્ષમ્બો થાય છે એમ મનુષ્યને લાગે છે. પરંતુ છેવટ પર્વતનો વિચાર કરી જોવાથી તરત જ ખ્યાલમાં આવી જાય છે કે ‘ કુટિલતા દારા કુટિલતા આચરનાર મનુષ્યનો પોતાનો જ નાશ થાય છે. મતલબ કે કુટિલતા આત્મઘાતક છે. (૨૩) તે યજ્ઞપતિઃ મા દ્યાર્ષીત્ કહેતાં ‘ તારો યજ્ઞપતિ કુટિલ ન બનો. ’ અર્થાત્ કે જે કર્મ પાછળ તું તારી શક્તિ અર્પે તે કર્મ જો સામુદાયિક કહેતાં જાહેર હિતનું હોય, તો તે સામુદાયિક કાર્યનો મુખ્ય સંચાલક સુદાં કુટિલ ન બનવો જોઈએ. કારણ કે મુખ્ય સંચાલકમાં કુટિલતાનો હોય દાખલ થતાં તેના બધા જ અનુયાયીઓ કુટિલ બનશે અને પરિણામે સહુનો જ નાશ થશે. એટલે જ આ યજ્ઞવેદમાં જે કર્મો વિશે કહેવામાં આવ્યું છે તે બધાં ‘ ઝ-ધ્વર ’ કહેતાં અકુટિલ અથવા અદ્વિસાપૂર્ણ કર્મો સમજવાનાં છે. અકુટિલ કર્મોનું આચરણ એનું જ નામ યજ છે. ‘ સમુદાયમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ, આખો સમુદાય અને સમુદાયનો

વસોઃ પવિત્રમસિ શતધારં, વસોઃ પવિત્રમસિ સહસ્રધારમ્ ।
 દેવસ્ત્વા સવિતા પુનાતુ વસોઃ પવિત્રેણ શતધારેણ સુપ્વા,
 કામધુક્ષ. ॥ ૩ ॥

૨૪ વસો. શતધાર પવિત્ર
 અસિ ।

૨૫ વસો સહસ્રધાર પવિત્ર
 અસિ ।

૨૪ તુ સે કડો ધારાવાળા વસુ-
 ઓની શુદ્ધિ કરવાનું સાધન છે.

૨૫ તું હમરો ધારાવાળા વસુ-
 ઓની શુદ્ધિ કરવાનું સાધન છે

નેતા : એ બધાં જ સરળ વર્તનવાળાં હોય, અને તે પૈકી કોઈ જ કુટિલ ન બને —એ જ આ એ મંત્રભાગોનો ભાવાર્થ છે (૨૪-૨૫) વસો શતધાર સહસ્રધાર પવિત્ર અસિ । એટલે કે ‘ વસુઓને શુદ્ધ કરવાનું સેકડો ને હમરો ધારાવાળું સાધન તું જ છે. ’ [અગાઉ ૧૬મા મંત્રભાગના ૨૫ષ્ટીકરણમાં જો કહેવામાં આવ્યું છે તે અહીં વાચકોએ ફરી જોઈ જવું. તેમાં સૂચવેલું પવિત્રકરણ વા શુદ્ધિકરણનું કાર્ય જીવાત્મા પોતાના હમરો ધારાપ્રવાહોથી કરે છે, એવું અત્રે પ્રતિપાદન થયેલું છે]. જીવાત્માની શક્તિ આ શરીરમાં અને આ જગતમાં અનંત રીતે કાર્ય કરી રહી છે, એ આ મંત્રભાગો દ્વારા દેખાડવામાં આવ્યું છે. આ જીવાત્માના પગમધ્યમાં રહેવાવાળો પગમપિતા પરમાત્મા હોઈ તેનામાં જ ઉપરોક્ત આઠ વસુઓને પવિત્ર કરવાની—શુદ્ધ કરવાની શક્તિ છે જ છે, અને એ શક્તિના હમરો પ્રવાહ દ્વારા એ મમત્ર વિશ્વનું પવિત્રકરણ કરતો ગ્રહે છે. એ જ પરમપિતા તારૂં કહેતા મનુષ્યનું પવિત્રકરણ કરો, એમ આના પછીના મંત્રભાગમાં કહેવાયું છે. (૨૬) “ સુ-પ્વા સવિતાદેવઃ શતધારેણ વસો. પવિત્રેણ ત્વા પુનાતુ । એટલે સર્વને ઉત્તમ પ્રકારે પવિત્ર કરનારો સર્વનો

૨૬ સુપ્યા સયિતાદેયઃ શસ્ત-
ધારેણ ઘસોઃ પવિત્રેણ ત્વા
પુનાતુ ।

૨૬ ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરનાર
સર્વનો ઉત્પાદક દેવ સેંઠડો
ધારા દારા વસ્તુઓને
પવિત્રીકરણ કરવાના સાધન
વડે તને પવિત્ર કરે.

૨૭ કાં અધુશ્ચઃ ?

૨૭ તેં કષ્ઠ (ગાય) નું દૂધ
કાઢ્યું છે વાર ?

ઉત્પાદક દેવ સેંઠડો ધારા દારા વસ્તુઓનું પવિત્રીકરણ કરવાના
સાધન વડે તને પવિત્ર કરે. ' અર્થાત્ કે હે મનુષ્ય ! આ જગતિનિયંતા
પરમેશ્વર તરફ જો તું વળાચ, તો તે તારું પવિત્રકરણ સર્વ રીતે
કરશે જ કરશે. પણ તે માટે તારું મન તારે તેના પ્રત્યે વાળવું
જોઈશે. તેમ થશે તો જ તું પવિત્ર બનીશ અને ઉન્નત પણ થઈશ.
પણ તેને છોડીને તું બીજી તરફ વળાચ તો તારી અવનતિ જ
થશે. આ વાત તું ધ્યાનમાં રાખજો. [પાછળ આવી ગયેલા ૧૭
થી ૨૦ નંબરના મંત્રમાળામાં ' તાન્ આ સૂક્ષ્મ ધામમાં સ્વર્ગ
પણ છે ' એવું કહેવાયું છે. એટલે સ્વર્ગીય કામધેનુની દાખરી
પણ ત્યાં દોષ જ. ' એ કામધેનુનું દૂધ તું પીએ છે ખરોતે ?
કે પછી એ કામધેનુનું અમૃત છોડીને બીજા કયા વિષનું પાન તું
કરે છે ? એની તપાસ કરવાના ઉદ્દેશથી આગળનો પ્રશ્ન પૂછાયો
છે કે-] (૨૭) કાં અધુશ્ચઃ ? યાને ' કષ્ઠ ગાયનું દૂધ તેં દોલું
વાર ? ' અર્થાત્ કે આ સ્વર્ગીય કામધેનુઓ પૈકી કષ્ઠ ધેનુનું દૂધ
તાનું પીવામાં આવ્યું છે ? કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવનના
પૂર્વ ભાગમાં શું કર્યું છે તેનો વિચાર વાચકોએ આ ઠેકાણે કર-
વાનો છે. અહીં એની યાંકા કેટલાકને થવાનો સંભવ છે કે
અમારી પાસે તે વળી કષ્ઠ કામધેનુ છે ? ' અને ખુલાસો આગ-

સાવિશ્વાયુઃ, સાવિશ્વકર્મા, સાવિશ્વધાયાઃ ।

૨૮ સા વિશ્વાયુઃ,

૨૯ સા વિશ્વકર્મા,

૩૦ સા વિશ્વધાયાઃ ।

૨૮ તે સર્વ આયુષ્ય [૩પી એક કામધેનુ તારી પાસે છે.]

૨૯ તે સર્વ કર્મશક્તિ [૩પી બીજી કામધેનુ તારી પાસે છે.]

૩૦ તે સર્વ ધારકશક્તિ [૩પી ત્રીજી કામધેનુ તારી પાસે છે.]

૭ના મંત્રભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે કે- (૨૮-૩૦) “ સા વિશ્વાયુઃ, સા વિશ્વકર્મા, સા વિશ્વધાયાઃ એટલે કે સર્વ આયુષ્ય, સર્વ કર્મશક્તિ, સર્વ ધારકશક્તિ ૩પી ત્રણ કામધેનુઓ અહીં સમજવાની છે. આ ત્રણ કામધેનુઓ પ્રત્યેક જણની કને હોય છે. તે પૈકી કોણે કંઈ કામધેનુનું દૂધ કાઢ્યું ને તે પીને કેવા પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી તેનો વિચાર જેણે તેણે કરી બેવાનો છે. કોણે પોતાનું આયુષ્ય વધારીને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કર્યું ? કોણે પોતાની કર્મશક્તિ વધારીને ઉત્તમ પ્રકારના પુરુષાર્થ દ્વારા સવિશેષ યશ સંપાદન કર્યો ? અને કોણે પોતાની ધારકશક્તિમાં વધારો કરી પુષ્કળ લોકોનું ધારણ પોષણ કર્યું વા ?—આ પ્રશ્નોના જવાબ જેણે તેણે પોતપોતાના આચારવ્યવહારનો વિચાર કરીને આપવા રહે છે. આજ પર્વત આ દિશામાં કંઈ જ થઈ શક્યું ન હોય તો તે ભારે ભૂલ થઈ ગઈ છે એમ માનીને હવે વધુવાર તે ભૂલ ચાલુ રહેવા ન દેવી; એટલે ઉન્નતિનો થોડોશો પંથ કાપવાનું તો જની આવશે જ. પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર આયુષ્ય, કર્તૃત્વશક્તિ અને ધારકશક્તિ રહેલાં હોય તેમના મોઝે તે પોતાની સર્વ પ્રકારનો ઉન્નતિ કરી શકે છે, એવો ભાવાર્થ આ મંત્રનો છે.

इन्द्रस्य त्वा भाग्यं सोमेनातनन्ति

૩૧ इन्द्रस्य भाग त्वा सोमेन
आतनन्ति ।

૩૧ ઇન્દ્રના ભાગ રૂપ તને [હું]
સોમ વડે વિનંત કરું છું

(૩૧) ‘ इन्द्रस्य भाग त्वा सोमेन आतनन्ति ’
‘ તુ કે જે ઇન્દ્રનો ભાગ છે તેને હું સોમ વડે વધારું છું ’ આ
મંત્રનો ભાવ બગાનર મનજવા સાડે ઉન્નતિનો એક નિયમ મમજ
બેવાની અત્રે જરૂર છે ‘ ઇન્દ્રને સોમ વડે વધારવો ’ કિવા
‘ મોમની સહાયથી ઇન્દ્રની શક્તિ વધે ’ એ નિયમ અત્રે
જૂ થયો છે વેદ તથા ઉપનિષદની અદ્ય ‘ ઇન્દ્ર-સોમ, પ્રાણ-રશ્મિ,
સૂર્ય-ચંદ્ર ’ ઇત્યાદિ પુષ્કળ ‘ ભેડ-દેવતા ’ વાચ્ય શબ્દો વિનક્ષણ
સાકેતિક અર્થમાં વપરાયા છે ‘ ધન-પ્રજ્ઞ ’ એ અર્થમાં પુષ્કળ
ઠેકાણે આ શબ્દ વપરાયો છે (‘ પ્રતોપનિષદ ’ જુઓ) ‘ ધન ’
અને ‘ પ્રજ્ઞ ’ એ બે શક્તિ પરસ્પરની પોષક છે ખાસ કરીને
જાણવાનના સંબંધથી ધનવાન પુષ્ટ બને છે, એ તો આપણે
સ્વનજરે નિદાગીએ છીએ અનેક શરીરોની ગયિ કિવા સોમ
શક્તિ પણ પ્રેક આત્માની ઇન્દ્રશક્તિને પ્રકાશિત કરે છે, એમ
યોગ્ય વિચારને અતે સમજી શકારો ‘ ઇન્દ્ર ’ શબ્દનો ‘ જીવાત્મા,
ગાન સૂર્ય ’ અને પરમાત્મા ‘ ઇત્યાદિ અર્થ થાય છે. આ ઇન્દ્રાર્થના
ક્રમાનુસાર ‘ શરીર, પ્રજ્ઞ, પ્રદમાળા, અને સૃષ્ટિ ’ એ સોમ કિવા
ગયિશક્તિ છે (અર્થાત્ કે શરીર એ જીવાત્માની, પ્રજ્ઞ એ ગાનની,
પ્રદમાળા એ સૂર્યની, અને સૃષ્ટિ એ પરમાત્માની રમશક્તિ છે)
આ જે તે નિર્મલકિત પોતપોતાના ઇન્દ્રની શક્તિ પ્રકટ કરે
છે. રથૂળ-મુક્ત શરીરો દ્વારા આત્માનો વૈભવ પ્રકટ થાય છે, પ્રજ્ઞ
વડે ગાન સોમે છે, પ્રદમાળા દ્વારા સૂર્યનું મહત્વ લક્ષમાં

છે, અને સૃષ્ટિ દ્વારા પરમેશ્વરની શક્તિની કલ્પના આવે છે
 ' મુખ્યની આખાલી અર્થે ગૌણીની શક્તિ ખર્ચાય '
 આ નિયમ છે. અનેક સૈનિકોના ભોગે મેળવેલા યશથી સેનાપતિ
 યશસ્વી બને છે, અનેક માડનિકોના સંગઠિત પ્રયત્નોના પ્રતાપે
 સમ્રાટનો વિજય સિદ્ધ થાય છે, તેવી જ રીતે આપણા શરીરની
 અનેક ઇન્દ્રિયોના ધર્મોનુષ્ઠાનને પ્રતાપે જીવાત્માની શક્તિનો વિકાસ
 થાય છે સોમ વડે ઇન્દ્રને બહાવવાનો આશય આવે. સમજવાનો
 છે " તુ ઇન્દ્રનો ભાગ હોઈ તને હું સોમ વડે વિકસાવુ છું "
 આ મંત્ર સાધકને ઉદ્દેશાયલો હોઈ કહે છે કે " હે સાધક ' ॥
 ઇન્દ્રનો અશ છે, તેથી તારી શક્તિ વા તારો વિકાસ સોમ દ્વારા
 થવાનો છે ' ઇન્દ્રનો ભાગ એ જીવ છે વિશ્વવ્યાપક ઇન્દ્રશક્તિનો
 જે અશ આ દેહમા આવ્યો છે, તે ઇન્દ્રનો અશ માત્ર બહેને
 હોત પણ વસ્તુતઃ છે તો ઇન્દ્ર જ, અગ્નિનો અશ અને અગ્નિ
 જેમ એક છે તેમજ તેવી જ રીતે જીવાત્મા એ પણ નાનકડો
 ઇન્દ્ર જ છે તે સોમ શક્તિના યોગથી વધવાનો છે. એટલા સાથે
 આપણે સોમશક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો અને આપણી
 ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી તે નક્કી કરવું જોઈએ એમ કરવું એટલું
 જ નામ વિદ્યા શરીર દ્વારા આત્માની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી
 લેવી, સોમાદિ વનસ્પતિના યોગે શરીરને નીરાળી અને પુષ્ટ કેમ
 કરવું, એ બધાનો વિચાર આ વિદ્યાની અદ્દર સુમાવિષ્ટ થાય છે
 માધકની ઉન્નતિ શક્ય બને એટલા ખાતર, સૃષ્ટિ મધ્યે, સોમ
 શક્તિ પરમેશ્વરે બરપૂર તૈયાર રાખી છે સાધકોએ એ શક્તિનો
 ઉપયોગ મોજ પડે તેટલો કરીને પોતપોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાની
 છે એટલે જ આ મંત્રથી પરમેશ્વર આત્માન આપે છે કે " હે
 સાધક ' તું ઇન્દ્રનો અશ છે ને તારો વિસ્તાર અગર વિકાસ

વિષ્ણો હવ્યં રક્ષ ॥ ૪ ॥

૩૨ વિષ્ણો ! હવ્ય રક્ષ

૩૨ હે વિષ્ણુ ! આ હવ્યનું
રક્ષણ કર.

સોમશક્તિ દ્વારા થવાનો છે.' આ ઉપદેશથી, ઉન્નતિનું સાધન
કયું તે લક્ષમાં આવી શકશે. (૩૨) "વિષ્ણો ! હવ્ય રક્ષ ।"
એટલે કે "હે વિષ્ણુ ! આ હવ્યનું તું રક્ષણ કર " 'વિષ્ણુ'
એટલે 'વ્યાપક દેવ'. (યેવેદિ જ્ઞાપોતિ) સમગ્રમાં સકળ
સૃષ્ટિમાં વ્યાપી ગહેલો સર્વવ્યાપી દેવ તે જ વિષ્ણુ ભક્ત એ
સર્વવ્યાપી દેવની પ્રાર્થના કરે છે કે- 'હે દેવ ! આ હવિ એટલે કે
આ અર્પવાયોગ્ય પદાર્થ તારે માટે આણેલો છે: તેની રક્ષા હવે
તું જ કરજે !' અહીં 'હવિ' શબ્દનો પ્રયોગ 'આત્મ સર્વસ્વ'
ના અર્થમાં જ થયેલો છે. એટલે એ અર્થ ધરાવતાં મંત્રનો અર્થ
આવે! થાય કે- "હે દેવ ! મેં તો મારું સર્વસ્વ તને અર્પણ કરી
દીધું છે. હવે 'મારું' એવું કશું જ અહીં અવશિષ્ટ નથી શાક્ય
કે હું તો મારું સર્વસ્વ તને અર્પણ કરી ચૂક્યો છું. એટલે એનું
રક્ષણ તારે જોમનું કરવું હોય તેમનું કરજે. સોમશક્તિ દ્વારા
જેવો વિકાસ તારે કરવો હોય તેવો કર અને મારી ઉન્નતિ સાધ!
હવે મારું પોતીકું, મારું સ્વતંત્ર એવું કંઈ જ નથી: બધું હવેથી
તો 'હું જ તારો' થઈને ગહેવાનો છું. મારાં કર્તવ્યકર્મો મારે
જાથે યોગ્ય રીતે થતાં રહે અને મને તારા તરીકે આ
જગતમાં વર્તતાં આવડે એટલા માટે હું આ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે-
(૩૩) "વ્રતપત્તે અગ્ને ! વ્રત ચરિષ્યામિ, તત્ શકેયં, મે
તત્ રાખ્યતાં, इद अह अनृतात् सत्य उपैमि ।"
અર્થાત્ કે "હે વ્રતપાલક તેજસ્વી પ્રજુ ! હું એક વ્રત લઉં છું,-

અગ્ને વ્રતપતે વ્રત ચરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મેરાધ્યતામ્ ।
 इदमहमनुतात्सत्यमुपैमि ॥ ૬ ॥

૩૩ વ્રતપતે અગ્ને !
 વ્રત ચરિષ્યામિ,
 તત્ત્વશકેયમ્,
 મે તત્ રાધ્યતામ્ ।
 इद अह अनुतात्
 सत्यमुपैमि ॥

૩૩ હે વ્રતપાલક તેજસ્વી પ્રભો !
 હું વ્રતનું આચરણ કરીશ,
 એ વ્રત મને માધ્ય ખતે,
 માટે એ વ્રત સિદ્ધ થાઓ,
 આ હું અસત્યને છોડીને
 મત્યનો સ્વીકાર કરું છું.

તે માગ્યી પળાય, અને પૂરેપૂરું પાડે પડે. એ વ્રત આ કે “ હું
 અસત્યના ત્યાગપૂર્વક સત્યનો સ્વીકાર કરું છું ” મતનખ
 કે ‘ સત્યપાલન ’ એ મોહું વ્રત છે. જીવતા જીવી તે આચરવાનું
 છે. “ સત્યની યોજા કરવી, સત્ય રેખાતાં જ તેને સ્વીકારી
 લેવું, હમેશાં સત્યના પક્ષમાં રહીને જીવનવહેવાર ચલા-
 વવો. સત્યને કાળે આત્મસમર્પણ કરવું એટલું જ નહિ,
 પણ સત્યની ખાતર નિજ પ્રાણ-યોજાવર કરવા પડે તો
 તે પણ કરવા ’ એવું મદાનત આ સત્યપાલનનું છે. વેદ તેમ જ
 ઉપનિષદ બન્ને અતિપાદન કરે છે કે “ દિરણ્યમયેન પાત્રેણ
 સત્યસ્યાપિહિતમુચ્ચ । તત્ત્વ વૃષણપાવૃણ સત્યધર્માય કૃષ્ટયે ॥
 (ઠાણ ૫૪૦ ૪૦ । ૧૫; મંથ હિં ૧૫; વાં ૫૦ ૪૦ । ૧૭ પૂર્વોક્ત)

અર્થાત્ કે ‘ સુવર્ણના ઢાકણાથી મત્ય ઢાકણેનું છે. સત્યની
 ખાખી કરવી હોય તો એ સોનાનાં ઢાકણને ખસેડી લે. ’ આ
 પ્રમાણે આ જ વેદના ઉદ્દેશ અધ્યાયમાં અતિપાદન કરવામાં આવ્યું
 છે. સુવર્ણના મોહમાં સત્ય અટવાઈ ન જાય, વિમારે ન પડે
 એટલા માટે આ ત્રયમ અધ્યાયમાં જ આ સત્યપાલનની પ્રતિગા

કસ્ત્વા યુનક્તિ, સત્વા યુનક્તિ ।

૩૪ કઃ ત્વા યુનક્તિ ?

૩૫ સઃત્વા યુનક્તિ

૩૪ કોણુ તને પ્રવૃત્ત કરે છે ?

૩૫ તે તને પ્રવૃત્ત કરે છે,

રજૂ કરવામાં આવી છે. બોબને છોડ્યા વગર સત્યપાલનની શક્યતા નથી અને સત્યપાલન વગર આત્મશક્તિનો વિકાસ થવાનું શક્ય નથી. આત્મેન્નતિ ખપતી હોય તો સત્યપાલન અનિવાર્ય સમજવાનું છે. સાધકે આ મહામત ખુદ આચરવું જોઈએ. સાધકની ઉન્નતિ માટે પરમેશ્વરે જગતની અંદર સૌમશક્તિ ભરપટ્ટે ભરી હોય, અને સાધકે પોતાની ત્યાગવૃત્તિ દાવે તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવી હોય, છતાં એ બધાંને યોગે પોતાનું વધારેમાં વધારે કસ્યાણુ મધાય એવી જો સાધકની ઇચ્છા હોય, તો તો સત્યપાલનના મહામનનું આચરણુ એકનિષ્ઠાથી તેણે કરવું જ જોઈએ. ઉન્નતિનું ખરું સાધન એ જ છે. (૩૪, ૩૬) કઃ ત્વા યુનક્તિ ? કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ? એટલે કે “કોણુ તને કાર્યમાં જોડે છે ?” અને “શા સાડ તને કામમાં જોડે છે ?” એનો વિચાર કર. કામ કરવાની પ્રેરણા આપણા હૃદયમાં જ કરે છે તે કોણુ છે અને શા માટે તે પ્રેરણા કરે છે, એનો વિચાર હરેક મનુષ્યે કરવો જોઈએ. આપણને જ પ્રેરણા થાય છે તે કયાથી થાય છે, તેની તપાસ કરવી અને તેનો વિચાર કરી તે પ્રેરણા કરનારનો પત્તો મેળવવો એ અત્યંત જરૂરનું છે. [ઉપનિષદો પૈકી કેન ઉપનિષદમાં અને અથર્વ વેદમાંના કેન સૂક્ત (અથર્વ ૧૦-૨) માં આ પ્રેરકનો વિશેષ રૂપે વિચાર થયેલો છે. વાયકોએ આ સૂક્તો અવસ્થ જોઈલેલાં]. આ અધ્યાયના હવે પછીના એ મંત્રભાગોમાં આ જ પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં આવ્યા છે. (૩૫, ૩૭) ” સ ત્વા યુનક્તિ, તસ્મૈ

કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ, તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।

કર્મણે વાં, વેપાય વામ્ ॥ ૬ ॥

૩૬ કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ?
૩૭ તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।
૩૮ કર્મણે વામ્ [યુનક્તિ]
૩૯ વેપાય વામ્ [યુનક્તિ]

૩૬ શા માટે તને પ્રવૃત્ત કરે છે ?
૩૭ તેને માટે તને પ્રવૃત્ત કરે છે.
૩૮ કર્મ માટે તમને બેને પ્રવૃત્ત કરે છે.
૩૯ વર માટે તમને બેને પ્રવૃત્ત કરે છે.

ત્વા યુનક્તિ । ” એટલે કે ‘ તે (કહેતાં આત્મા) તને કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે, અને તે તેને મારૂં (એટલે કે સત્ય ધર્મના દર્શન સાર) તને પ્રેરણા કરે છે (કર્મમાં જોડે છે). રથને જેમ ધોડા જોડેલા હોય છે, તેમ મનુષ્ય માત્ર આ કર્મ રૂપી રથ સંગે જોડાયેલા હોય છે તેથી જ સઘળાં મનુષ્યો કંઈ નહિ તે કંઈ કાર્ય કયાં જ કરે છે. તેમની આ કર્મપ્રવૃત્તિ શુભ માર્ગે વળે એટલા ખાતર વિરૂદ્ધ કર્મો કયાં અને અનુકૂળ કર્મો કયાં તે સૂચવીને મનુષ્યને પ્રતિકૂળ કિંવા વિરૂદ્ધ કર્મોથી નિવૃત્ત કરી શ્રેષ્ઠતમ કર્મ વિગે પ્રવૃત્ત કરવો જોઈએ. કારણ કે શ્રેષ્ઠતમ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ ઝટ સાધી શકે છે. એટલે જ આ પછીના મંત્રભાગોમાં કહેવાયું છે કે (૩૮, ૩૯) “ કર્મણે વાં, વેપાય વાં યુનક્તિ । ” એટલે કે ‘ શ્રેષ્ઠ કર્મ માટે તથા શુદ્ધપ્રવેશ અર્થે તમને બંનેને તે કર્મ સંભાળે જોડે છે અથવા કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. ‘ કર્મ ’ શબ્દથી શ્રેષ્ઠતમ કર્મ સમજવું એવી રપણતા તો આ પહેલાં (આજ અધ્યાયની ૪ થી ૬૫છીમાં) કરવામાં આવી છે જ સારૂં શરૂમાં તો મનુષ્યને સારાં નરસાં ગમે તે કર્મ કરવાની પ્રેરણા

ઉદ્ભવે છે નરસા કિંવા જૂરા કર્મોના બચકર પરિણામ આવે છે એવો અનુભવ વારંવાર થવા માડના તે તેવા કર્મો કરવાનો નાદ છોડી દે છે અને સત્કર્મોમા જ પ્રવૃત્ત થાય છે. આવી રીતે ખાલી કર્મની પ્રવૃત્તિ સુદ્ધા મનુષ્યનો રાહ સુધારે છે અને એને વાળખી ઝોક આપે. ‘કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ કરે’ એવું ને કહેવામા આવે છે તે આતુ જ નામ ‘કર્મ કરવા તે શાને સાર ? કર્મનો અતિમ ઉદ્દેશ શો ? એવી શકા ઉપસ્થિત થવાનો અત્રે સભવ છે. તેથી તેના સમાધાન હાખન ‘વૈષાધ’ એટલે કે ‘૫૨ સાર કિંવા ગૃહપ્રવેશ મેળવવા સાર’ એ પ્રયોગ થયેલો છે ‘વૈશ’ અગર ‘વૈષ’ એ શબ્દનો અર્થ ‘ઘર’ કિંવા ‘પ્રવેશ’ એવો થાય છે. સાધક પોતાના ઘર ભેગો જ નહી જ નહી થઈ શકે, અને જે દિવ્ય રથાનમા તેનો પ્રવેશ હજી સુધી થઈ શક્યો નથી, તે ધ્યાનમા તે સુગમતાથી પહોંચી જઈ શકે તેટલા સાર તે કહેતા આત્મા સાધકને કર્મની પ્રેરણા કરે છે આ કર્મો કયાંથી સાધક પોતાને ઘેર જ નહી પહોંચે છે અને ત્યાં તેનો પ્રવેશ પણ સુગમ બને છે “લા યુનક્તિ” એટલે કે તમને બંનેને તે કામમા ભેડે છે આ એ તે કાણુ ? શાની-અશાની, સખા-નિર્જાળ અધિકારી-અનધિકારી એવા બે પ્રકારના ભોંઠા હોય છે, તે બેઉ પ્રકારનાને તે પ્રેરણા કરે છે મનુષ્યની અદર પુરુષાર્થ કરવાની જે પ્રવૃત્તિ હોય છે તે આ કારણને લીધે જ હોય છે અને એ પ્રવૃત્તિને લીધે મનુષ્યની ઉન્નતિ શક્ય બને છે. પુરુષાર્થ કરવો, કિંવા પ્રયત્ન કર્મો કરવા તે શાને સાર કરવા એવું, વખત ને કાંઈ પૂરે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે આપણી અદરનો દુષ્ટ ભાવ દૂર થાય સમાજમાના દુષ્ટ માણસો દૂર થાય અને મર્વ કાંઈનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તરે, એટલા સાર જ સકળ પુરુષાર્થ વા પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. આગળ આવતા મત્રમાગમા

પ્રત્યુષ્ઠંરક્ષઃ, પ્રત્યુષ્ઠા અરાતયો,
નિષ્પ્રત્યુષ્ઠંરક્ષો, નિષ્પ્રત્યા અરાતયઃ ।

૪૦ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠમ્ ।

૪૧ અ-રાતયઃ પ્રત્યુષ્ઠાઃ ।

૪૨ રક્ષઃ નિષ્પ્રત્યુષ્ઠમ્ ।

૪૩ અ-રાતયઃ નિષ્પ્રત્યાઃ ।

૪૦ રક્ષસ બાગી ગયો.

૪૧ અનુદાર લોક બાગી ગયા.

૪૨ રક્ષસ પલાયન કરી ગયો.

૪૩ અનુદાર લોક પલાયન કરી ગયા.

એ જ ઠહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે, (૪૦-૪૩) રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં, નિષ્પ્રત્યુષ્ઠં, અરાતયઃ પ્રત્યુષ્ઠાઃ, નિષ્પ્રત્યાઃ । એટલે કે ‘ રક્ષસ કાઝીને નાસી ગયો, અને શત્રુઓ પણ તાપ ન સહેવાતાં ઊભી પૂછડીએ નાહા. ’ મતલબ કે એ સર્વનો પરાભવ થઈને કાયમને માટે તેઓ પલાયન કરી ગયા. પુરુષાર્થ પ્રપત્નતું અ પરિણામ છે. પુરુષાર્થ આવો થવો જોઈએ. (ક્ષરતિ ઇતિ રક્ષઃ) જેના યોગે ક્ષીણતા આવે તેનું નામ રક્ષસ. રક્ષસ ક્ષીણતા આવે છે. શરીરને વિગે રોગખીજ એ રક્ષસ છે, કારણ કે તે શરીરને ક્ષીણ કરે છે. શરીરરચ ધાતુને પચવા ન દેતાં શરીરનું બદાગ તે કાઢી નાખે છે તેથી શરીર ક્ષીણ બને છે. એટલા માટે એને તપાવીને કાઢી મૂકવો જોઈએ, બદે એનો નાશ કરવો જોઈએ. શરીરમાંથી રોગખીજનો નાશ થયો એટલે શરીર નીરોગી અંદર હુલ્લુપુલ્લ થવા માંડે છે. “ તપ ” કરવાના જે ઉપાય મૂચવવામાં આવ્યા છે, તે ઉપાયોથી આ રક્ષસને તપાવાય છે કિંવા દગાડા છે અને તેને પરિણામે તે બાગી જાય છે વા નાશ પામે છે. ઉપવાસ, યોગસાધનામાંનાં યમ-નિયમપાલન, આસન, પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ અનુષ્ઠાનો આ અંતરના રક્ષસોને તપાવીને દૂર કરવ

માટે જ છે. એ દષ્ટિએ ‘ નિષ્પત્તં ’ એ સંભાસમાંનો તત્ત શબ્દ ખાસ વિચારવા જેવો છે. શરીરની ખાખતમાં જે બને છે તે જ રાષ્ટ્રની ખાખતમાં પણ બને છે. રાષ્ટ્રને વિષે પણ બહારથી રાક્ષસો આવે છે ને રાષ્ટ્રને ક્ષીણ કરી નાખે છે. રાષ્ટ્રની કિંવા માનવ-સમૂહની ચઢતી ધા ઉન્નતિનો અવરોધ કરનાર બધા જ રાક્ષસ કહેવાય. ખીજા લોકોને પરતંત્રતામાં ખાંધી રાખનાર અને તેમની ઉન્નતિને અટકાવનાર રાક્ષસ જ કહેવાય. સામાજિક તેમજ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાંના એવા રાક્ષસોને પણ સત્યાગ્રહની શક્તિથી તપાવીને દૂર ભગાડવા જોઈએ, અને આત્મબળના જોરે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરીને રાષ્ટ્રીય દષ્ટિએ નીરોગી બનવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વ્યક્તિને વિષે તેમજ સંઘને વિષે આ ઉપદેશની વાસ્તવિકતા વાચકોએ જોઈ કાઢવી. હવે, ‘ અ-રાતી ’ શબ્દનો વિચાર કરીએ. અરાતી એટલે અદાતા, એટલે કે ન દેનારો, ચિંગુમ કિંવા કંબુસ. આવા લોક, સમાજના તેમજ વ્યક્તિના પણ શત્રુ છે. અગર તો જે માણસ ઉન્નતિનો શત્રુ હોય તેને પણ ‘ અરાતી ’ કહેવામાં આવે છે. એવા ‘ અરાતી ’-ઓને પણ દૂર કરી દહને સમાજને નિર્ભય બનાવવો જોઈએ. મનુષ્યનો પુરુષાર્થ પ્રયત્ન આ દિશામાં થવો જોઈએ, અને તે એવો વેગબંધ અને એવા ઉગ્ર પ્રમાણમાં થવો જોઈએ, કે જેથી કરીને પુરુષાર્થ કરનારા લોકો શત્રુગણ દૂર થયાનો મહોત્સવ. પોતે જાતે માણી શકે ને રવનજરે નિહાળી શકે. આવા પ્રકારની આતુરતા કિંવા આવો દૃઢ નિશ્ચય પુરુષાર્થ કરનારના પ્રયત્નમાં હોય એ બહુ જરૂરનું છે, એમ જણાવવા ખાતર ‘ નિષ્પત્તં ’ ઇત્યાદિ શબ્દ-પ્રયોગોમાં ભૂતકાળ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું એવું કર્તાને લાગે, એટલી પ્રબળ શક્તિથી આ પુરુષાર્થનાં વૈયક્તિક અગર સામાજિક કાર્યો થવાં જોઈએ. એ મુજબ શત્રુનો ભો ટળ્યા પછી નિજ કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર થવાની જરૂર છે, એ

સર્વન્તરિક્ષમન્વેમિ ॥ ૭ ॥

૪૪ ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ | ૪૪ વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં હું [યથેચ્છ] વિચરું છું.

જાતાવવા માટે એ પછી આવતા મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૪૪) “ ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ ” એટલે કે ‘ વિશાળ ક્ષેત્રમાં [યથેચ્છ] વિચરું છું. ’ અર્થાત્ કે અત્યાર લગી હું નાનકડા ક્ષેત્રમાં હતો, તે સંકુચિત વાતાવરણ હવે દૂર થયું છે, એટલે હવે હું વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં-વિસ્તૃત વાતાવરણમાં સંચાર કરવા લાગ્યો છું. બધાંય માણસો આ વિસ્તૃત વાતાવરણમાં જોડે વિચરે છે, તથાપિ વિદ્યા, સંસ્કૃતિ તથા પુરુષાર્થની ન્યૂનાધિકતાને કારણે મનુષ્યના મન પર જે પ્રકાશનું પરિણામ નીપજે છે, તેવે પ્રકારે તેનું મન સંકુચિત કિંવા વિસ્તૃત વાતાવરણમાં વિચરવા લાગે છે. અત્યાર લગીના ૧ થી ૭ વેદમંત્રોમાં અપાયેલો ઉપદેશ બતાવે જોઈએ કે ઈસી ગયો, પ્રશસ્ત કર્યો કરવા તરફ જાતને વાળી લીધી, સત્યના જ અવલંબનપૂર્વક સત્યને જ આધારે પોતાનો જીવનવહેવાર ચલાવવાનો નિશ્ચય થયો, એટલે એ માણસ વિસ્તૃત વાતાવરણમાં સ્વૈર સંચાર કરવાને યાને યથેચ્છ વિચરવાને યોગ્ય બને છે. સ્વાર્થાનુષંગતાને કારણે મનુષ્યનું વાતાવરણ પક્ષપાતી બનીને દિવસાનુદિવસ સંકુચિત બનવું જાય છે. મનુષ્યભાગના ક્ષિત્તી ખાતર રતાર્યવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાની નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થતાં એ જ મનુષ્યનું વાતાવરણ વિસ્તૃત બને છે. માનવીનાં જ્ઞાનક્ષેત્ર અને કર્મક્ષેત્ર જેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત થાય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તે ક્ષેત્રો તેની જિનનતિને સદાયકર્તા થઈ પડે છે. સાધારણ મનુષ્યની નજર પોતાના કુટુંબ પૂરતી જ દોડે છે, એટલે તેનું કાર્યક્ષેત્ર એટલા પૂરું જ બની રહે છે; જીજ્ઞે માણસ પોતાના રાષ્ટ્ર પૂરતી

ધૂરસિ, ધૂર્વ, ધૂર્વન્તં,

૪૨ ધૂઃ અસિ ।

૪૬ ધૂર્વન્તં ધૂર્વ ।

૪૫ ધુ' વિનાશક છે.

૪૬ વિનાશક [ધાતક] નો ધુ' નાશ કરે.

નજર દોડાવે છે, એટલે તેનું કાર્યક્ષેત્ર રાષ્ટ્ર જેટલું વ્યાપક બને છે; પણ ત્રીજો માણસ મનુષ્યમાત્રનું કન્યાશુ કેવી રીતે સધાય તે જુએ છે, યાને તેની વૃત્તિ ઘસુઘેવ કુટુંબકમૂની ભાવનાવાળી હોવાને લીધે તેનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત થયું હોય છે. જેનો જેટલો ક્ષેત્રવિસ્તાર તેટલી જ તેની મોટાઇ. અંતરિક્ષા કહેતાં ક્ષેત્રવિસ્તાર અને અંતઃકરણનો વિસ્તાર એ બેનો પરસ્પર નિકટ સંબંધ છે. વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું એટલે કે એટલાં બંધનો દૂર થવાં. બધાં જ બંધનો જેનાં દૂર થઇ જાય છે, તેનું અંતરિક્ષા એટલું બધું વિસ્તૃત બને છે કે તેની કંઈ સીમા જ નથી રહેતી. એ સ્થિતિને જ મુક્તિ કહે છે. મુક્તિની એ અંતિમ અવસ્થા સિદ્ધ થતાં લગીમાં જે જે ક્ષેત્રવિસ્તાર આપણા સંચારને પ્રાપ્ત થાય, તે તે વિસ્તાર કેમિક મુક્તિનું એક એક પગથિયું જ છે, એમ સમજવું. એ રીતે વિચારી જોતાં આપણે અત્યારે કંઈ પાયરી પર છીએ, કંઈ પગથિયે હોએ, તે જોણે તેણે નક્કી કરી લેવું. (૪૫) “ ધૂઃ અસિ ” એટલે કે “ ધુ' વિનાશક છે ” હે મનુષ્ય ! ધુ' નાશ કરનારો છે, યાને તારામાં નાશ કરવાની વૃત્તિ તેમ જ શક્તિ છે. તારી એ વિનાશક વૃત્તિ-શક્તિને પણ સારું વાળથું મળવું જોઈએ. તેમ નહિ થાય તો તારે દાયે સારી બાજતોનો પણ નાશ થવા પામશે. એટલા માટે તારે તારી વિનાશક શક્તિને નીચે જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે વર્તન રાખીને યોગ્ય વાળથું આપવું જોઈએ. આ નિયમ એવો છે કે (૪૬) “ ધૂર્વન્તં ધૂર્વ ” યાને જે ધાત કરે

ધૂર્વં ત યોઽસ્માન્ધૂર્વતિ, તં ધૂર્વં યં વયં ધૂર્વામઃ । દેવાનામસિ

૪૭ ત ધૂર્વં ય અસ્માન્
ધૂર્વતિ ।

૪૮ ય વય ધૂર્વામ ત ધૂર્વં ।

૪૭ તેનો નાશ કરે છે જે
આપણે ધાત કરે છે

૪૮ જેનો નાશ કરવાનું આપણે
બધા જ ઇચ્છીએ તેનો નાશ
કર

તેનો જ ધાત અગર નાશ કરવો ' પોતાની આદ્ય જે વિનાશક
શક્તિ છે તેનો ઉપયોગ ધાતધાત કરનારાનો નાશ કરવાને કામે જ
કરવો, જેઓ ધાતક વા વિનાશક નથી તેમનું અહિત કદાપિ
કંવુ નરિ. હવે, યાતકે કોને કહેવો તેનો વિચાર કરવો ઘટે.
ધાતક કોને ગણવો તે આ પછીના બે મત્રભાગોમાં સૂચવાય છે
(૪૭) " ય અસ્માન્ ધૂર્વતિ, સ ધૂર્વં । " એટલે કે " જે
એકલો છતાં અમારા બધાનો નાશ કરે છે, જે એકલો છતાં
પુખ્તજને ત્રામદાયક નીવડે છે, તે ધાતક હોઈ એવા કુષ્ટ માણસનો
નાશ કરે ' તેવી જ ગીતે (૪૮) ' ય વય ધૂર્વામ ત ધૂર્વં '
યાને ' જે એકને અમે સધળા એકીમતે દૂર કરવા ઇચ્છીએ, યાને
જે મનોનુમતે કુષ્ટ હોવાનું કરે, તેને મનુષ્યો દૂર કરવો ' એક
મનુષ્ય આખા મમાજને ત્રામ આપતો હોય, અથવા જે એક જાણુ
મનિ સર્વના દિનમા એકમરખો તિગ્રહાંગ વાપેલો હોય તેને
દૂર દૂરી દીધાયો આખા મમાજનો ત્રાસ ટળી જાય છે અને
મમાજને પોતાની ઉન્નતિ કરી શેવાનો માર્ગ વિચારી કાઢવાનું
મ જાળવે છે આ પ્રમાણે જનસમાજની ઉન્નતિનો માર્ગ
નિષ્કટક નાવવાનો મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવાનો છે. મનુષ્ય કેવળ
વિનાશક રક્તિવાળું પ્રાણી છે એવું નથી તેની યોગ્યતા મહત્તર

વહ્નિતમં સસ્નિતમં પપ્રિતમં જુષ્ઠતમં દેવહૂતમમ્ ॥ ૮ ॥

૪૧ દેવાના વહ્નિતમ, સસ્નિ-
તમ, પપ્રિતમ, જુષ્ઠતમ,
દેવહૂતમ, અસિ ।

૪૯ દેવોનું ઉત્તમ વાદન
ઉત્તમ શુદ્ધિકાન્ક, પૂર્ણતા કન-
ના, મેવન કન્યાનાયક, અને
દેવોનું ઉત્તમ નિમત્રણ વુ છે.

મોટી છે. " જુઓ—(૪૯) " દેવાનાં વહ્નિતમ, સસ્નિતમ,
પપ્રિતમ, જુષ્ઠતમ, દેવહૂતમ અસિ । " અર્થાત—(૪૧
દેવાના વહ્નિતમ અસિ—એટલે કે વુ દેવોનો મોગ વાદક છે)
માનવી દેવોના વાદન ૩૫ છે, કેમકે તેના શરીરમાં નેત્રાથાને
સૂર્ય, હૃદયરથાને ચંદ્ર, નાભિકાથાને ગ્રાણી કહેતા વાયુ, પાદરથાને
પૃથ્વી, નાભિરથાને અતરિક્ષ ન્હેના છે. તાત્પર્ય કે જ્ઞાતાડના સર્વ
દેવતાઓ અંશરૂપે માનવી શરીરમાં આવીને ન્હેના છે [નં. ૧૬
થી ૨૦ મુધીની ટિપ્પણી ફરી જોઈ જાઓ] આત્મા એ આ
શરીરરૂપી રથનો મારથિ છે. એટલે આ શરીરમાં સમગ્ર દેવતાઓનો
વામ હોવાને કારણે જીવાત્મા એ સમગ્ર દેવતાઓનો વાદક હરે એ
તો ઉનાડી વાત છે. વાયકોએ આ મત્ત અને જરાગર પિંછાની
સેવુ. (૪૧ દેવાના સસ્નિતમ અસિ—એટલે કે " વુ " દેવતાઓને
ઉત્તમ પ્રકારે દહ બાધી ગખનારો કિવા શુદ્ધ કન્યારો કિવા
દેવતાઓનો શક્તિ વધાનરો છુ) જીવાત્મા દેવતાઓને શુદ્ધ
કરનાર માધન છે એ માત્ર ૧૬ થી ૨૫ ની ટિપ્પણીઓ જોઈ
જવી. અને જીવાત્મા દેવતાઓને દહ બાધી ગખનારો છે એ વાત
તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ શરીરની અદ્ય નેત્રાને ગ્થાને સૂર્યને બાવી
ગખ્યો છે, અન્ય ધન્દિયોને વિષે અન્ય દેવતાઓને બાધો ગખેલા છે.
જીવાત્માએ પોતાના રોદપાશ વડે એ સધગા ૩૩ કે દિ દેવતાઓને

પોતાના પિંડ મધ્યે બાંધ્યા હોવાને કારણે તે બધા તેને વશ વર્તે છે, એવું એક દષ્ટિએ કહી શકાય. આ ઉપરથી જીવાત્માને દેવતાઓને બાંધી રાખનારો કેમ કહ્યો છે એ સહજ સમજી શકાશે. (ત્વં દેવાનાં પશ્વિતમં અસિ-એટલે કે 'તું દેવાને પૂર્ણ કરવાવાળો છે'). એના પિંડની અંદર જે સધળા દેવાનો વાસ છે, તેમની શક્તિ એનાં યોગાનુષ્ઠાનોથી વધે છે. જેમકે, વ્યાયામથી સ્થૂળ શરીરની શક્તિ વધે છે, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ પશુ તેમના નિયમનોથી વૃદ્ધિગત થાય છે. સાધક પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્નને પરિણામે તેની ઇન્દ્રિયો વિશે રહેલી દૃવી શક્તિઓના બળમાં વધારો થતો જાય છે ને પરિણામે તે તે દેવ તે તે સ્થાનક વિશે અધિકાધિક પૂર્ણ થા વિઠસિત થતો જાય છે. આપણા શરીરસ્થ દેવાંશોને આ રીતે તે (જીવાત્મા) પૂર્ણ કરવાવાળો જ્ઞાને વિકસાવનારો છે અને તેમની અંદર શક્તિ સિંચનારો છે. (ત્વં દેવતાનાં જુષ્ઠતમં અસિ-એટલે કે 'તું દેવાને અત્યંત પ્રિય છે, કિંવા દેવો યજ્ઞ તું પ્રીતિપૂર્વક સેવાવાલાયક છે'). સૂર્ય ચંદ્ર વાયુ આદિ દેવતાઓ અત્રે નેત્ર મન પ્રાણ આદિનાં સૂચક છે. નેત્રને વિશે રહેલો સૂર્યદેવ એને માર્ગ સૂઝાડે છે, મનને સ્થાને રહેલો ચંદ્રમા તેને બધા ખૂગનો વિવેક કરતાં શીખવે છે, નાસિકા વિશે રહેલો પ્રાણ-દેવ એના જીવનની ભોગવાઈ કરે છે; આ પ્રમાણે સર્વ દેવતાઓ આ આત્મારામની પ્રીતિપૂર્વક સેવા કરતા રહે છે. જેની સેવામાં તેત્રીશ કોટિ દેવતા સ્થાપત્યા રહેના હોય તેનો વેબવ કેટલો બારે લશે વાર ? (ત્વં દેવહૃતમં અસિ-એટલે કે 'તું દેવાને બેસાવનારો છે'). આ પિંડસ્થ જીવ ત્રિલોકમાંના મોટા મોટા સર્વ દેવાને બેસાવી લાવે છે: એનું તેડું થતાં જરાજર તે સર્વ દેવતાઓ એના પિંડમાં લાગર થઈ જઈને મિત્રભાવે તેની સેવા કરવા લાગે. અને આ પશુ નિજ પુરુષાર્થ-પ્રયત્ન દ્વારા તેમને પૂર્ણ બનાવે

અહુતમસિ હવિર્ધાન,

૫૦ અહુત હવિર્ધાન અસિ

૫૦ વું હવિનુ વાક વગરનું
ધારક પાત્ર છે.

છે, અને અધિક શક્તિશાળી કરે છે. આતું જ નામ વડા કહેવાય, એમ ગીતાશ્રીમાં પણ કથાયું છે. [જુઓ — દેવાનુ માવયન્તા-
નેન તે દેવા માવયન્તુ વઃ । પરસ્પર માવયન્ત એવ
પરમવાન્સ્યથ ॥ — બ. ગી. ૩ । ૧૧ — અર્થાત્ — આ વડા દારા
દેવોની સમૃદ્ધિ કરે એટલે દેવો તમારી સમૃદ્ધિ કરશે આમ ૫૦-
૨૫૦ સંભારના કરતા થકા તમે પગ્મકસ્યાણુની પ્રાપ્તિ કરી બો]
ગીતામાં ઉપદેશાયપુ આ વડાતરવ વેદે અત્રે આ મત્રમાગોમા
દશીન્ધુ છે. શરીરગ્રથમાં મિરાજેના આ દેવોનો તમે ચોગ્ય આદન
કરો એટલે તે તમારો આદન કરશે એ રીતે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વિષે
ઝહેલા દેવોએ આત્માને સદાય કરવી અને જીવાત્માએ એ દેવતા-
ઓને સદાય કરવી ને આવી રીતની પરસ્પરની સદાયથી સંકુએ
ઉન્નત થવું એજ વડાનું મુખ્ય તત્ત્વ છે (૫૦) ' અથ અહુત
હવિર્ધાન અસિ-યાને ' વું કુટિલતા વગરના હવિર્ધાન પાત્ર જેવો
છે. ' જેવી રીતે વડામાં હવિદ્ર-યને અર્પણ કરવાનું એક પાત્ર
(સરવો) હોય છે અને તે વાક્યુકું ન હોતા સીધું ને સરળ
હોય છે, તેવી રીતે વું પણ આ વડામાં હવિધારક પાત્ર ૨૫ જ
છે, એટલે વું વાક્યુકા કે કુટિલ હોય તે ન ચાહે તારે તો
સરળ બનવું જોઈએ કુટિલતા ધારણ કરીશ તો તારે હાથે કશું જ
સાફ કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ એટલા માટે વું પ્રથમ તો
સરળપણે વર્તવા માડ, વાકી ચાલ સ્થળ દે અર્થોત્ત કે વું પોતાને
' પાત્ર ' બનાવ, એટલું જ નહિ પણ વાક્યુક વગરનું સરળ પાત્ર

દંદસ્વ,

૫૧ દંદસ્વ ।

૫૧ તું મુદદ યા

તું તારી જાતને બનાવ. એટલે તારે હસ્તે યોગ્ય કાર્ય જ યજું રહેશે. [અગાઉ આવી ગયેલ ડર મા નંબરની દિષ્પણીમા તેમ હવે પછી આવતી ૬૬ માં દિષ્પણીમા પોતાની જાતનો જ હવિ દેવને અર્પણ કરવાનું વિધાન છે. એ હવિ ખુદ પંડના જ પાત્રમાં ધારીને પંડે જ દેવને અર્પણ કરવાનો છે. આપણે પંડે ' પાત્ર ' બન્યા એટલે પંડનો જ હવિ તેમાં રથાપન કરીને આત્માર્પણ કરવાનું છે. (વ્રહ્માર્પણં વ્રહ્મ હવિર્યજ્ઞામૌ વ્રહ્મણા હુતં । વ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્ય વ્રહ્મકર્મ સમાધિના ॥-ભ. ગી. ૪ । ૨૪. અર્થાત્ કે ' અર્પણ દિવા એ જલસ્વરૂપ, લોભવાની વસ્તુ એ પણ જલરૂપ, અને જલરૂપી અગ્નિમાં ખુદ જલ જ હોમે. આ પ્રમાણે બધાં જ કંઈ જેના જલરૂપ બની જાય છે, તેને ઉવટે જલ જ પ્રાપ્ત થાય છે ') બમવદ્ભોતાનો આ શ્લોક આમ પણ ધરાવી શકાય—

‘ આત્માર્પણં આત્મહવિરાત્માત્માત્માત્મના હુતં ।

આત્મૈવ તેન ગન્તવ્યમાત્મકર્મસમાધિના ॥ ’

અર્થાત્— પંડે જ અર્પણવિધિ, પંડે જ હવિ, અને પંડના આત્માગ્નિ મધ્યે પંડે જ દવન કર્યો, આ પ્રમાણે પોતીકું બધું પોતે જ કરે છે એવું જેને બામે છે તે આત્મરૂપ બની જાય છે. આ જ આશય આ મંત્રમાત્રોનો છે. પંડે હવિ બનીને પંડના પાત્ર મધ્યે તે હવિને રાખવાનો અને પંડે જ વાંકાતેડા ન ચાલતાં સંજતાપૂર્વક નિજ શક્તિનો નિજના ઉદ્ધાર અર્થે આત્મપણ કરવાનો છે. આ ગેતે પોતીકું અન્નપણ પોતે જ પોતાની અંદર વધાવું એટલે—(૫૧) ‘ દંદસ્વ ’ હોડનાં ‘ તું પંડે મુદદ યા. ’

માહાર્મા તે યજ્ઞપતિર્દ્યાર્પીત । વિષ્ણુસ્ત્વા ક્રમતામ્,

૫૨ મા દ્યા. મા તે યજ્ઞપતિ
દ્યાર્પીત ।

૫૨ કુટિલ થતો મા, તારો યજ્ઞ-
પતિ પણ કુટિન ન બનેા.
(જુઓ ટિ ન ૨૨-૨૩)

૫૩ વિષ્ણુ સ્વા ક્રમતામ્ ।

૫૩ વિષ્ણુદેવ તાન પર ચઢે।

મતનમ કે સરળપણે વર્તવા લાગવાથી તુ તારી પોતીકી જ
શક્તિ મદાવીશ અને પરિણામે તું મજબૂત બનીશ આત્મમળ
આ રીતે જ વિકસે છે (૫૨) “ મા દ્યા । મા તે યજ્ઞપતિ
દ્યાર્પીત ” એટલે કે તું કુટિલ ન થઇત અને તારો યજ્ઞપતિ
પણ કુટિન ન થાય ” ઝરણુ તમારા બે પૈકા કોષપણુ કુટિનતા
ધારણુ કરશે, તો પરિણામે તમારો બન્નેનો સર્વનાશ થઇ જશે.
એટલા માટે કુટિલ નીતિનો સંપત્ત ત્યાગ કરીને સરળપણે
વર્તતો જ [ટિપ્પણી ૨૨-૨૩ જુઓ] ત્યા પણ આ જ મત
આવેલો છે (૫૩) “ વિષ્ણુઃ સ્વા ક્રમતામ્ ” યાને, “ સર્વ-
વ્યાપક દેવ તારો ઉપર ચઢી બેસેા અગર સ્વાર થાઓ. ’ કદીક
કામ કદીક ક્રોધ, કદીક લોભ ઇત્યાદિ શત્રુઓ તારા પર સ્વાર
થતા દેખાય છે. કોષના પર બૂત ચઢી બેસે છે તો કોષના પર
વળી બીજો કોષ વાયરો ચઢી બેઠેલો જણાય છે. એ રીતે તાન
પર કોષને કોષ બે ચઢી બેસનાર જ છે, તો પછી મર્વવ્યાપક
ભગવાન વિષ્ણુ જ તાન પર ચઢી બેસેા । જેવી રીતે કામ
ક્રોધને તમે તમારે માથે ચઢાવી લેા છો, તેવી જ રીતે પન્મેશ્વરને
પણ બે તમારે શિર સ્થાપશે તો તમાર કલ્યાણુ થઇ જશે. માટે
કામ ક્રોધાદિ રાક્ષસોને ચઢવા ન દેતા ભગવાન ગિરિધરને જ
ચઢવા દેજો. એમ થશે તો ભગવાનની સર્વશુભકર્મબળના તથા
સર્વશક્તિમત્તા પણ તમારી અંદર આવશે અત્યાગે તો કામવિહાર
તમાન પર સ્વાર બને છે અને તમને મગ્ન પડે તેમ ન થવે દે.

ઊરુ વાતાયાપહતંશ્રસો, યચ્છન્તાં પશ્ચ ॥ ૧ ॥

૫૪ વાતાય ઊરુ (ક્રમતામ્) | ૫૪ વાયુસેવન માટે વિસ્તૃત વા
મોકળી જગામાં [વિચરે].

ને તેને પરિણામે તમે હાથહવાલ બનો છો. આને બદલે જો દેવને
જ તમારા શિર પર ચઢવા દેશે અને તેની ગ્રેરણા પ્રમાણે નાચવા
લાગશે, તો તમારું કલ્યાણ બસ થશે જ થશે. ખરું જોતાં તો
તમારે કોઈની જ તાબેદારી ન સ્વીકારતાં પોતાની જ શક્તિ વડે
પ્રકાશવું જોઈએ. પરંતુ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી, અને
જ્યાં લગી રાક્ષસ ક્રિંવા જૂતપિશાચ તમાગ શિર પર બેઠક જમા-
વતો જ રહે, ત્યાં લગી તો આ દુષ્ટોને માથા પર ચઢાવવાને બદલે
દેવને જ તેમ કન્વા દો; યાને દેવા બાવનો સંચાગ તમાગ હૃદયમાં
થવા દો. એમ કન્વાથી કુષ્ઠપણું કાયમતું દર ચર્ધ જમને સુષ્ટપણું
(કહેતાં બલભનસાર્ધ વા સારસાધ) તમારી અંદર સિધર બની
રહેશે, અને દિવ્યતેજ તમારી અંદર ચમકવા લાગશે. મતપમ કે,
કામ કોષાદિકોને પોતાના પર સ્વાર થવા દેવાથી માનવીની વૃત્તિ
સંકુચિત બનતી જાય છે, અને દેવને તેમ કરવા દીધાથી માનવીની
વૃત્તિ વિશાળ ને વિશાળ બનતી જાય છે. એમ (૫૪) " વાતાય
ઊરુ ક્રમતાં । " કહેતાં, ' હવા ખાવી હોય તો ખુલ્લી જગામાં
ફરવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ આ બાબતમાં પણ સમજવાનું છે.
નાનકડા ધનની બંધિયાર ખોલીમાં વસનારો મનુષ્ય સંકુચિત વાતા-
વરણમાં જ દન્કર કર્યા કરે તો તેનામાં ક્ષીણતા આવતી જાય છે;
પરંતુ એજ મનુષ્ય જો વિશાળ વા ખુલ્લા વાતાવરણમાં નિમગ્ન
શુદ્ધ સ્વાતું સેવન કરતો રહે છે, તો તે ઉત્તરોનો પ્રુષ્ટ બનતો
જાય છે. તેજ પ્રમાણે કામકોષાદિક કુચ્છોને સ્વાર થવા દેવા
એ કાનિહારક છે અને પન્મેશ્વને તેમ કરવા દેવું એ ઇન્નતિકારક

૫૫ અપહતં રક્ષઃ ।

૫૫ રાક્ષસ દૂર થયો

(ભુએ ૪૦-૪૩)

૫૬ પચ્ચ ચચ્છન્તામ્ ।

૫૬ પાંચેવ પકડો.

છે. (૫૫) “ અપહતં રક્ષઃ ” યાને ‘ રાક્ષસ હથાથો. ’ દેવ તમારા શિર પર ચઢ્યો એટલે તમારા આંતરપ્રદેશમાં સેતાનને કિંવા રાક્ષસોને રહેવાનું સ્થાન જ મળવાનું નહિ. સ્થાનબ્રબ્ધ થયેલો રાક્ષસ દૂર થયો જ સમજવો. તમારા પિંડમાં જ્યાં લગી પરમેશ્વર (કહેતાં દેવી બાવ) વાસ પૂરતો નથી, કિંવા પરમેશ્વરને માટે તમારું અંતઃકરણ જ્યાં લગી મોકળું બનતું નથી, ત્યાં લગી જ રાક્ષસ તમારી અંદર રહી શકે છે. જેમ સાંકડી બંધિયાર ખોલીમાં રોગના જંતુ રૂપી રાક્ષસ રહી શકે છે, પણ વિશાળ જગામાં ને ખુલ્લી હવામાં નથી રહી શકતો, તેમ જ આ બાબ-તમાં પણ સમજવાનું છે. (૫૬) “ પચ્ચ ચચ્છન્તાં ” કહેતાં, ‘ પાંચેય વડે એને સાધી લે. ’ અર્થાત્ કે દેવે જ્યાં બેઠક લીધી કે લાગ્યો તેને પાંચેય વડે મજબૂત રીતે પકડી લેવો. મતપબ કે કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન શુદ્ધિ અને આત્માઃ એ પાંચેય વડે પરમેશ્વરને મજબૂત પકડી લઇ, તેને પાછો બહાર ન જવા દેવો. એ પાંચેય દ્વારા એ દેવનું કાર્ય કાળજીભરી રીતે થતું ગ્રહે છે, તો તે વશ થઇને અહીંનો અહીં જ રહે છે, બહાર નિસરી જતો નથી. પરંતુ પાંચેયમાંથી એકાદ પણ બીજી પ્રવૃત્તિમાં બેડાય છે- તો દેવને ત્યાંથી બાગી જવાનો માર્ગ મળે છે. માટે નિજ કર્મ-શક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ મનશક્તિ, શુદ્ધિશક્તિ અને આત્મશક્તિ એ પાંચેય શક્તિઓ વડે એને દૃઢ પકડી રાખવો. આ ઉપદેશ સાવ આલંકારિક હોવા છતાં અત્યંત મહત્ત્વનો છે. વિચારવાવાળાને આનું મહત્ત્વ તત્કાળ સમજાઇ જશે. આ પચ્ચ ચચ્છન્તાં એ મન-

દેવસ્ય ત્વા સવિતુ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુભ્યા પૂષ્ણો દસ્તાભ્યામ્ ।

૫૭ સવિતુ દેવસ્ય પ્રસવે	૫૭ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
અશ્વિનોર્વાહુભ્યામ્	દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમા
પૂષ્ણો દસ્તાભ્યામ્ ત્વા	અશ્વિનીના બાહુઓથી અને
[ગૃહ્ણામિ] ।	પૂષાદેવના હાથોથી તને
	પકડું છું

બાગનો બીજો અર્થ આમ પણ થાય - ' પોતાની પાસેય શક્તિઓને કાણુમાં નાખવી. ' અર્થાત્ કે ઉપર ગણાવેલી પાસેય શક્તિઓને તાણે નાખવી, દાવે ત્યાં ભટકવા ન દેવી. સઘમ અને ઇન્દ્રિય દમનનો આ અર્થનો ઉપદેશ પણ બારે મહત્વનો છે. પોતાની પાસેય શક્તિઓને પરમેશ્વરના કાર્યમાં અર્પણ કરવી એનો બીજો અર્થ જ ' એ શક્તિઓને સઘમમાં ગાખવી ' એવો થાય કાન્થ કે સઘમ સિદ્ધ થયા વગર પરમેશ્વરના કાર્ય વિષે સર્વ શક્તિ સમર્પવાનું નહીં જ નાદિ વીક ત્યારે, પરમેશ્વરનું આસન દિવમાં દદ બનતાં નુ થાય છે તે દવે આપણે જોઈએ — (૫૭) " સવિતુ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનોર્વાહુભ્યા પૂષ્ણા દસ્તાભ્યા દયા ગૃહ્ણામિ । " આનો અર્થ એવો થાય છે કે ' આ સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર દેવે એની સૃષ્ટિમાં હું તને અશ્વિનીના બાહુઓ વડે અને પૂષાદેવના હાથો વડે પકડું છું. ' આમગ પ્રમાણે આ પણ અનુદાન કરવાવાળા ભક્ત પ્રત્યે ઈશ્વરની આશ્વાસનવાણી છે. પાછળ મહેનાઈ મધુ છે તેમ અનુદાનમાં પ્રદત્ત થયેલા ભક્તજનને પરમેશ્વર કોઈ પણ જાતનો વામ થવા દેતો નથી તેને એ પૂષાના હાથો વડે પકડે છે એટલે કે યોગ્ય રીતે પુષ્ટ કરે છે, અને અશ્વિની દેવના હાથો વડે પકડે છે એટલે કે તેને નીરોગી ગણે છે કાન્થ

અગ્નયે જુષ્ટં ગૃહ્ણામ્યગ્નીષોમામ્યાં જુષ્ટ ગૃહ્ણામિ ॥ ૧૦ ॥

૫૮ અગ્નયે જુષ્ટં [ગૃહ્ણામિ] ।

૫૮ અગ્નિને જે પ્રિય હોય તે હું લઉં છું [હવિષ્યાન્ન ખાઉં છું.]

૫૯ અગ્નીષોમામ્યાં જુષ્ટં ગૃહ્ણામિ

૫૯ અગ્નિ તથા સોમને જે પ્રિય હોય તે જ હું લઉં છું.

અશ્વિનીકૃમાર એ દેવતાઓના વૈષ્ણ હોવાથી તેમના હાથ સર્વને નીરોગી કરનારા છે, અને પૃથાદેવ એ સર્વને પુષ્ટિ અર્પનારા દેવતા છે. આ દેવતાઓના હાથો વડે જે ભક્તને પરમેશ્વર ઊંચકી લેશે તેને માટે કલિકાળનો ભો રહેશે નહિ, તેનાં સધળાં કુ:ખો દૂર થશે ને તે મૃત્યુને પણ જીતી લેશે. પ્રભુના આ આશ્વાસન પર આરથા રાખી લોકોએ યોગ્ય પ્રકારે પોતાનાં અનુષ્ઠાન આશુ નાખવાં. આ પછી ખાવાપીવાનો વિચાર થવાની જરૂર હોઈ તેને માટે નીચે પ્રમાણે બે પ્રતિજ્ઞાઓ રજૂ કરાઈ છે:

(૫૮, ૫૯) “ અગ્નયે અગ્નીષોમામ્યાંજુષ્ટં ગૃહ્ણામિ ” અર્થાત્ કે ‘ અગ્નિ તથા સોમ એ બે દેવતાઓને જે પ્રિય હોય છે તે જ હું સ્વીકારું છું. ’ અગ્નિને હવિષ્યાન્ન જ પ્રિય હોય છે અને સોમને દૂધ વગેરે પદાર્થ પ્રિય લાગે છે. સોમરસમાં દૂધ, દહીં વગેરે જે પદાર્થ ભેળવવામાં આવે છે તે સોમને બાવે છે, અને અન્નનો જે હવન કરવામાં આવે છે તે અગ્નિ દેવતાને રચિકર થઈ પડે છે. એટલા જ હવિષ્યાન્નનો દેવ સ્વીકાર કરે છે, ખીજો ઠાઈ પદાર્થ તેને સ્વીકાર્ય નથી. ઉપર ગણ્યાવેલા પદાર્થો જ મનુષ્યે જમીનમાં ઉગાડવાના. એ મિવાયના તંબાકુ, આ ભાંગ અને એમના જેવા ખીજા હાનિકારક પદાર્થો ખાવાલાયક નથી તેમ ઉત્પન્ન કરવાલાયક પણ નથી. યજ્ઞનિમિત્તે ખાનપાનનું ૧૨૫ સચવાય

भूताय त्वा, नारातये, स्वरभिविख्येपं,
दध्न्हन्तां दुर्याः पृथिव्यां,

૬૦ ભૂતાય ત્વા,

૬૧ ન નારાતયે

૬૨ સ્વઃ અભિવિચ્છ્યેપમ્ ।

૬૦ ઉન્નતિ સાદૃ તને [ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે].

૬૧ અનુદારપથ્યા માટે નહિ.

૬૨ આત્મપ્રકાશ મને દેખાવા દે.

છે, તે આ જ પ્રમાણે. આવી રીતે શુદ્ધ ખોરાકનું સેવન કરવાથી વિચાર તથા આચારનો શુદ્ધતા સધાય છે અને એ શુદ્ધતાથી ઉન્નતિ થતી જાય છે. મનુષ્યાવતાર ઉન્નતિને માટે જ છે એ સંબંધમાં દેવના બે મંત્રમાળામાં ઉત્તમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. (૬૦, ૬૧) " ભૂતાય ત્વા, ન નારાતયે । " એટલે કે ' ઉન્નતિ સાદૃ જ તને પેદા કરવામાં આવ્યો છે, અનુદારપથ્યા માટે નહિ જ. ' જૂતાળ પર મનુષ્યાવતાર આપવામાં આવ્યો છે તે એટલા જ ખાતર કે એના યોગે તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી લઈ શકે. અનુદારપથ્યે વર્તીને પોતાની શક્તિનો સંકુચિત બનાવવા માટે મનુષ્યજન્મ મળ્યો નથી. મતલબ કે ડોષ પણ કામ કરતી વખતે મનુષ્યે વિચાર કરવો રહ્યો કે ' ઉન્નતિ સાધવા અર્થે જ મારો જન્મ થયો ડોષ આ કામ મારા ઉન્નતિસાધનને મદદગાર થશે કે નહિ ? એવો વિચાર કર્યો બાદ જેનાથી પોતાની ઉન્નતિ થાય તેવા જ કામો મનુષ્યે દાઢ ધરવાં જોઈએ. સિવાય, મનની ઉદારતા ખોલવવી જોઈએ. અનુદારતા નહિ બકતમન હોય છે તે એવો જ નિશ્ચય કરે છે અને મનમાં એવી ઈચ્છા સેવે છે કે—" સ્વઃ અભિવિચ્છ્યેપ " યાને ' સ્વઃ કહેતાં સ્વર્ગ એટલે કે આત્માનો પ્રકાશઃ એ આત્મનો પ્રકાશ મને સર્વત્ર

उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ।

૬૩ પૃથિવ્યાં દુર્યાઃ દંદન્તામ્ ।

૬૪ ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ

૬૩ પૃથ્વીપરનાં દાર મળખૂત
યાઓ.

૬૪ વિસ્તૃત અંતરિક્ષમાં હું
[યથેચ્છ] વિચરું છું.

(જુઓ: ૪૪)

દેખવા દે.' આત્માનો એ પ્રકાશ મારે પામવો છે, તેથીસ્તો હું આ ધર્માનુકાન કરું છું. મારી એક જ ઈચ્છા છે તે હે દેવ ! તું પાર પાડજો ! અને (૬૩) " પૃથિવ્યાં દુર્યાઃ દંદન્તાં " કહેતાં ' પૃથ્વીપરનાં સપ્તર્ષા ધરો સુદૃઢ થજો ! ' અર્થાત કે ધરો ખખળી ગયેલાં ન હોય, પણ બધાં જ ધર સારાં ને મળખૂત હોય. આનો અર્થ એવો સમજવાનો કે આ પૃથ્વી પર મળખન, સાધુ, મહાત્મા ભક્ત કિંવા સદાચારી મનુષ્યો પુષ્કળ પેદા થતા રહેજો. જે ધરોમાં યજ્ઞ કહેતાં લોકકલ્યાણનાં કામો ચાલતાં રહે છે, તે ધરો સુદૃઢ રહે છે, અને જે ધરોમાં સ્વાર્થવૃત્તિ અને બીજાને ફસાવવા ધૂતવાની દાનતનું જોર જામેલું રહે છે, તે ધર ખખળી ગયેલાં હોય છે. ' દાર ' કિંવા ' દુર ' શબ્દનો અર્થ ' બારણું ' કિંવા ' સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિનું દાર અથવા સાધન ' હોય તે વાટે પારતંત્ર્ય દૂર કરી બંધનમાંથી છૂટી શકાય છે. એટલા માટે ભક્ત ધર્મવરની પાસે માગે છે કે ' અને આત્માનો પ્રકાશ દેખાઓ, અને આ પૃથ્વીના પટ પર જેટલાં ઉપકારશીલ મનુષ્યોનાં ધરો છે, તે બધાં મારે માટે તેમ જ સર્વ લોકોને માટે દિવસાનુદિવસ સુદૃઢ બનતા રહો ! ' આવાં ધર ઉત્તમ સ્થિતિમાં હશે તો તેના યોગે સર્વ લોકોનું કલ્યાણ જ ચાલું રહેશે. (૬૪) " ઉરુ અન્તરિક્ષં અન્વેમિ " એટલે કે ' વિશાળ અવકાશની અંદર હું સ્વેચ્છાપૂર્વક

પૃથિવ્યાસ્ત્વા નામૌ સાદયામ્યદિત્યા
ઉપસ્યેઽન્ને હવ્યંઽ રક્ષ ॥ ૧૧ ॥

૬૫ પૃથિવ્યાઃ નામૌ અદિ-
ત્યાઃ ઉપસ્યે સ્વા સાદ-
યામિ ।

૬૫ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે સ્વ-
તંત્રતાની સમીપમાં તેને
ખેસાડું છું.

સંચરું છું. ' જીવાત્માને આત્મપ્રકાશ લાખ્યો, અને જગતભરમાં સદાચારી, પરાંપકારી, અને યજુમય જીવનવાળા મહાત્માઓનાં ઘર સુદૃઢ થયાં, એટલે પછી તેને જગતભરમાં વ્યાપેલા અવકાશમાં યથેચ્છ વિહરવાની અનુકૂળતા મળી ગયા જેવું થશે. અત્યારે જે કાર્યક્ષેત્ર બિંદુકુલ સંકેચિત્ત થયેલું છે તેવું કારણ એ છે કે સજ્જનોનાં ઘર ઠમી છે અને જે છે તે અખડપચમ હાલતમાં છે; ત્યારે દુરિજનોનાં ધામ પુષ્કળ છે અને સારી હાલતમાં છે. એથી કરીને સજ્જનો માટે મોકળાશમાં કામ કરવા પૂરતું વિશાળ કાર્ય-ક્ષેત્ર જ નથી રહ્યું: [આજ મંત્ર ૪૪ માં દિપ્ત્યુત્તમાં આવેલો હોષ ત્યાં આગળ કરવામાં આવેલું સ્પષ્ટીકરણ પણ વાચકોએ જોઈ લેવું.]. આટલો પ્રતિબંધ હોવા છતાં જે મનુષ્ય પોતાનું સાક્ષ્ય જીવન યજુમય બનાવે છે, તેને તો વિપુલ કાર્યક્ષેત્ર મળી રહે છે, એમાં શંકા નથી. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ જે શબ્દ જગતના કંઈપણ માટે પોતાનું જીવન સમર્પી દે છે, તેને આસ્વાસન આપતાં પરમેશ્વર કહે છે કે—(૬૫) “ પૃથિવ્યાઃ નામૌ અદિત્યાઃ ઉપસ્યે સ્વા સાદયામિ । એટલે કે ‘ પૃથ્વીના મધ્યભાગે અને સ્વતંત્રતા દેવીના પડખામાં હું તેને ખેસાડું છું. ’ મતલબ કે આ પૃથ્વીના કેન્દ્રસ્થાને તે મનુષ્ય પ્રકાશે છે. એટલે મધ્યભાગે આવેલા જિંદગી માંચડા પર જેડેલા મનુષ્ય પર બધાંની

પવિત્રે સ્યો વૈષ્ણવ્યૌ,

૬૬ અગ્ને દૃઢ્યં રક્ષ ।

૬૬ હે અગ્નિદેવ ! આ દવિનું
તું રક્ષણ કર.

(જુઓ નં. ૩૨)

૬૭ વૈષ્ણવ્યૌ પવિત્રે સ્યઃ ।

૬૭ વિષ્ણુની શક્તિથી થયેલી
શુદ્ધિકરણ ક્રિયાઓનાં એ
સાધનરૂપ તમે છે.

આંખે જેમ મંડાય છે, તેમ પૃથ્વીભરના લોકોની દૃષ્ટિ આવા સાધુ પુરુષ પ્રત્યે ખેંચાય છે. સમસ્ત જૂતણ પરના માનવી મંડળમાં તે પ્રમુખના ઉચ્ચાસને સ્થાપિત થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રમુખાસને મિરાજતો થશે તે અદ્વિતિને ખોળે જઈ બેસે છે. ‘અદ્વિતિ’ એટલે શું ? તો કે ‘વિત્તિ’ એટલે બંધન અને અ-વિત્તિ એટલે અબંધન કહેતાં સ્વાતંત્રતા. અર્થાત્ કે સ્વાતંત્ર્યદેવીના ખોળે જઈને એ બેસે છે. અને પછી તો તે જગતની અંદર સર્વેસર્વો બની જઈ સરમુખત્યારની માફક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે. ધ્રુવર તરફનું આ આસ્વાસન સાંભળીને બકતજન ફરીથી આત્મસમર્પણની પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે—(૬૬) “ અગ્ને દૃઢ્યં રક્ષ । ” ‘ હે તેજસ્વી દેવતા ! આ દૃઢ્ય પદાર્થોને હવે તો તું જ સંભાળ. ’ માફે જીવન એજ સર્વ દૃઢ્ય દ્રવ્ય છે. એ આખું જ જીવન હું તને સમર્પી દઉં છું. હવે હું પંડે પણ તારોજ છું. તારે હવે જેમનું કરવું હોય તેમનું કર; હવે તો તારે જ મને સંભાળવાનો છે. [૩૨ મા ટિપ્પણીનો મંત્રબાગ પણ આવો જ છે: એટલે તે મંત્ર પણ અહીં ફરી લેઈ જવો.]

(૬૭) “ વૈષ્ણવ્યૌ પવિત્રે સ્યઃ ” પાને ‘ વિષ્ણુ કહેતાં

સર્વવ્યાપક ભગવાનની શક્તિથી સંયોજિત થયેલાં પવિત્રીકરણનાં

સવિતુર્વઃ પ્રસવે ઉત્પુનામ્યચ્છિન્નેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ।

૬૮ સવિતુઃ પ્રસવે, અચ્છિન્નેણ
પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ,
યઃ ઉત્પુનામિ ।

૬૮ ઉત્પાદક દેવની આ સૃષ્ટિમાં
છિદ્રરહિત પવિત્રીકરણનાં
સાધન વડે અને સૂર્યનાં
કિરણો વડે તમને બધાંને
ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરું છું.

બે સાધનરૂપ તમે છો, 'મત્તજન કે તમારી અંદર આ બે શક્તિઓ
છે. પ્રાણ તથા મન આ બે સાધનો પવિત્રીકરણનાં હોઈ એમની
અંદર વિશ્લેષણ દેવી શક્તિ ભરેલી છે. પ્રાણની સાધના વડે હાથોગ
અને મનની સાધના વડે રાજયોગ સિદ્ધ થાય છે અને તેને પરિ-
ણામે અંદરની તેમજ બહારની શુદ્ધિ સિદ્ધ થઈને ભક્ત સ્વતંત્રતા
દેવીના બોલે બેસવાનો અધિકારી બને છે. પવિત્રીકરણનાં આ
સાધનો પોતાની અંદર છે એવું જ્ઞાન મનુષ્યમાં પ્રથમ જન્મીત થવું
જોઈએ, અને તે પછી એ સાધનોના ઉપયોગ દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ
કરી લેવી જોઈએ. સાધનો નિર્માણ કરી મનુષ્યની આગળ ધરી
દેવાની ફરજ ઇશ્વરની હોઈ તે તેણે પૂર્ણ કરી દીધેલી છે. હવે તો
મનુષ્યે જ પોતાનું કર્તવ્ય કરવું રહ્યું. અને એ જ વાત હવેના
મંત્રભાગમાં રજૂ થાય છે. (૬૮) "સવિતુઃ પ્રસવે, અચ્છિ-
ન્નેણ પવિત્રેણ, સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ યઃ ઉત્પુનામિ ।" એટલે કે
'ઉત્પાદક દેવની આ સૃષ્ટિમાં પવિત્રીકરણના કાણા નહિ એવા સાધન
વડે, તથા સૂર્યનાં કિરણો વડે તમને બધાંને છું પવિત્ર કરું છું.'
ઉત્પાદક પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં શુદ્ધિ માટેનાં તો અનેક સાધનો
ભર્યાં પડ્યાં છે. પણ તેમાં સૂર્યકિરણ એ એક બહુ મોટું સાધન
છે. સૂર્યકિરણો દ્વારા આ જગતની અંદર પવિત્રતા વા શુદ્ધિ સધાય
છે. એટલે જ ને લોકો પોતાના ઘરમાં સૂર્યપ્રકાશને આવવાની સોજ

દેવીરાપો અગ્રેણુવો અગ્રેણુવોઽગ્રે ઇમમથ યજ્ઞં નયતાંત્રે

૬૯ દેવીઃ આપઃ અગ્રેણુવઃ અગ્રે
પુવઃ ।

૬૯ [હે] દિવ્ય જળ ! તમે
આગળ જવાવાળાં અને
પ્રથમ પવિત્ર કરનારાં છો.

રાખે છે, તેમનાં ઘરમાં રોગરાધ દેખા દેતાં નથી. જેઓ પોતાનાં શરીરને સૂર્યરનાન કરાવે છે યાને જેઓ શરીરને તડકામાં તપાવે છે તેઓ જાતે નીરાગી રહે છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં, આ પ્રભાણે, શુદ્ધિકરણનો ધર્મ રહેલો છે. ઉપર કહેવાય જ ગયું છે કે આત્માની શક્તિ ધરાવતાં પ્રાણ તથા મન એ બન્ને પણ પવિત્રકરણનાં સાધનો છે. પણ તે ‘અ-ચ્છિદ્ર’ કહેતાં છિદ્રરહિત હોવાં જોઈએ. કાણું-કુખડાં ન હોવાં જોઈએ. સાધનોમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ કોઈ પણ પ્રકારની ખોડખાંપણ નહિ હશે તો જ તે યોગ્ય શુદ્ધિકરણ કરી શકશે, નીકર નહિ જ. મળણી વા આગણીના વેલ મોટા થઇ ગયા હોય છે ત્યારે દૂધ કે ઘી ગાળવાની, કિંવા લોટ ગાળવાની ક્રિયા જેમ બરાબર થઇ શકતી નથી, તેમજ પ્રાણ અને મનનાં સાધનો અચ્છિદ્ર કહેતાં ખોડખાંપણ વિનાનાં નિર્દોષ હશે તો જ તે પવિત્રીકરણની ક્રિયા કરી શકશે. આ પ્રભાણે પાણી પણ શુદ્ધિનું એક સાધન છે, એમ હવેનો મંત્રભાગ ઉપદેશે છે. (૬૯) “ દેવીઃ આપઃ અગ્રેણુવઃ અગ્રેણુવઃ । ” “ દિવ્ય જળ પ્રગતિ કરાવનારું પ્રથમ દરજગતનું પવિત્રકરણ છે. ” દિવ્ય જળ એટલે વાદળમાંથી વરસતું શુદ્ધ જળ. વરસાદનું પાણી ઘુસોકમાંથી આવતું હોવાથી તેને દેવી આપઃ કહેતાં ‘ દિવ્ય જળ ’ કહેવામાં આવે છે. વૃષ્ટિ દ્વારા મળનારું જળ અંદરની તેમજ બહારની શુદ્ધિ કરનારું છે. ઉપવાસને હલાડે ખીણું કશું જ ન ખાતાં કેવળ વરસાદનું પાણી જો પીવામાં

યજ્ઞપતિઃ સુધાતુ યજ્ઞપતિ દેવયુવમ્ ॥ ૧૨ ॥

૭૦ અથ ઇમ યજ્ઞ અગ્રે નયત ।	૭૦ આને આ યજ્ઞને આગળ લઈ જાઓ
૭૧ યજ્ઞપતિ સુધાતુ દેવયુવ યજ્ઞપતિ અગ્રે નયત ।	૭૧ યજ્ઞપાતક, ઉત્તમ ધાતુ ધારણ કરનાર, દેવની ભક્તિ કરનાર યજ્ઞમાનને આગળ લઈ જા [યાને પ્રગતિ કરાવ]

આવે તો તેથી અન્તરશુદ્ધિ અચ્છી રીતે થાય છે. એજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ વા વરાળનું પાણી પણ શુદ્ધિકારક છે શુદ્ધીદક કહેતા વ્યવસ્થા પાણી એ શરીરની સ્વચ્છતા સાથે છે અને અરોગ અર્પે છે તેથી કહેવામાં આ યુક્તિ કે-(૭૦) "ઇમ યજ્ઞ અથ અગ્રે નયત ।" - 'આ યજ્ઞને આજે જ આગળ લઈ જા' યાને આજે જ યજ્ઞની પ્રગતિ કર એને પાછળ ખેંસવીશ નહિ 'યજ્ઞ' કિવા 'યજ્ઞપુત્ર' એ નામ આત્માનું હોઈ તે વેદોમાં પ્રસિદ્ધ છે આ યજ્ઞને કહેતા આત્માને આગળ લઈ જવાનો છે શારીરિક શુદ્ધિ દ્વારા આત્માની પ્રગતિ થાય છે. શુદ્ધતા એ પ્રગતિનું સાધન છે એના માટે ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળાએ આત્મશુદ્ધિ સાધવાનો પ્રયામ કરે તો જોઈએ પહેલી શરીરશુદ્ધિ પાણીથી થાય છે સૂર્ય-કિરણોથી આખા પ્રદેશની તેમજ શરીરની પણ શુદ્ધિ થાય છે પ્રાણીપામથી અને મનનથી અન્તરની શુદ્ધિ સધાય છે આ પ્રમાણે અત્યા લગીમાં સૂચવાયના શુદ્ધિકરણના સાધનોનું મહત્ત્વ હોઈ માનવીના ઉન્નતિકાર્યમાં તેમની જરૂર પડે છે. એટલા માટે આગળના મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૭૧) 'યજ્ઞપતિ સુ-ધાતુ દેવ યુવ યજ્ઞપતિ અગ્રે નયત ।' એટલે કે 'યજ્ઞ-

માનને ઉત્તમ સપ્તધાતુઓથી યુક્ત કરીને તથા દેવોનો મળતિયો
 વા બક્ષા બનાવીને આગળ વધાર. ' યશ્વપતિ ' એટલે યશ્વતું
 પાલન કરવાવાળો. ' યશ્વ ' (યજ્ઞ-દેવપૂજા-સંગતિકરણ-દાનેષુ)
 એટલે જેના યોગે શ્રેષ્ઠજનોનો સત્કાર, શોભાતું સંગઠન, અને
 દુઃખીઓ પર ઉપકાર થાય એવું શ્રેષ્ઠકર્મ, એવાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં
 કર્મ કરનારો તે યજ્ઞમાન કિંવા યશ્વપતિ કહેવાય. આ યશ્વપતિ
 ' સુ-ધાતુ ' કહેતાં ઉત્તમ ધાતુઓથી યુક્ત બનવો જોઈએ. શરી-
 રની અંદર સાત પ્રકારની ધાતુઓ છે, જેવી કે: રસ, સકત, માંસ,
 મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, અને વીર્ય. એ સાત ધાતુઓ ઉત્તમ સ્થિતિમાં
 જે શરીરમાં હોય તેને ' સુ-ધાતુ ' કહેવામાં આવે છે. ઉપર
 જણાવેલી આત્મશુદ્ધિની ક્રિયાથી શરીરમાંની આ સાત ધાતુઓ
 ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહે છે ને શરીર નીરોગી અને દીર્ઘાયુ બને છે.
 તેવી જ રીતે, ' દેવ-યુગ્મ ' એટલે કે દેવોની સાથે પોતાનો
 સંબંધ જોડનારો. બક્ષા એ હસ્તવરની સાથે સંબંધ જોડે છે એટલે
 એ ' દેવ-યુ ' કહેવાય. પરંતુ આ સિવાય પણ આ શબ્દનો અર્થ
 વધારે વિશાળ છે. પોતીકી પ્રાણશક્તિ વધારવા કાળે વાયુ-દેવની
 સાથે સંબંધ રાખનારો, નિજ નેત્રશક્તિના વધારા માટે સૂર્ય-દેવથી
 સંબંધ બાંધનારો, પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવા સાર જળદેવતાથી
 મેળ રાખનારો, અને એવી રીતે દેવતાઓની સહાયથી પોતીકી
 ઉન્નતિ કરી લેનારો જે સાધક હોય તેને પણ ' દેવ-યુ '
 કહેવાય. આટલા વિવેચન પછી આ શબ્દ કેટલો મહત્ત્વનો છે તે
 સહજે ધ્યાનમાં આવશે. પોતીકા અસ્તિત્વ સાર, આરોગ્ય સાર,
 દીર્ઘાયુષ્ય સાર, અને એકંદરે નિજની ઉન્નતિ સાર દેવતાઓ સાથે
 સંબંધ જોડવો એ મનુષ્ય માત્રને માટે પરમ આવશ્યક ચીજ છે.
 અને એ રીતે દેવતાઓની સાથે પોતાનો સંબંધ જે જોડે છે તેની

યુષ્મા ઇન્દ્રો વૃણીત વૃત્રતૂર્યે, યૂયમિન્દ્રમવૃણીત વૃત્રતૂર્યે,

૭૨ ઇન્દ્રઃ વૃત્રતૂર્યે યુષ્મા અવૃણીત ।	૭૨ ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો વધ કરતી વેળા તમારો સ્વીકાર કર્યો હતો.
૭૩ યૂયં વૃત્રતૂર્યે ઇન્દ્રં અ- વૃણીત ।	૭૩ વૃત્રાસુરના વધ વખતે તમે ઇન્દ્રને સ્વીકાર્યો હતો.

પ્રગતિ સીધગામી બને છે. (૭૨) ઇન્દ્રઃ વૃત્રતૂર્યે યુષ્મા અવૃણીત । કહેતાં- ' વૃત્રાસુરના વધ વખતે ઇન્દ્રે તારો (જળનો) સ્વીકાર કર્યો હતો. ' અને (૭૩) " યૂયં વૃત્રતૂર્યે ઇન્દ્રં અવૃણીત " કહેતાં- ' તે (જળે) આ વૃત્રાસુરવધ વખતે ઇન્દ્રને સ્વીકાર્યો હતો. ' આ એક બીજાની સહાયથી વૃત્રરૂપી શત્રુનો નાશ શક્ય બને છે. અહીં ' ઇન્દ્ર ' એ આત્માને સ્થાને છે. જેની શક્તિના યોગે ઇન્દ્રિયોને ' ઇન્દ્રિય ' એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ, તે શક્તિનો ખાલિક તે ' ઇન્દ્ર ' કહેવાય. (જુઓ : ટિપ્પણી નં. ૭ અને ૩૧). આ ઇન્દ્રતું વૃત્ર સાથે યુદ્ધ ચાલે છે. ' વૃત્ર ' એટલે (વૃણીતિ) હિતિ વૃષ્ટિઃ યાને જે ઘેરી છે તે) ઘેરી બેનારો. અર્થાત્ કે ચોમેરથી ઘેરા ધાલનાર, વીંટી વળનાર શત્રુને વૃત્ર સંજ્ઞા મળે છે. જવરાદિ વિવિધ બાધિઓ આ શરીરને ઘેરે છે, એટલે આખાત્મિક પરિબાધામાં એ રોગોને ' વૃત્ર ' નામે ઓળખાય. જળની સહાયથી યાને ' જલચિકિત્સા ' થી આ રોગોતું નિવારણ થઈ શકે છે. તેથી અહીં ' જળ ઇન્દ્રને કહેતાં જીવત્માને સહાય કરીને જવરાદિ રોગોતું નિવારણ થઈ શકે છે. તેથી અહીં ' જળ ઇન્દ્રને, કહેતાં જીવત્માને સહાય કરીને જવરાદિ રોગોતો ' નાશ કરે છે ' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો વધ કરતી વખતે જળની મદદ લીધી અને જળે પણ તેને તે વખતે મદદ દીધી. એનો સરળ

પ્રોક્ષિતા સ્ય । અગ્નયે ત્વા જુષ્ટં પ્રોક્ષામ્યગ્રીષોમામ્યામ્ ત્વા
જુષ્ટં પ્રોક્ષામિ ।

૭૪ પ્રોક્ષિતાઃ સ્ય ।

૭૫ અગ્નયે જુષ્ટં ત્વા પ્રોક્ષામિ,
અગ્રીષોમામ્યાં જુષ્ટં ત્વા
પ્રોક્ષામિ ।

૭૪ તમે પવિત્ર બન્યા છો.

૭૫ અગ્નિને પ્રિય એવા તને હું
પવિત્ર કરું છું. અગ્નિ તથા
સોમના પ્રીતિપાત્ર એવા તને
હું પવિત્ર કરું છું.

બાવાર્થ જોવા જઈએ તો એટલે જ કે જવચિકિત્સાથી શરીરને
ઘેરી વળેલા યાને શરીરમાં વ્યાપી ગયેલા જવરાદિ રોગોના
ધન્દ્રે કંઈતાં છવાત્યાએ નાશ કર્યો, જળ શુદ્ધિ કરે છે: અને શુદ્ધિ
વા સ્વચ્છતા કે સ્વચ્છ એ આરોગ્યનું મૂળ હોવાથી જળને આરોગ્ય-
દાતા પણ કહી શકાય જ. વૃત્તના વધ પછી જળપ્રવાહ વહેવા
માંડે છે, એનો અર્થ એવો થાય કે જવરનો પરાજય થયો એટલે
કે તાવ બિતરી ગયો એટલે પક્ષીનો છૂટવા માંડે છે. જળનું મદત્વ
કેટલું બધું છે તે આ મંત્રભાગો દ્વારા ઉત્તમ રીતે બતાવવામાં
આવ્યું છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ માટે આરોગ્ય, શક્તિ અને દીર્ઘા-
યુષ્મની જરૂર છે અને તે જળથી મેળવી શકાતાં હોવાથી આરોગ્યને
અર્થે જળનો ઉપયોગ કરતા રહેવાનું સૂચવ્યું છે. (૭૪) " પ્રોક્ષિતાઃ
સ્ય " એટલે કે " (જળના સિંચનથી) તમે પવિત્ર થયા છો. "
જળ છંટાવાને લીધે જાતે પવિત્ર થવાય છે, અને તે જળના યોગે
ધતર જનો અને જણસો પણ શુદ્ધ થાય છે. મતવ્રજ કે જળના
સંસર્ગથી સર્વની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધતાનો આ નિયમ જ છે.
(૭૫) " અગ્નયે જુષ્ટં ત્વા પ્રોક્ષામિ, અગ્રીષોમામ્યાં જુષ્ટં ત્વા
પ્રોક્ષામિ । " આનો અર્થ એવો થાય કે " અગ્નિ અને સોમ

દેવાને પ્રિય થઇ પડેલો એવો જે છું તેને હું (જળસિંચન દ્વારા) પવિત્ર કરું છું. ” [અત્રે ૫૮, ૫ નંબરની ટિપ્પણીઓ જુઓ]-
 અગ્નિ તથા સોમ દેવતાઓને જે પ્રિય હોય તે તેને પવિત્ર ક્રિયા શુદ્ધ કરીને અર્પણ કરવું જોઇએ. આ નિયમ બરાબર સમજવા સારૂ આપણે અહીં જઠરાગ્નિનો દાખલો તથાસીથ જઠરાગ્નિને કેટલુંક ધાન પ્રિય હોય છે, અને કેટલુંક અપ્રિય હોય છે. જેને જે પથે તે તેને પ્રિય છે એમ સમજવું. હવે, જેના જઠરાગ્નિને જે ખોરાક પ્રિય હોય યાને માફક આવતો હોય, તે જ ખોરાક તેને આપવાનો હોય તો તે ખોરાકના પદાર્થને શુદ્ધ, સ્વચ્છ અને નિર્દોષ કરીને જ આપવાનો હોય. તેવું થાય તો જ તે પચીને શરીરને પુષ્ટિદાતા નીવડે. બીજા અગ્નિઓની બાબતમાં પણ આમ જ સમજવાનું. આપણા શરીરમાં જઠરાગ્નિ જેવા જ બીજા અનેક અગ્નિઓ છે; જેવા કે—ગ્રાણાગ્નિ, શાનાગ્નિ, વાગ્નિ, કામાગ્નિ, ક્રિયાદિ. એ બધા અગ્નિઓ અગ્નિ દેવતાની જ વિભૂતિઓ હોઇ તે પ્રત્યેક અગ્નિને પ્રિય થઇ પડનારા પદાર્થો નિરનિરાશ છે. એ બિન્ન બિન્ન પદાર્થો શુદ્ધ અને નિર્દોષ કરીને જ જે તે અગ્નિને અર્પવા જોઇએ. શરીરની અંદર જે ભાગો ઉચ્છુ અને ઉદીપક કહેતા ઉત્તેજન પામનારા છે તે અગ્નિરૂપ હોઈ, જે ભાગો શાત અને શિયત છે તે સોમરૂપ છે. આ પ્રમાણે આ શરીર કિંવા આ જગત ‘ અગ્ની-પ્રેમાય ’ છે, એટલે કે અગ્નિ અને સોમથી બરેવું છે. એની સુચિતિ વા તંદુરસ્તી સાથે એને જે જે કંઈ આપવાની આવશ્યકતા હોય તે તે સામગ્રી શુદ્ધ કરીને જ આપતા ગૃહેવાની ખાસ જરૂર છે. જઠરાગ્નિને (માફક આવતો) શુદ્ધ ખોરાક આપતા ગૃહેવાથી જઠરાગ્નિ તેજ રહે છે, મદ પડતો નથી અને પચિયામે તે શારીરિક વિકાસનું માધન નીવડે છે. એ જ પ્રમાણે બીજા

દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વં, દેવયજ્યાયૈ,

૧. દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વમ્ ।	૭૬ દિવ્ય કર્મને માટે શુદ્ધ થાઓ.
૨. દેવયજ્યાયૈ [શુન્ધધ્વં] ।	૭૭ દેવતાઓનું પૂજન કરવા સારું શુદ્ધ થાઓ.

ગિનિઓ તથા સોમની બાળતર્મા પણ સમજી લેવું. (૭૬)
 'દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વ' । " કહેતાં 'દિવ્ય કર્મ' કરવા સારું
 મેં આ પ્રમાણે શુદ્ધ અને પવિત્ર થાને નિર્દોષ થાઓ. ' તાત્પર્ય
 , તમારે હાથે દિવ્ય કર્મ થાય એવી જો તમારી ઈચ્છા હોય તો
 મેં આ રીતે અંદરથી શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્દોષ બનો. તમારે
 સ્વેદ દિવ્ય કર્મો થશે તો જ તમે ઉન્નત થશો અને જો આસુરી
 મોં થશે તો અધોગતિ પામશો. એટલા માટે તમારે હાથે આસુરી
 મોં ન થતાં દૈવી કર્મો જ થતાં રહે તે સારું તમારે પોતાની કાવિક
 કાવિક અને માનસિક શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. (૭૭) "દૈવયજ્યાયૈ
 શુન્ધધ્વ" એટલે કે "દેવોનું પૂજન કરવા સારું શુદ્ધ થાઓ" તમારે
 સત્કાર દેવોને સ્વીકાર્યા બને તેટલા સારું શુદ્ધ થાઓ. દિગ્વિજી નં.
 ૧૬ થી ૨૦ માં 'પિંડ પ્રહારાંશ ન્યાય' સમજાવ્યો છે તે આ કેટલાંક
 ફરી જોઈ જવો. જે દેવતાઓનું પૂજન કરવાનું હોય તે દેવો
 આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ સરીર મધ્યે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો રૂપે, આધિભૌતિક
 દષ્ટિએ જનસમાજમાં પ્રાણજ્વાલિ વર્ણોરૂપે, અને જમતમાં સૂર્યોદિ
 દેવતાઓ રૂપે સમજવાના છે. જે બધાનું પૂજન કરીને ઉન્નતિ
 સાધવાની છે. સરીર મધ્યે નેત્ર, કર્ણ, નાસિકા આદિ દેવ છે તેમને
 શુદ્ધ અને સરળ આચરણવાળાં રાખીને તેમને સત્કાર પામવાને
 યોગ્ય બનાવવાં. રાષ્ટ્ર વા સમાજમાં (પ્રાણજ્વા) શાંતી, (ક્ષત્રિય)
 શર, (વૈશ્ય) ધની, અને (શૂદ્ર) કારીગર-એ ચાર દેવતાઓ છે,
 અને તેઓ જ્ઞાનદેવ, વીર્યદેવ, ધનદેવ અને કર્મદેવ કહેવાય છે. તે.

યદ્વોઽશુદ્ધા પરાજનુરિદ વસ્તચ્છુન્ધામિ ॥ ૧૩ ॥

૭૮ યત્ત ય અશુદ્ધા પરા
જન્નુ તત્ત ય શુધામિ ।

૭૮ જે અર્થે તમાગ પૈકી કેટલાક
અશુદ્ધ હોવાને મનસુ પરાભૂત થયું
તે અર્થે - તમોને શુદ્ધ કરું છું

પૈકી જેઓ શુદ્ધાયણી હોય તેવાનો જ મત્કાર કરવાનો છે તે જ પ્રમાણે જગતમાં જાન, વાયુ આદિ અનેક દેવો છે જેમના પર સધાનાના જીવનો આધાર છે તેમજ પૂજન તો થયું જ નોંધ્યો ને ? આમ આ નણે કોયોના દેવોનો સત્કાર કરતા રહેવાની મનુષ્યની પરમ ફળ છે એ ફરજ યથાયોગ્ય જાનવાના ખાતર મનુષ્યે મહુથી પ્રથમ પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવી નોંધ્યો જાતે શુદ્ધ થઈને શુદ્ધ ભાવનાપૂર્વક દેવોનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર જો કરાશે તો તેઓ પોતાની શક્તિ દ્વારા યાજકની હિન્નતિ કરશે જ શુદ્ધિ કરવાની શી જરૂર ? તે સમજવવા આ પછીના મંત્રપ્રમાણમાં કહ્યું છે કે (૭૯)

યત્ત ય અશુદ્ધા પરાજન્નુ તત્ત ય શુન્ધામિ । ' યાને ' તમે જો અશુદ્ધ રહો તો નહીં પરાભવ પામે એટલા માટે જ હું તમારી શુદ્ધિ કરું છું ' આત્મશુદ્ધિનો અભાવ, અને અત કરણમાં અપવિત્ર વિચારોની કિંવા ધીમ ઝાંઝપણ તરેહના દોષની હાજરી આજે આપણા પરાભવનું મુખ્ય કારણ છે એટલા માટે વિનય મેળવવાની જેમની હિચ્છા હોય તેમણે પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવી એ પરમ આવશ્યક બામત છે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ આ ઉપદેશનો વિચાર કરીએ તો પોતાના શરીર માહેના રોગાદિ શત્રુઓ સાથેની લડાઈમાં વિનય મેળવવો હોય તો પોતાના શરીરની આંતર બાજુ શુદ્ધિ અવશ્ય થઈ હોવી નોંધ્યો રાષ્ટ્રીય શત્રુઓ સામે લડીને વિનય સંપાદન કરવો હોય તો પણ રાષ્ટ્રના ઘટકરૂપ જનસમુદાયમાં હિંચ, વિચાર અને આચાર સબધી શુદ્ધતા થઈ હોવી નોંધ્યો

શર્માસ્યાવધૂતચંરક્ષો વધૂતા અરાતયો,

૭૯ શર્મ અસ્તિ ।

૮૦ રક્ષ અવધૂત । અરાતય
અવધૂતા ।

૭૬ તુ સુખ [૩૫] છે

૮૦ રાક્ષસ દૂર થયો, અને
અનુદા? પણ દૂર થયા

અર્થાત્ કે વિશુદ્ધિ થઈ હોય તો જ વિજય મેળવી શકાય છે. અશુદ્ધતાથી પરાજય અને શુદ્ધતાથી વિજય આ સોનેરી નિયમ વાચકોએ અત્રે લક્ષમાં લેવો (૭૬) 'શર્મ અસ્તિ ।' કહેતા ' સુખ સ્વરૂપ છે. ' તાર્ મૂળનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ સુખમય છે, તે લક્ષમાં રાખી મૂળના શુદ્ધ સ્વરૂપ પર યોડોશો' ડાવ પડ્યો કિંવા કલક લાગ્યું કે લાગણું દુખ ઊપજે છે તેથી કરી મનુષ્ય પોતાની શુદ્ધતા કાયમ રાખે એ અત્યંત આવશ્યક છે. આત્મશુદ્ધિ એ જ સુખનું સાધન છે એવી શુદ્ધિ મિદ્ધ થતા શુ ધાય છે તે જુઓ - (૮૦) " રક્ષ અવધૂત । અરાતય અવધૂતા । " યાને ' રાક્ષસ દૂર થયો, શત્રુ કિંવા અનુદા? દૂર થયા (એવો અનુભવ તને આવવા લાગશે) જાતની વિશુદ્ધિ સધાતા શત્રુઓ માર્ગમાંથી ખસી જાય છે અને આપણે શત્રુગઢિત મન્યા છીએ એવો અનુભવ થવા માટે છે એવો અનુભવ પામવાનો અધિકાર મનુષ્ય માત્રને છે [આ જ પ્રકારનો બાવ ૪૦થી ૪૩ માં મત્રભાગોમાં છે, તે ટિપ્પણીઓ સાથે અત્રે જોઈ જવો] શરી મધ્યેના રાક્ષસ તે રોગબીજ, અને રાષ્ટ્ર મધ્યેના રાક્ષસ તે સમાજમાના દુષ્ટ અને આતંતાથી મનુષ્યો તેઓ આક્રમણ કરીને તેમને પીડે છે રોગબીજને શરીરના મીઠા અણુઓને બગાડે છે અને આતંતાથી માણસો સજ્જનોને મતાવે છે. એટલા માટે ઠામએ પણ એમને વશ ન થવું, સ્વાધીન વૃત્તિથી રહેવું. આત્મશુદ્ધિ દ્વારા

અદિત્યાસ્ત્રગસિ ।

૮૧ અદિત્યા ત્વક્ અસિ

૮૧ સ્વાધીનતાની ત્વયા તુ છે

એમનું નિનારણું કરી શકાય એમ ૭૬ થી ૮૦ સુધીના મંત્રભાગોમાં દર્શાવ્યું છે એવી આત્મશુદ્ધિ કરવાને મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે કે નહિ એવી મહા કોઠને આવે તેનું સમાધાન કરવાને આગળનો મંત્ર ભાગ કહે છે કે-(૮૧) ‘અદિત્યા ત્વક્ અસિ ।’ યાને ‘તુ અદિતી કહેતા સ્વતંત્રતાની ચામડી છે’ ‘દિતી’ એટલે ‘બંધન, પગલત્તા, દીનતા, ખડિત થવું તે, કમી થવું તે’, અને અદિતી એટલે ‘બંધનમાયો મુખ્તિ, સ્વાતંત્ર્ય, અદીનતા, અખડિતતા અપાત્ર વૃદ્ધિ’ દ્વિતીયા દૈત્ય, અસુર અને રાક્ષસનો જન્મ થાય છે, અને અદિતીથી આદિત્ય, દેવ અને સુર પેલા થાય છે અદિતીની દ્વિ સંપત્તિ છે, ત્યારે દિતીની આસુરી સંપત્તિ છે આ બધો ભાવ વ્યક્ત કરવાને આપણે ‘અદિતી’નો અર્થ ‘સ્વાધીનતા’ એવો મંમશુ પણ તેમ કરતા ‘અદીનતા’ ‘બંધનમાયો મુખ્તિ’ વગેરે ખીજા મધ્ય અર્થો પણ વાચકોએ વિસરવાના નથી ‘સ્વાધીનતા’ એ અર્થ વટાનતા આ મંત્રભાગનો અર્થ આવો થાય કે- ‘હે મનુષ્ય તુ સ્વાધીનતાની ત્વયા છે’ ‘ત્વદ્’ શબ્દનો અર્થ ‘ત્વયા, ચામડી છાન કિંવા મલ્લ આચ્છાદન’ એવો થાય અહીં ‘આચ્છાદન’ કહેતા ઢાકણ વા ઉપરનું પડ એ અર્થ બંધમેસે છે એ અર્થમાં લેતા ‘હે મનુષ્ય’ તુ સ્વતંત્રતાનું આચ્છાદન કિંવા ઢાકણ છે અર્થાત્ કે સ્વતંત્રતા, સ્વાધીનતા, અદીનતા એ તારી અદર છે તુ તેમને વ્યાપીને તેમના ઉપર પચનાઇ રહ્યો કે પગલત્તા, દીનતા અને પ સ્વાધીનતા એ મનુષ્યના સ્વાભાવિક નક્ષણ નથી, પણ વિકૃત લક્ષણ છે માનવીની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ

પ્રતિત્વાદિતિર્વેત્તુ । અદ્રિરસિ વાનસ્પત્યો, ગ્રાવાસિ પૃથુવુદ્ધનઃ

૮૨ અદિતિઃ ત્વા પ્રતિવેત્તુ ।

૮૩ વાનસ્પત્યઃ અદ્રિઃ અસિ ।

૮૨ સ્વાધીનતા તને ઓળખેા.

૮૩ તું વનસ્પતિનેા અનેકો
પદ્ધતિ જ છે.

૮૪ પૃથુવુદ્ધનઃ ગ્રાવા અસિ ।

૮૪ તું દૃઢભૂજ ખડક છે.

તેા સ્વાતંત્ર્ય, અદીનતા, સ્વાધીનતા એ જ હોય. આ સત્ય બરાબર પિછાની લઇને મનુષ્યે પોતે ‘આત્મશુદ્ધિ દ્વારા રોગાદિ અંધનોથી મુક્ત થાઉં, આતતાથીઓ અગર જુદામગારોની ખોસ-માંથી જનતાને છોડાવું’ એવી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા સેવવી જોઇએ. એવી ઇચ્છા રાખવી, અને તે ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા સારૂ પ્રયાત્ન કરવો એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ જ છે. છતાં કેટલાક પ્રતિ-કૂળ મંત્રોગોને કારણે મનુષ્ય હલકી ભાવનાને વશ થઇ ઊંચટાં આચરણ ઠાઠ વાર કરે છે. એટલા સારૂ આ વેદ ઉપદેશે છે કે- (૮૨) “ અદિતિઃ ત્વા પ્રતિવેત્તુ । ” યાને ‘ સ્વાધીનતા તને ઓળખેા. ’ યાને સ્વાધીનતા તને સુપરિચિત હોય, અદીનતા તને વરેલી હોય. સ્વાતંત્ર્ય તારાથી રીસાયત્તું ન રહેવું’ જોઇએ, કારણ કે તું સ્વતંત્રતાને વ્યાપનારો, સ્વતંત્રતાને ઘેરનારો કિંવા સ્વતંત્રતાનો માલિક છે. આવા સ્વભાવસિદ્ધ સ્વાતંત્ર્યભાવવાળા પુરુષને સ્વતંત્રતાના લાભની ખબર હોવી જોઇએ. નહિતર જાતે શ્રીમંત હોવા છતાં ચિંતુસ મનુષ્ય જેમ નિર્ધન જેવું વર્તન ગણે છે, તેમજ આ મનુષ્ય સ્વભાવ થકી અદીન અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ કેટલાંક કારણોને લઇ તે દીન અને પરતંત્ર બનતો જણાય છે. આ બદારનાં કારણોને લઇ મનુષ્ય ધુજી વા ડગી ન જાય એટલા માટે આમળના મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવે છે કે- (૮૨-૮૪) “ વાનસ્પત્યઃ અદ્રિઃ અસિ । પૃથુવુદ્ધનઃ ગ્રાવા

પ્રતિ ત્વાદિત્યાસ્ત્વમેત્તુ ॥ ૧૪ ॥

૮૫ અદિત્યા ત્વક્ ત્વા પ્રતિવેત્તુ ।	૮૫ અદીનતાનુ આવરણુ તને પ્રાપ્ત થાઓ.
--	---------------------------------------

અસિ । ” ‘ વનરપતિથી બરેલો પર્વત જેવો હોય છે તેવો જ તુ છે જિંડા મૂળવાળા ખડક જેવો તુ સુદૃઢ છે ’ મોટા મોટા વૃક્ષવેલાવાળો પર્વત જેવી રીતે સુદૃઢ હોય છે, તેના પર ઘોષમાર વરસાદ વરસે કિંવા વાવાઝોડાના સપાટા પડે તોય તે પોતાને સ્થાનકેથી દાનતો સરખો નથી પણ ન્યાનો ત્યા સ્થિર રહે છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય પણ વિવિધ આફતોના તડાકા આવી પડે ત્યારે ડગમગી ન જતા સ્થિર રહી શકે છે જેમ મોટા મોટા પર્વત સમા પથરા ચિના કિંવા પહાણુને જમીનની અદર પુષ્કળ જિંડા દાદ વામા આવે છે તો તે પોતાની જગ્યાએથી ચસકતા નથી પણ સ્થિર જિભા રહે છે, તે જ પ્રમાણે સદાચરણુ તથા સંયમના સુદૃઢ પાયા પર જીભેનો માનની પણ સુખદુઃખથી ચંચલિત ન થતા પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમા એકસરખો સ્થિર રહે છે મતનજ કે બાલ સકટોના ઝપાટાથી હડગડી નર્ધ અવકર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ મનુષ્યે ન થવું એ પ્રમાણે મશે તો મનુષ્ય અદીનતા સ્વતંત્રતા અને સુદૃઢતાપૂર્વક પોતાના સઘળા શત્રુઓને દૂર દહાવી દહ પોતાના સ્વપ્રકાશથી ઝળહળવા લાગશે આ જાતની શક્તિ તાગમા પ્રકટે તેટલા ખાતર તને તારા સ્વરૂપનુ જ્ઞાન થવા દે (૮૫) ‘ અદિત્યા ત્વક્ ત્વા પ્રતિવેત્તુ । ’

યાને ‘ અદીનતાનુ આવરણુ તને પગિચિત્ત હો યાને પ્રાપ્ત થાઓ ’ અદીનતાનુ ઢાકણુ તને પોતાની અદર મમાવી લો એટલે કે તુ અદીનતાની ઓથ તમે જમને રહે, તારી ચારેકો અદીનતા અને સ્વાધીનતાનુ જ વાતાવચ્ચ જમાવ [જુઓ ટિપ્પણી ન ૮૧-૮૨].

અગ્નેસ્તનૂરસિ વ્રાચો વિસર્જનં,

૮૬ અગ્નેઃ તન્નુઃ અસિ ।

૮૭ વ્રાચઃ વિસર્જનમ્ ।

૮૬ છું અગ્નિનું શરીર છે.

૮૭ છું વાણીનું વિસર્જન છે.

તારું સમસ્ત વાતાવરણ જ અદીનતા અને સ્વાધીનતાના વિચારોથી ભરપૂર હોવું જોઈએ. અદીનતાનું આવરણ એ જ મનુષ્યનું અસલ સ્વરૂપ છે. તે અસલ સ્વરૂપનું તેને જ્ઞાન થવું જોઈએ. એ અસલ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયે ન ચાહે. ‘ હું દીનતાના કીચડમાં ખદખદનારો કીડો નથી, પણ દીનતા નામને ફગારી દઈ નિજ સ્વાધીનતા જાળવી રાખવાને શક્તિમાન છું ’ એ વાત મનુષ્યે હરહમેશ યાદ રાખવી. કોઈ કહેશે કે અજ્ઞાનઅંધકારને કારણે એ જૂલાઈ જવાનો સંભવ છે. એના જવાબમાં, ‘ મનુષ્યના આત્માનું સ્વરૂપ કોઈ પણ પ્રકારના અંધકારથી મુક્ત છે, કારણ કે તે સાક્ષાત પ્રકાશ સ્વરૂપ જ છે ’ એમ બતાવવા કહે છે કે—(૮૬) ‘ અગ્નેઃ તન્નુઃ અસિ । ’ યાને ‘ છું અગ્નિદેવનું શરીર છે. ’ એટલે કે હે મનુષ્ય ! તારો આત્મા એ અગ્નિ સ્વરૂપ છે અને તારું શરીર તે એ અગ્નિના દેહ રૂપ છે. પ્રકાશસ્વરૂપ આત્માગ્નિ તારા શરીરમાં એકસરખો ઝળહળે છે. એટલે જ્યાં પ્રલક્ષ અગ્નિ બબકતો હોય ત્યાં પછી અંધકારનું નામનિશાન પણ ક્યાંથી સંભવે ? માટે હે મનુષ્ય ! તારી સોડે અજ્ઞાનાદિ અંધકાર આવે એ શક્ય જ નથી, પરંતુ તું પોતાની મેળે જ જે પ્રકાશને છાંડી જાય અને જાંખો પડતો જાય તો તો પછી અજ્ઞાનનો અંધકાર તને ઘેરી વળે જ. તેમ ન થાય એટલા માટે તારો સ્વપ્રકાશ જાંખો પડવા ન પામે તેવી તજવીજ તારે રાખવી ઘટે. મનુષ્યનો બીજો એક વિશેષ ધર્મ છે, ને તે એ કે—(૮૭) “ વ્રાચઃ વિસર્જનં । ” ‘ વાણીનું

વિસર્જન કરવું. ' એ તારો વિશેષ ધર્મ છે વાણી વહવી. શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો, આત્માનો ગુપ્ત સંદેશો શબ્દો દ્વારા પ્રકટ કરવો એ તારો મહત્વનો સ્વભાવ છે. બીજાં પ્રાણીઓને પણ અમુક અમુક શબ્દો ઉચ્ચારતાં આવડે છે ખરું, પરંતુ 'મનુષ્યની અંદર વાગ્ વિસર્જનની આ શક્તિ જોટલા પ્રમાણમાં ખીલી છે, તેટલા પ્રમાણમાં તો બીજાં કોઈપણ પ્રાણીમાં નથી ખીલી. મનુષ્ય અને બીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચે કોઈ પણ એક મહાન જોડ રહ્યો હોય તો તે આ જ છે: મનુષ્ય વાણી દ્વારા પોતાના મનોમત ભાવો અમ્મી રીતે પ્રગટ કરી શકે છે, ત્યારે બીજાં પ્રાણીઓથી તેમ યદ્ય શક્યું નથી. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ આ વાગ્વિસર્જન શક્તિમાં જ રહ્યું છે. બીજી અધી ભાવનાઓ છતર પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. આદાર, નિદ્રા, અય, મૈથુન વગેરે અનેક તરેહની ભાવનાઓ મનુષ્ય તેમજ પણ પ્રાણીની અંદર એક સમાન હોવા છતાં વાગ્શક્તિનો બાબતમાં મનુષ્ય બીજાં પ્રાણીઓથી જૂદો પડે છે. માત્ર વાગ્શક્તિ જ બીજાં પ્રાણીઓમાં નથી. મનુષ્યની વિશેષતા આ જ બાબતમાં છે. મનુષ્યનું 'મનુષ્યપણું' આ વાગ્શક્તિ પર જ અવલંબેલું હોવાથી એ શક્તિનો ઉપયોગ મનુષ્યે ખૂબ સંભાળપૂર્વક કરકસરથી કરવો જોઈએ. નિદાન જે શબ્દપ્રયોગથી પોતાની માણસાઇને અય લાગે તે કોઈ જ શબ્દપ્રયોગ મનુષ્યે કદાપિ ન કરવો. વાણી દ્વારા મનુષ્ય શુદ્ધ વિચારોનો પ્રવાહ જ ચાલુ રાખવો જોઈએ. એમ થતાં મનુષ્ય સુખમય બની જશે યાને મનુષ્યના સુખનો અવધિ ન રહે. મનુષ્યની ધણીખરી આપત્તિનું મૂળ તેની વાગ્શક્તિ કિં શબ્દશક્તિના દુરુપયોગની અંદર જ રહેલું હોઈ તેનાથી જ પોષા છે. માનવીને માથે જિતરેલાં ધણીખરાં દુઃખો વાણીના એ દુરુપયોગને જ આભારી છે. આ રહસ્ય જરાખર પિછાની લઇ પ્રત્યે

દેવવીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ, બૃહદ્ગ્રાવાસિ વાનસ્પત્યઃ,

૮૮ દેવવીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ ।

૮૮ દેવતાઓના તેજ સાથે તને સ્વીકારું છું.

૮૯ વાનસ્પત્યઃ બૃહદ્ગ્રાવા અસિ ।

૮૯ વનસ્પતિથી ભરેલો તું મોટો (ખડક) છે.

મનુષ્ય પોતાની વાચાશક્તિનો ઉપયોગ સંભાળીને કરતો રહે. (૮૮) " દેવવીતયે ત્વા ગૃહ્ણામિ । " એટલે કે ' દેવતાઓના તેજ સાથે હું તારો સ્વીકાર કરું છું. ' ' વીતિ ' શબ્દના અર્થ ' ગતિ, ઉત્પત્તિ, તૃપ્તિ, સંતુષ્ટિ, ભોગ, તેજ, પ્રકાશ, શુદ્ધતા ' એવા થાય છે. અહીં તેજ અથવા શુદ્ધતા એ અર્થમાં વપરાયો છે. અને તે અર્થ ધટાવતા મંત્રનો અર્થ એવો થાય કે ' હે મનુષ્ય ! તું ઉપર પ્રભાણે વર્તીશ એટલે દેવતાઓ દ્વારા તારી શુદ્ધિ થાય એટલા ખાતર, હું 'તને જિંચકી લઇશ, તારો સ્વીકાર કરીશ ને મારા જેવો બનાવીશ. ' આ ધ્યયે ભક્તને દીધેલું આશ્વાસન છે. આ મંત્રભાગનો આ એક અર્થ છે. અને તે મનુષ્ય ગભરાઇને ધર્મભાગમાંથી પતિત ન થાય એ ખાતર આ આશ્વાસન મનુષ્યની ધીરજ વધારનારું હોઈ બહુ મહત્વનું છે. આટલી ધીરજ આપ્યા પછી ફરી પાછું આત્મશક્તિનું વર્ણન કરે છે કે—(૮૯) " વાનસ્પત્યઃ બૃહદ્ગ્રાવા અસિ । " એટલે કે ' તું વનસ્પતિઓથી ઉભરાતો પહાડ છે યાને એવા પહાડ જેવો સ્થિર છે. ' [આજ ઉપદેશ આ પહેલાં ૮૩, ૮૪ નંબરના મંત્રભાગોમાં આપ્યો હોઈ તેની ટિપ્પણીઓ અહીં જોઈ જવી] અદારની આકૃતિથી હડગડી ન જવાય એટલી શક્તિ તારી પોતાની અંદર છે એવું જ્ઞાન અત્રે કરાવ્યું છે. દીલી પોતી રેતીના ડુંગરને વાવાઝોડા ને વસ્સાદથી ખીવાનું કારણ ખરું, પણ પત્થરના જ

સ इदं देवेभ्यो हविः शमीश्वसुशमि शमीष्व ।
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

૧૦ સ દેવેભ્યઃ इद हविः शमीष्व ।	૬૦ તે તું સર્વ દેવો માટે આ હવિને સુખદાયક કર.
૧૧ સુશમિ શમીશ્વ ।	૬૧ ઉત્તમ સુખદાયક રીતે તૈયાર કરીને શાંતિથી અર્પણ કર.
૧૨ હવિષ્કૃત્ ! યદિ । (૨)	૬૨ હવિષ્યાન્ન તૈયાર કરનારા ! આમ આવ.

મોટા પર્વતને ગમે તેવા મોટા ઝંઝાવાતથી કે ગમે તેટલા ઘાઘમાર વરસાદથી પણ બીવાપણું સુદૃઢ નથી. એથી કરી આપણે આવી રીતે પર્વતની માફક નિર્ભય ને અડગ બનવું જોઈએ. કાલે તેટલી આફત આવી પડે તોપણ સ્વકર્તવ્યથી વિમુખ ન થવું. આ પ્રમાણે નિર્ભય બનીને તથા પોતાને સ્થાને સુદૃઢ અને સ્થિર રહીને (૬૦) “સઃ (ત્વં) દેવેભ્યઃ इदं हविः शमीष्व ।” યાને ‘એવો તું દેવતાઓ સાથે આ હવિ શાંતિથી અર્પણ કર.’ અર્થાત્ કે દેવકાર્ય અર્થે પોતીકાં તન, મન, ધનનું આનંદપૂર્વક સમર્પણ કરજો, ‘કં કે નહિ ?’ એવા સંકલ્પવિકલ્પ મનમાં આણતો નહિ, તેમ વેઠણતાર કાલે તેમ કરી નાખતો નહિ. પણ (૬૧) “સુશમિ શમીશ્વ” કહેતાં જે કંઈ અર્પણ કરવાનું હોય તે ‘ઉત્તમ પ્રકારે અને સુખદાયક રીતે તૈયાર કરીને શાંતિપૂર્વક અર્પણ કરજો.’ મતલબ કે નિષ્કાળજીથી કિંવા બેપરવાઈથી કરવું અર્પણ ભેજે નથી લાગતું. (૬૨) “हविष्कृत् । यद्वि ।” કહેતાં “હે હવિ તૈયાર કરનારા ! તું અગ્ને આવ.” એટલે કે દેવતાઓ અર્થે આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ કરી દેનારા હે માનવી !

કુકુટોઽસિ મધુજિહ્વ ઇપમૂર્જમાવદં .

૧૬ મધુજિહ્વઃ કુકુટઃ અસિ ।	૯૩ તું મધુરભાષી વક્તા છે.
૧૭ ઇપં ઝર્જં આઘદ ।	૯૪ અન્ન અને બળ વિષે બોલ.

હવે તું મારી પાસે આવતો રહે. દેવતાઓ કાળે તેં આત્મસમર્પણ કરી દીધું હોવાથી તું દેવતાઓનો જ બન્યો છું. એટલે હવે તું આ તરફ આવી બાં રાક્ષસો તરફ જઈશ નહિ. સ્વાર્થ રૂપી રાક્ષસનો વિચાર હવે તારા મનમાં ન ઉદ્ભવે ! (૯૩)

“ મધુજિહ્વઃ કુકુટઃ અસિ । ” એટલે કે “ તું મીઠી જીભવાળો ઉત્તમ વક્તા છે. ” તું મધુર બોલી બોલનાર ઉત્તમ વક્તા છે; માટે કંવા શુકનો ઉચ્ચારીને તારી જીભને કંવી કરીશ નહિ. (કુકં શબ્દં કુરતિ इति कुकूटः) શબ્દોનો ઝીણામાં ઝીણો વિચાર કરીને યાને શબ્દો તોળી તોળીને જે વાપરતો હોય તેનું નામ ‘ કુકુટ ’. પ્રત્યેક મનુષ્ય મધુરભાષી બનીને પોતાની મીઠાશથી જગતને મધુર કરે એ ઉન્નતિનો માર્ગ છે. અંતરમાં ઠડુતાનો વધારો થવા દબને શબ્દો દ્વારા તેને બહાર ફેંકાવા દેનાર મનુષ્યની શક્તિઓ સંકુચિત થવા પામે છે. તેથી આ ઉપદેશ તરફ સાધક ખાસ લક્ષ આપે એ યોગ્ય કહેવાય. પોતાની વાણી દ્વારા કંઈ વાત બોલવી તે આ પછોનો મંત્રમાત્ર બતાવે છે. (૯૪) “ ઇપં ઝર્જં આઘદ । ” ‘ અન્ન તથા બળ સંબંધમાં બોલ ’. ‘ ઇપ ’ એટલે ‘ અન્ન, સમર્પણ, શક્તિ, બળ, ઉત્સાહ, સત્ત્વ, રસ, મુખ, વૃદ્ધિ, ઇચ્છાશક્તિ, ધન, દોષત ’: આટલા ગદા એના અર્થ છે. અને ‘ ઝર્જં ’ શબ્દના અર્થ ‘ શક્તિ, બળ, સત્ત્વ, રસ, અર્ક, જીવન, જળ, અન્ન, ઉત્સાહ, આગાહી ’ એ પ્રમાણે થાય છે. બોલવું તો આ સંબંધમાં જ બોલવું. પેટપૂર અનાજ ફેરી રીને

ત્વયા વયં સંઘાતં સંઘાતં જેષ્ઠ, વર્ષ વૃદ્ધમસિ, પ્રતિત્વા
વર્ષ વૃદ્ધં વેત્તુ,

૧૬ ત્વયા વયં સંઘાતં સંઘા-
તમ્ જેષ્ઠ ।

૬૫ તારી સહાયથી અને શત્રુ
સમૂહને છતીએ.

મજે, શક્તિ કેમ કરતાં વધે, ઉત્સાહ કેમ ટકી રહે, સત્ત્વ શું
કરવાથી કાયમ રહે, સુખ કેમ વધે, ઇચ્છાશક્તિ કેવી રીતે બળ-
વાન બને, ધનદોલત શી રીતે વધે, દેવકાર્ય માટે આત્મસમ-
ર્પણ કરવાની તૈયારી કેમ કરતાં યાય, જીવન કેવી રીતે સુધરે, આ
અમર આના જેવા અબ્યુદય તથા નિર્ગેયસનાં સાધનો વિશે બોલવું,
પોતીકે અઃધપાત યાય કિંવા સમાજનું સંકટ વધે એવા પ્રકારની
હીનવાણી ઉચ્ચારવી નહિ. આપણે શું બોલીએ છીએ તેના હમેશ
વિચાર કરીને પરિણામે જે ફિતકારક હોય તે જ બોલવું. બોલ-
વાના ક્ષેત્રની આ મર્યાદા છે. પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ પર આવે
કાણુ રાખીને બોલનાર મનુષ્યને બોધે શું કહે છે તે જુઓઃ—
(૬૫) “ ત્વયા વયં સંઘાત સંઘાતં જેષ્ઠ । ” યાને
‘ તારી સહાયથી અને શત્રુસંઘને છતી લમશું. ’ જે
શખ્સ પોતાની મધુર વાણી વડે આમ જનતા પર પ્રભાવ
પાડે છે, તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા પુષ્કળ વધે છે, સંઘશક્તિ
ખીણે છે અને જનતાનો વિશ્વાસ ખંધાય છે કે ‘ આ પુરુષ
આપણા શત્રુઓના ખાત્રીથી પરાભવ કરશે. ’ આવી ચક્તિ ઉત્પન્ન
યાય તે માટે મધુર ભાષણ કરવાની કથા જેમ ખીલવી જોઈએ,
તે જ પ્રમાણે અન્ન, બલ, અને તેજ એમની વૃદ્ધિ જેના યોગે
યાય તેવા ઉપાય જનતાના દિલમાં ઉતારવાની ઠલા પથુ હરતગત
કરવી જોઈએ. એને માટે અનુભવની અપેક્ષા રહેતી હોય તે કંઈ

પરાપૂતંરક્ષઃ પરાપૂતા અરાતયોઽપહતંરક્ષો,

૧૬ વર્ષવૃદ્ધં અસિ ।

૧૭ વર્ષવૃદ્ધં સ્વા પ્રતિવેત્તુ ।

૧૮ રક્ષઃ પરાપૂતં । અરાતયઃ
પરાપૂતાઃ । રક્ષઃ અપ-
હતમ્ ।

૬૬ વર્ષો દ્વારા વધનારું જ્ઞાન વૃદ્ધિ છે.

૬૭ વર્ષો દ્વારા વધનારું જ્ઞાન તને
પ્રાપ્ત થાઓ,

૬૮ રક્ષસ દૂર થયો. અનુદાર
દૂર થયા. રક્ષસ હણાયો.
(જુઓ ટિપ્પણી નં. ૪૦-
૪૩ અને ૫૫).

ચોમાસાં વીતાવ્યા બાદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કહ્યું છે કે- (૬૬) “વર્ષવૃદ્ધં અસિ ।” ‘વૃદ્ધ’ વર્ષોના યોગે વધનારું જ્ઞાન છે. ‘અસિ’ નેમ નેમ ચોમાસાં તારે’ માથે વીતતાં જશે, તેમ તેમ તારું અનુભવજન્ય જ્ઞાન વધવું જવાનું છે. આ અનુભવજ્ઞાન જેવું જેટલા પ્રમાણમાં અધિક, તેટલા પ્રમાણમાં તેની યોગ્યતા વધારે કરે છે. પરંતુ એ અનુભવજન્ય જ્ઞાન બાદ રહેવું જોઈએ, જૂઠાઈ જાય તો તેનો કરો અથ નથી, એમ સૂચવવા ખાતર કહ્યું છે કે- (૬૭) “વર્ષવૃદ્ધં સ્વા પ્રતિવેત્તુ ।” યાને ‘વર્ષોના યોગે વૃદ્ધિ’ મળત થયેલું અનુભવજ્ઞાન તને બાદ રહો. તારા સ્મરણમાં તે રહેવું જોઈએ કિંવા નિત્ય તારી સેવામાં હાજર રહેવું જોઈએ. તારાથી તે વિખૂટું ન પડી જવું જોઈએ. એવું જ્ઞાન જેને લાખું હોય છે, તેની આગળ હીન વિચારવાળા લોકો મુદ્દલ ટકી શકતા નથી. (૬૮) “રક્ષઃ પરાપૂતં । અરાતયઃ પરાપૂતાઃ । રક્ષઃ અપહતં ।” એટલે કે ‘રક્ષસ દૂર થયો, અનુદાર દૂર થયા, રક્ષસ મરી ગયો.’ જે ક્ષરતિ કહેતાં પોતાના દુરાચારણથી ક્ષીણ થાય છે, કિંવા બીજાને જે ક્ષીણ કરે છે તે રક્ષસ કહેવાય.

વાયુર્વો વિવિનક્તુ, દેવો વઃ સવિતા દિરણ્યપાણિઃ પ્રતિગૃહ્ણ-
ત્વચ્છિદ્રેણ પાણિના ॥ ૧૬ ॥

૧૧ વાયુઃ ષઃ વિવિનક્તુ ।

૧૦૦ દિરણ્યપાણિઃ સવિતા
દેવઃ ષઃ અચ્છિદ્રેણ
પાણિના પ્રતિગૃહ્ણતુ

૬૬ વાયુ તમને શુદ્ધ કરો.

૧૦૦ સુવર્ણ 'અલંકાર' હાથે
ધરવાવાળો સવિતાદેવ
તમને પૈતાના ઉદ્વેગિત
હાથ વડે પકડે.

‘છે. અને જે પૈતાનાં તન મન ને ધનનો ઉપયોગ સામાનો નાશ
કરવાને, સામાનું નુકશાન કરવાને કામે કરતો હોય, ને બીજાને
ઉદ્ધાર કરવા અર્થે ન કરતો હોય, તે ‘અ-રાતિ=અ-ચાની’ કહેતાં
અનુદાર કહેવાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેમનામાં અનુભવગાન
ભરપટ્ટે હોય છે અને તેને પ્રસંગોપાત્ત કેમ વાપરવું તે પણ જેમને
સારી રીતે આવડે છે, તેમની આગળ આ નરસક્ષ્મતા જોવા રહી
શકતા નથી. [આ સંબંધમાં વધુ વિવરણ ૪૦ થી ૪૩ અને ૫૫મી
ટિપ્પણીઓમાં કરવામાં આવ્યું છે તે અત્રે જોઈ જવું]. (૬૬)
“વાયુઃ ષઃ વિવિનક્તુ ।” કહેતાં “વાયુ તમને શુદ્ધ કરો.”
વાયુ એ શુદ્ધતા કરનારો દેવ છે. તે પ્રાણરૂપે અંદર જઈને મનુષ્યના
શરીરની શુદ્ધિ કરે છે એટલું જ નહિ પણ ચિત્તની પણ શુદ્ધિ
કરીને તેને એકાગ્ર બનવામાં સહાય કરે છે. શરીર મધ્યે થતી
મત્તશુદ્ધિની ક્રિયા શુદ્ધ વાયુની અતિ પર જ આધાર રાખે છે.
‘વિવિનક્તુ’ એ ધાતુનો અર્થ ‘નિરાણું કરવું’, પરીક્ષા કરવી,
વર્ણન કરવું, એકાંતમાં બેસવું, શુદ્ધ કરવું, કિંવા નિર્મળ બનવું’
એવો થાય છે. તે પૈકી ‘શુદ્ધતા કરવી’ એ અર્થ અહીં બંધ-
બેસતો છે. આ મુજબ પ્રાણાયામાદિ સાધનોથી આત્મશુદ્ધિ સિદ્ધ
થઈ, એટલે (૧૦૦) “દિરણ્યપાણિઃ સવિતાદેવઃ ષઃ અચ્છિ-

ધૃષ્ટિરસ્યપાઞ્ચે

અગ્નિમામાદં જહિ, નિષ્ક્રિવ્યાદંસેષા દેવયજં વહ ।

૧૦૧ ધૃષ્ટિઃ અસ્તિ
૧૦૨ હે અગ્ને ! આમાદં અગ્નિ
અપજહિ । ક્રવ્યાદં
નિઃષેષા

૧૦૧ તું ધૈર્યવાન છે.
૧૦૨ હે અગ્નિ ! કાચું માંસ
ખાવાવાળા અગ્નિને દૂર
કર માંસભક્ષકોનો નિષેધ
કર.

ત્રેણ પાણિના પ્રતિગૃહ્ણતુ । ” યાને ‘સુવર્ણ’ આશૂપણોથી
સુશોભિત હાથોવાળા સવિતાદેવ પોતાના હિદ્મ રહિત હાથે તમને
પકડેા વા સ્વીકારે. ’ માતા જેમ પોતાના પ્રમાણ હાથો વડે
પોતાના બાળકને સોડમાં લે છે, તે જ પ્રમાણે જગન્નિયંતા દેવ
પોતાના હાથોનો ઉપયોગ તમારે માટે કરેા. આગળ કહ્યા પ્રમાણે
શુદ્ધતા સિદ્ધ થઈ કે તરત જ દેવ તમને પોતાના હાથમાં ઉઠાવી
લેશે, યાને પોતાની પાસે સ્થાન આપશે જ આપશે. આડખીલી
છે તે માત્ર આત્મશુદ્ધિ પૂરતી જ છે. મતતમ કે પરમેશ્વર ભક્તને
હાથ ક્યારે આપે છે તે અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે. એના પગ
વિશ્વાસ ગમીને આત્મશુદ્ધિના કાર્યમાં મનુષ્યે તત્કાળ પરાવાધ
જવું, કારણ કે ઈશ્વરનો હાથ તો સદાકાળ તૈયાર જ છે. ખોટી
ઉતાવળ કરવાથી કંઈ જ વળશે નહિ, ’ એવું સૂચવવા કહે છે કે
(૧૦૧) “ ધૃષ્ટિઃ અસ્તિ । ” ‘તું ધૈર્યવાન છે.’ ધૃષ્ટિ એટલે ધૈર્ય,
આત્મવિશ્વાસ, પ્રગતિશીલ વિચાર, ખંત. આથી કહેવા એ માગે છે
કે આત્મવિશ્વાસ ધરે, ધીરજ અને ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરેા. એવો
પ્રયત્ન કરાશે તો ઉન્નતિ થયા વગર નહિ જ રહે. પંતુ એવો
પ્રયત્ન કરવા ટાણે થોડુંક પથ્થ પાગવાની જરૂર છે. એ પથ્થ
આવું છે (૧૦૨) “ હે અગ્ને ! આમાદ અગ્નિ અપજહિ ।

ધ્રુવસિ પૃથિર્વીદૃઙ્હ, વ્રહ્મવનિ ત્વા સત્રવનિ સજાતવન્પુષ્પદ-
ધામિ ખ્રાતૃવ્યસ્ય વધાય ॥ ૧૭ ॥

૧૦૩ દેવયજં આવહ ।

૧૦૪ ધ્રુવં અસિ ।

૧૦૩ દેવપૂજકોનો પાસે બે,

૧૦૪ તું રિયર છે.

ઋગ્વ્યાવં નિષેધ । " કહેતાં ' હે અગ્નિદેવ ! ઠાયું' માંસ ખાવા-
વાળા અગ્નિને દૂર કર અને માંસાહારીઓનો નિષેધ કર. અર્થાત્
કે ઠાયું' કિંવા પહેલું' માંસ ખાનારાઓને દૂર કરી દે. એવા બોલ
આપણી અંદર હોય તો પહેલાં તો તેમને મીઠા શબ્દોમાં તેમ ન
કરવાનો ઉપદેશ કરવો, અને એ ઉપદેશને તેઓ ન ગણુકારે તો
પછી સમાજમાંથી તેમને દૂર કરી દેવા યાને તેમનો બહિષ્કાર
કરવો. તું' પોતે એવું આચરણ રાખીશ મા યાને માંસભક્ષણ
કરીશ ના. આ પ્રકારનું' પથ્ય સંભાળીને શું' કરવાનું' તે સૂચવવા
આગળના મંત્રભાગમાં કહ્યું છે કે-(૧૦૩) " દેવયજં આવહ ।"
યાને ' દેવપૂજન કરવાવાળાઓને પાસમાં બે. ' દેવતાઓનું' યજન,
પૂજન, અર્ચન કિંવા દવન કરનારાઓને સાથમાં લઈ તેમને સુધ-
રચવો ને તેમની મંજ્યા વધારતા રહેવી. મતલબ કે, ઠાયું' તેમ
પાકું' માંસ ખાવાવાળાઓને દૂર કરવા અને દેવતાઓનું' યજન
પૂજન કરનારાઓનું' સંગઠન કરવું. આ પ્રમાણે પોતાના વિચાર,
ઉચ્ચાર અને આચારની શુદ્ધિ માધીને તે જ વિચારમાં નિજ સમા-
જની પણ શુદ્ધિ સાધવી. આ રીતે વ્યક્તિ તેમજ સમાજની પવિ-
ત્રતા યર્ષ જાય એટલે માનવ સમાજ ઉન્નતિને પંથે ચલ્યો જ
સમજવો. આ ઠેકાણે ઠાક સંકા કરે કે " આમ કરોએ પણ આ
સાધુમંત્રુર જગતમાં આપણું' કયું' કારવ્યું' કયાં સુધી ટકવાનું' ?"
આ સંકાનું' નિવારણ કરવા કહે છે કે-(૧૦૪) " ધ્રુવં અસિ ।"

૦૫ પૃથિવી દંદ ।

૦૬ બ્રહ્મવનિ ક્ષત્રવનિ સ-
જાતવનિ ત્વા ભ્રાતૃવ્યસ્ય
વધાય ઉપદધામિ ।

૧૦૫ ભૂમિને દંદ કર.

૧૦૬ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને
'સગતીયોનું' હિત કરનાર
એવો જે તું તેને હું કુષ્ટાના
વધ સાથે પાસે લઉં છું.

ને ' તું' સ્થિર છે. ' તું' ક્ષણભંગુર નથી. તું પોતે ક્ષણભંગુર છે
તું જે તને લાગતું હોય તો તે તારો ભારે મોટો ભ્રમ છે. ક્ષણ-
ભંગુર સદૃશ જગતની અંદર તું પોતે તારા પોતાના આત્મસ્વ-
રૂપી રથાણુ, સ્થિર અને સદાસર્વદા ટકવાવાળો છે. ત્રણે કાળ
માં આત્મસ્વરૂપ વિલકુલ ફેરફાર થયા વગરનું જેમનું તેમ
કો રહે છે. તું પોતે સ્થિર હોવાથી જે જે કર્મ તું કરે
, તેના સારાપણા ખૂરાપણા પ્રભાણે સારા ખૂરા સંસ્કાર
રા પર પડે છે. એટલા માટે હમેશાં શુભ કર્મો જ કરતાં
હેવું, અને આ ક્ષણભંગુર જગતમાં આપણે પોતે સ્થિર રહેવા-
ના ઈચ્છે એવું પાકે પાચે મનમાં ઠસાવવું. એટલા ખાતર જ
વયાજીને પાસમાં લેવાનું અને ભક્તજનોના સત્સંગમાં રહી
પોતાના શુભ સંસ્કારમાં વધારો કરતા રહેવાનું ઉપર સૂચવાયું છે.
(૧૦૫) " પૃથિવી દંદ । " યાને ' તું' તારી અંદરના ભૂભાગને
દંદ કર. ' એટલે કે શરીરની અંદર રચૂળ પાર્થિવ ભાગ છે તેને
દંદ બનાવ, તેમજ બહાર આત્મભૂમિના પ્રદેશને પણ મજબૂત
બનાવ. આત્મભૂમિમાં વસતા લોકોનું સંગઠન ઉત્તમ અકારે સાધીને
વેદશાસ્ત્રની તાકાત વધાર અને તેને એટલો તાકાતવાન બનાવ કે જેથી
ના પર ચઢી આવવાની દિગ્મત જ શક્ય ન કરી શકે, તમારી
સંપત્તિમાં વધારો થાય એટલે તમારા પર દસ્તે કરવાની છાતી જ
પાછની ચાહે નહિ. હવે, સંગઠન કેવી રીતે સાધવું તે સમગ્રવર્તા
કે છે કે—(૧૦૬) " બ્રહ્મવનિ, ક્ષત્રવનિ, સજાતવનિ ત્વા

જ્ઞાતૃવ્યસ્ય ઘધાય ઉપદધામિ । ' એટલે કે ' જ્ઞાતૃવ્ય સ્ત્રિય
 અને સમ્મતીય લોકોનું હિત કરવાવાળો જે જીવે તેને શત્રુઓના વધ
 સાથે પડખામાં ધાલુ છું. ' વ્રજ્રઘ્નિ એટલે (બ્રહ્મ-વનિ) જ્ઞાન
 અને જ્ઞાની પ્રત્યે આદરભુક્તિ રાખનારો, યાને તેમનું હિત કરનારો,
 ક્ષત્રઘ્નિ એટલે શૌર્ય તથા ચરવીર માટે આદરભુક્તિ રાખનારો
 તથા તેમનું હિત કરનારો, અને સજ્જાત-વનિ એટલે કે સ્વજાતીય
 લોકોનો આદર કરનારો તથા તેમનું હિત સાધનારો. આપણા
 દેશમાં જ્ઞાન વધે અને જ્ઞાની લોકો સાચી હાલતમાં હોય, તેમજ
 દેશના શૌર્યમાં વધારો થાય અને ચરવીર લોકો સારી સ્થિતિમાં
 હોય, તથા સ્વજાતીયોની ઉન્નતિ પણ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો વિશેષ
 કર્યા વગર થાય એવા પ્રકારનો મનોભુક્તિ જે મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન
 થાય તે મનુષ્યોનું સ્વધર્મ વધના પામે જ પોતાની જાતિની
 કે કોમની ઉન્નતિ કરવાની ના નહિ, પણ તે બીજી કોમોનો વિરોધ
 કર્યા વગર કરવાનો બીજાને ભોગે, બીજાઓનો નાશ કરીને
 સ્વજાતિને ઉન્નત કરવાની કોસિય દરમીજ ન થવી એકબીજા
 બધાએ એકબીજા બનીને, એક બીજાએ માથે નહીને, જ્ઞાન તથા
 જ્ઞાની, તેમજ શૌર્ય અને ચરવીરના એકીકણુપૂર્વક સહુની જ
 ઉન્નતિ સાધવી ઘટે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનું આ ક્ષેત્ર છે આ
 ક્ષેત્રની સિદ્ધિના માર્ગમાં આડખીલી નાખે તેનું જ નામ શત્રુ.
 માનવ ઉન્નતિની આડે આવનાર એવા શત્રુને કામમતે માટે દૂર કરવો
 એકબીજા દુરોવાર તેના તરફથી કદાપિ વિરોધ થવાની વકી ન ગ્રહે,
 એવી સ્થિતિમાં તેને આણી દેવો જોઈએ. (૧) રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાન
 તથા શૌર્યની ઉન્નતિ થાય (૨) તેઓ પરસ્પર મહાવધ
 થઈ રહે, તથા (૩) સહુ એકત્ર થઈને કોમનો પણ વિરોધ
 કર્યા વગર સ્વજાતિની ઉન્નતિ સાધે: એ સંગઠનનો કાર્યક્રમ

કે. આ કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચાલવાની ઇચ્છાવાળો પક્ષ હોય તે વાર્મિક પક્ષ કહેવાય. પણ એ ધાર્મિક પક્ષનો વિરોધ કરનાર બીજો પક્ષ હોય છે, તે કહે છે કે “ (૧) રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાન તથા શૌર્ય નહિ વધે તો ચાલશે, (૨) જ્ઞાની તથા ચરવીર બોકોનું સંગઠન નહિ થાય તો ચાલશે, તથા (૩) અમે બીજાઓની મુક્તિ પરવા રાખ્યા વગર સ્વમતિનું કિંત સાધીશું, સ્વકોમને ઉન્નત બનાવીશું—પછી તેમ કરતાં બીજા બોકોને સહન કરવું પડે કે મરવું પડે તેનો વાંધો નહિ. ” આવા પ્રકારના જે બોક હોય છે તેમના પક્ષ અને ઉપર કહ્યો તે ધાર્મિક પક્ષ એ બેની વચ્ચે વિરોધ તો હોવાનો જ. આવા માનવધર્મ વિરોધી બોકોને માટે ‘ બ્રાતુવ્ય ’ કહેતાં પિતરાઈ અને ‘ સપત્ન ’ કહેતાં સાવકાં એવી સંજ્ઞાઓ વેદમાં વપરાઈ છે. સમા બાપઓના દીકરા એક બીજાના બ્રાતુવ્ય અગર પિતરાઈ કહેવાય, અને એક જ ઇસમની બે બાઈડીઓના છોકરા તે પરસ્પરના સાવકા બાપ કહેવાય. તેવી જ રીતે એક જ પિતૃ દેશના બે પક્ષો: એક ધર્મ ભાવનાથી ચાલવાવાળો, અને બીજો અધર્મ ભાવનાએ ચાલનારો એ બે પક્ષોના સભ્યો પણ એકબીજાના બ્રાતુવ્ય અગર પિતરાઈ કહેવાય છે; અને તે જ પ્રમાણે એક જ માતૃભૂમિમાંના ધર્મભાવના અને અધર્મ ભાવનાવાળા બે પક્ષોના સભ્યો પરસ્પરના સાવકા વા એવમાઈ ભાંડુઓ મનાય છે. જગતની અંદર જે લડાઈઓ, મારામારી, કાપાકાપી, ને ચાલ્યાજીવો ચાલે છે, તે આ પ્રકારના પિતરાઈ ને સાવકાં ભાંડુઓ વચ્ચે જ ચાલે છે. ધાર્મિક પક્ષને પોતાનો ધાર્મિક પક્ષ સ્થાપવાનો તથા ફેલાવવાનો હોય છે. ‘ ધર્મનું સંસ્થાપન ’ કરવું એ તો ઇશ્વરનો જ પક્ષ છે. એટલે આ સત્પક્ષનો વિરોધ કરનારાઓનો કાં તો વિચારપણો કરી તેમને સત્પક્ષમાં લાવવા

અગ્નેઃ વ્રહ્મ ગૃમ્મીષ્વ ધરુણમસ્યન્તરિક્ષં દૃષ્ટ્વહ વ્રહ્મવનિ ત્વા
ક્ષત્રવનિ સજાતવન્પુષ્પદવામિ શ્રાતૃવ્યસ્ય વધાય ।

૧૦૭ અગ્ને ! વ્રહ્મગૃમ્મીષ્વ । । ૧૦૭ હે અગ્ને ! જ્ઞાન સ્વીકાર

જોઈએ, અગર તો પછી કાયમને માટે તેમનો કાંટો કાઢી નાખવો
જોઈએ. ' વધ ' વધુ પ્રકારનો હોય છે: (૧) મત પરિવર્તનથી
થનારો, (૨) સ્થાનાતરથી થનારો, અને (૩) દેહનાશથી
નીપજનારો. એકાદા મનુષ્યનો પક્ષટો ચક્રને તે અસપ્તપક્ષમાંથી
નીકળીને સપ્તપક્ષમાં આવે, તો અસપ્તપક્ષમાંથી તેના પૂરતી એક
સંખ્યા એાછી થવાને કારણે એ પક્ષની દૃષ્ટિએ તો તે મર્યો જ
ગણાય. બદીવાસ, બદ્ધિષ્કાર કિંવા હડપારી કરવી એ ખીજ
પ્રકારનો વધ ગણાય. કારણ કે સ્થાનભ્રષ્ટ થતાં તે માણસ સપ્તપક્ષને
પીડવાને અશક્ત બને છે, આ બે વધ અસત્ત્વવધ છે. માત્ર ત્રીજા
વધમાં શરીરનો નાશ થતો હોવાથી તે શરીરવધ કહેવાય. પહેલા
વધને ' જ્ઞાનવધ ', ખીજને ' સ્થાનવધ ' અને ત્રીજાને
' શરીરવધ 'ના નામે પણ ઓળખાય. પહેલા બે પ્રકારના વધ
બ્રાહ્મણી ઉપાય હોઈ ત્રીજો ઉપાય એ ક્ષાત્ર ઉપાય છે. કોને પડખામાં
-સેવો, કોને દૂર હસેલેવો, અને સંધ્યજથો પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે
સાધવી એની જ કલ્પના આ યજુર્વેદમાં વારંવાર આવવાની છે,
અને તેથી આ જ વાક્યો વારંવાર આવવાનાં છે; માટે આ
વિવરણ-આ સમજૂતી ન વિસરવાની વાચકે પોતાના મનમાં ગાંઠ
વાળતી. એમ થશે તો જ વેદમંત્રીનો આશય તે સરળતાથી
-સમજી શકશે. નીકર તો આ ' શ્રાતૃવ્ય ' અને ' સપતન 'ના
અર્થ બરાબર ધ્યાનમાં ન રહેવાને કારણે અર્થનો અનર્થ થવાનો
પૂરો સંભવ છે. માટે આ કલ્પનાનું મનન વાચકોએ આ દૃષ્ટિએ
-સાવધાનીપૂર્વક કરવું. (૧૦૭) " હે અગ્ને ! વ્રહ્મ ગૃમ્મીષ્વ "

:૧૦૮ ધરુણં અસિ ।

૧૦૯ અન્તરિક્ષં દંદ ।

૧૧૦ બ્રહ્મચનિં (૧૦૬)

૧૧૧ ધત્રં અસિ ।

૧૦૮ તું ધારક છે.

૧૦૯ અંતરિક્ષને દંદ કર.

૧૧૦ બ્રાહ્મણ (જુઓ નં. ૧૦૬)

૧૧૧ તું ધારક છે.

એનો શબ્દાર્થ ‘ હે તેજસ્વી પુરુષ ! તું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર ! ’
એવો થાય. અને બાવાર્થ એ કે- ‘ જ્યાં જ્યાંથી જ્ઞાન મળી
આવે ત્યાં ત્યાંથી મેળવીને તારી અંદર સંધરી લે. તું અગ્નિ
પ્રભાણે તેજસ્વી હોઈ તારી અંદર જ્ઞાનાગ્નિ સતેજ બન્યો છે. તેથી
તારો પ્રકાશ અધિક ને અધિક વધે એટલા ખાતર તારા જ્ઞાનમાં
વધારો કરતો રહે. જ્ઞાન એ જ સર્વ ઉન્નતિનું મુખ્ય માધન છે.
(૧૦૮) “ ધરુણં અસિ । ” યાને ‘ તું ધારક છે. ’ એટલે
કે તું બીજાઓને આધાર આપવાવાળો છે. જો, તારા આત્માએ
આ શરીરને આધાર આપીને તેને જીવંત યાને ચેતનવંતું
કયું છે. એ એક જ બાબત તારી ધારક અને પોષક શક્તિને
પૂરવાર કરવાને બસ છે. તારી અંદર એ શક્તિ છે તેથી જ તને
કહેવાનું કે- (૧૦૯) “ અન્તરિક્ષ દંદ । ” યાને ‘ અંતરિક્ષને
દંદ કર ! ’ ‘ અંતરિક્ષ એ તારી પોતાની અંદર અંતઃકરણના
રૂપમાં છે. તેને તું સુદૃઢ કહેતાં બળવાન બનાવ. તારી આધાર-
શક્તિ યાને તારો અંતરઃક્રમા તેને બળવાન કરે; કારણ એની
શક્તિના પાયા પર જ તારા સકળ પુરુષાર્થની રચના થવાની
છે. [આ ઠેકાણે ૧૬ થી ૨૦ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવાથી
આપણી પોતાની અંદર અંતરિક્ષ ક્યાં છે તે સમજશે]. (૧૧૦)
“ બ્રહ્મચનિં ” [આ મંત્રભાગના અર્થ માટે ૧૦૬ નંબરની
ટિપ્પણી ફરી જુઓ]. (૧૧૧) “ ધત્રં અસિ । ” યાને ‘ તું
ધારક છે. ’ નિજ શક્તિ વડે તું બીજાને ધારણ કરે છે, બીજાને
આધાર આપે છે. [૧૦૮ તથા ૧૧૧ નંબરના મંત્રભાગોના

ધર્મસિ, દિવં દૃશ્યં બ્રહ્મચનિ ત્વા સ્વચનિ સજાતવન્યુ-
પદધામિ શ્રાતૃવ્યસ્ય વધાય । વિશ્વામ્યસ્ત્વાશામ્યઽપદધામિ

૧૧૨ દિવં દૃશ્યં ।

૧૧૩ બ્રહ્મચનિ૦ (૧૦૬)

૧૧૪ વિશ્વામ્યઃ આશામ્યઃ
ઉપદધામિ ।

૧૧૨ છુલોકને ૬૬ કર.

૧૧૩ બ્રાહ્મણ૦ (જુઓ ૧૦૬)

૧૧૪ બધી દિશાએથી હું તને
સોડમાં લઉં છું (અપ-
નાવું છું).

અર્થ ઉપસક દૃષ્ટિએ એકસરખા જ દેખાય છે. પરંતુ એ બન્નેમાં પણ ધારક પોપકના ગુણ એકસરખા બને હોય છતાં બન્ને વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ એ ■ છે તેમાંનો એક અંતઃકરણનો ધારક છે જ્યારે બીજો બુદ્ધિનો ધારક છે. આ ભેદ આગલા પાછલા મંત્રોનો સંબંધ જોડતાં ધ્યાનમાં આવી શકશે. ૧૦૪ થી ૧૦૬ ના ત્રણ મંત્રો સ્થૂળ શક્તિ જોડે સંબંધ દેખાડે છે. ૧૦૮ થી ૧૧૦ ના ત્રણ મંત્રો અંતઃકરણ સાથેનો સંબંધ દેખાડે છે, અને ૧૧૧ થી ૧૧૩ ના ત્રણ મંત્રો મસ્તકમાં રહેલી જ્ઞાન શક્તિ જોડેનો સંબંધ દર્શાવે છે. ત્રણે સ્તરે ધારણપોષણનો અર્થ એકસરખો હોવા છતાં તેમનાં કાર્ય તેમણે ધારણ કરેલી શક્તિઓના ભેદને કારણે નિરનિગળાં છે, એ વાચકોએ લક્ષમાં લેવું. (૧૧૨) “ દિવં દૃશ્યં । ” કહેતાં ‘ છુલોકને ૬૬ કર. ’ જેવી રીતે બ્રહ્માંડ વિષે બહારની બાજુએ છુલોક છે, તેવી જ રીતે પિંડની અંદર મસ્તકને ઠેકાણે પણ છુલોક છે. તારા પિંડની અંદરની એ દિવ્ય શક્તિનું મામરું તુ વધાર. (૧૧૩) “ બ્રહ્મચનિ૦ ” [આ મંત્રનો અર્થ અને બાવ ૧૦૬ નંબરની ટિપ્પણીમાં જોઈ લેવા.] (૧૧૪) વિશ્વામ્યઃ આશામ્યઃ । ઉપદધામિ । ” એટલે ?

ચિત્તસ્યોર્ધ્વચિત્તો મૃગૂણામઙ્ગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

૧૧૨ ચિત્તઃ સ્થ ।

૧૧૬ ઊર્ધ્વચિત્તઃ મૃગૂણાં અંગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ ।

૧૧૫ તમે ચેતના (ઉત્પન્ન) કરવાવાળા છો.

૧૧૬ ઊર્ધ્વ ભાગ તરફ ચેતના પ્રેરનારો થા અને બૃહુ તથા અંગિરસનાં તપોથી તેજસ્વી બન.

‘ બધી દિશાએથી હું તને પાસે લઉં છું. ’ અર્થાત્ કે તારું આચરણ જો તું ઉપર પ્રમાણે ગળીશ તો હું તને, તું મને તે દિશામાં હશે ત્યાંથી પણ મારી સમીપ ખેંચી લઉંશ. ’ આ પ્રમાણે મુશ્વર મનુષ્યને કાલ આપે છે, એ કાલનો આશય અથવા મર્મ એવો છે કે કરવામાં આવેલું સત્ય ધર્માચરણ કદાપિ કોમટ જતું નથી; મનુષ્યને તે પ્રભુની નજીક પહોંચાડનારું બને છે જ બને છે. (૧૧૫) “ ચિત્તઃ સ્થ । ” કહેતાં ‘ તમે ચેતના (ઉત્પન્ન) કરવાવાળા છો. ’ મનુષ્યની અંદર ચૈતન્ય શક્તિ રહેલી છે અને તે પોતાની ચૈતન્ય શક્તિના યોગે બીજાની અંદર ઉચ્ચ ચેતના પેદા કરી શકે છે. મનુષ્યની એ વિશેષતા છે. તેથી (૧૧૬) “ ઊર્ધ્વચિત્તઃ મૃગૂણાં અંગિરસાં તપસા તપ્યધ્વમ્ । ” યાને ‘ ઊર્ધ્વ ભાગો તરફ ચેતના પ્રેરનારો થા અને બૃહુ તથા અંગિરસના તપોથી (આ ઋષિઓના જેવું તપ આચરીને) તેજસ્વી બન. ’ મનુષ્યની અંદર જિજ્ઞાસા ભાગ હૃદય અને મસ્તક છે. હૃદયની અંદર ભક્તિની ચેતના પ્રગટવી જોઈએ; અને મસ્તક કહેતાં મગજની અંદર વિચારોની ચેતના પ્રેરાવી જોઈએ. આ પ્રકારની ચેતનાઓની પ્રાપ્તિ બાદ મનુષ્ય તે તે ચૈતન્ય શક્તિથી વિશુદ્ધિ પામે છે

ને તેની યોગ્યતા વધે છે. હૃદય તથા મગજની શક્તિના પ્રમાણમાં જ મનુષ્યની યોગ્યતા અંકાય છે. આ ચેતન્ય શક્તિની સાથે મનુષ્યને તપની પણ જરૂર છે. તપ એટલે હંદો સહન કરવાની શક્તિ. હંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખ વગેરે ને હંદો છે તેમને બલી બાંતે વેદનારો શખ્સ જ ઉન્નતિ સાધી લઇ શકે છે. જેમનાથી શીતોષ્ણતા સહેવાતાં નથી, તેમને હરતે બારે મોટાં કામો થવાની આશા જ યોગી. વ્યાવહારિક કિંવા પારમાર્થિક કાર્ય આપણે હાથે યાય એવી ઈચ્છા જેમની હોય તેમણે આ શીતોષ્ણાદિ હંદો સહન કરવાનો મહાવરો વધારવો જોઈએ. થોડીથી હંડીથી જેને તાઢ ચઢી જાય, અને થોડીથી ગરમીથી જે અકળાઈ જાય તેને હાથે ઝાઝો પુરુષાર્થ થવાનો મંભવ નથી. ' મૃગુ ' અને ' અંગિરસ ' એ શબ્દો તપના બે પ્રકારના સૂચક છે. ' ભૃગુ ' શબ્દનો અર્થ ' પર્વત શિખર ' એવો થતો હોય આપણા શરીરમાંનો પર્વત તે કરોડરજ્જુ, અને તેનું શિખર અથવા માથાનો ભાગ તે શુક્ર કિંવા વીર્ય છે. એ સર્વની તાકાત વધારવા સાર જે તપની જરૂર રહે છે, તે તપનું નામ (મૃગૂનાં તપઃ) ભૃગુનું તપ છે. જે યોગાનુષ્ઠાનથી ઉપરોક્ત શક્તિની શરીરમાં વૃદ્ધિ થાય અને તે જળવાય રહે તે અનુષ્ઠાન તપ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે ' અંગિ-રસ ' એ શબ્દ પણ અંગમાંના જીવનરસનો સૂચક છે. જે તપશ્રયથી સુધર્માં અવવેદોમાં સંચાર કરનારો આ જીવનરસ શુદ્ધ થાય છે અને અંગેઅંગમાં ઉત્તમ સતેજ જીવન બરતો રહે છે તે તપના વિખિનું નામ (અંગિરસાં તપઃ) અંગિરસનું તપ છે. આ બે પ્રકારનાં તપશ્રયથી મનુષ્યના રમૂલ શરીરથી માંડીને તે તેના જીદિવૈભવ સુધીની સર્વ પ્રકારની શક્તિમાં ઉત્તમ વધારો થાય છે. એથી માનવ-ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ જન્મે તપવિધિની કિંમત ખૂબ મોટી હરે છે. આવાં તપ આદરવાયો શી રૂઝ પ્રાપ્તિ થાય છે તે જનાવવા

શર્માસ્યવધૂતંરક્ષોઽવધૂતાઽઅરાતયો,

૧૧૭ શર્મ અસિ ।

૧૧૮ રક્ષઃ અવધૂતં ।

અરાતયઃ અવધૂતાઃ ।

૧૧૭ તું સુખ (૩૫) છે.

૧૧૮ રાક્ષસ દૂર થયો. અનુદાર દૂર થયા.

(બુઝો: ૪૦ થી ૪૩ તથા ૫૫)

૬૯ પછીના મંત્રમાં કહે છે કે- (૧૧૭) “ શર્મ અસિ । ”
 પાને ‘ તું ’ સુખ છે. ’ અર્થાત્ કે તારું પોતાનું સ્વરૂપ સુખમય છે.
 તારું સુખ તારે-બહારથી પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, કારણ કે તે તારી
 પોતાની અંદર જ છે. તારી પોતાની અંદર જ રહેલા સુખને તારે
 અનુભવવાનું છે, અને તે અનુભવ તને ઉપગતિ લેવા તપશ્ચર્ય-
 દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. અતઃજ કે ખુદ પોતાની શક્તિને
 અનુભવ લેવાને સુદ્ધા ખામ પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા છે, એ કોઈએ
 વિચારવું ન જોઈએ. (૧૧૮) “ રક્ષઃ અવધૂતં । અરાતયઃ
 અવધૂતાઃ । ” કહેતાં ‘ રાક્ષસ દૂર થયો અને અનુદાર દૂર થયા ’
 અર્થાત્ કે ઉપસા મનિમાં કલ્યા પ્રમાણે પોતીકા સુખમય સ્વરૂપને
 અનુભવ પ્રાપ્ત થયા બાદ સાધકને એમ લાગે છે કે ‘ હવે મારી
 કનેથી બધા જ રાક્ષસો અને તમામ અનુદારો દૂર રહ ગયા હોઈ
 હવે હું સંપૂર્ણ નિર્ભય જાન્યો છું. [આજ મંત્રમાં દિપાળી
 નં. ૪૦ થી ૪૩ તેમજ ૫૫ માં આગ્યા હોઈ તેમનાં સ્પષ્ટીકરણ
 અહીં ધ્યાનમાં લેવાં]. આ પ્રમાણે આંતરસુખને અનુભવ થતા
 અને પોતાની અંદરનાં આસુરી અને અનુદાર તત્ત્વો દૂર થઈ ગયા
 એવો અનુભવ ચતાં પોતીકી અતીનતાની ખાત્રી થઈ જાય છે. હું
 દીન દુર્જન નથી એટલે અદીન એવી દૈવી શક્તિ મારી પોતાની
 અંદર જ છે. આવી જ ખાત્રી આ પછીના મંત્રભાગોમાં આપવામાં

અદિત્યાસ્ત્વગસિ, પ્રતિ ત્વાદિતિર્વેત્તુ । ધિષ્ણાસિ પર્વતી
પ્રતિ ત્વાદિત્યાસ્ત્વગેત્તુ,

૧૧૯ અદિત્યાઃ ત્વક્ અસિ ।	૧૧૯ તું અદીનતાની ત્વયા છે
૧૨૦ અદિતિઃ ત્વા પ્રતિઘેત્તુ ।	૧૨૦ અદીનતા તને પરિચિ હોય.
૧૨૧ પર્વતી ધિષ્ણા અસિ ।	૧૨૧ પર્વમાં રહેનારી શુદ્ધિ તું છે.
૧૨૨ અદિત્યાઃ ત્વક્ પ્રતિ- વેત્તુ ।	૧૨૨ અદીનતાની ત્વયા તં પરિચિત હોય. (જુઓ ૮)

આવી છે. જુઓ-(૧૧૯-૧૨૦) “ અદિત્યાઃ ત્વક્ અસિ
અદિતિઃ ત્વા પ્રતિઘેત્તુ । (૧૨૨) અદિત્યાઃ ત્વક્ પ્રતિઘેત્તુ ।
એટલે કે ‘ તું ’ અદીનતાનું આવરણ માત્ર છે. એ અદીનતાને તં
પરિચય હો. એ અદીનતાના આવરણની તને ખબર હો. ’ [અ
મંત્રભાગ ટિપ્પણી નં. ૮૧, ૮૨ અને ૮૫માં અમાઉ આ
ગયા હોઈ ત્યાંનું સ્પષ્ટીકરણ આ કેસાણે જરૂર જુઓ.] અદિતિ
એ દેવોની માતા તરીકે સુપ્રચિત છે. ‘ અદીનતા, સ્વતંત્રતા
સ્વાધીનતા ’ રૂપી દેવી એજ સર્વ દેવતાઓને જન્મ આપનાર
જનેતા છે. તે જ પ્રમાણે ‘ દિતિ ’ એ અસુરોની જનની છે
દિતિ એટલે ‘ દીનતા, પરસ્વાધીનતા, પરતંત્રતા. ’ મુર અને
અસુરની જાતના કેવા પ્રકારની છે તે આના પરથી સ્પષ્ટ સમજા
છે. આ બેદ પાસખી લખેને મનુષ્ય દેવી ચક્રિત્રાણો જ યજાને
મંકર્ય કરે એજ છટ દોષ મનુષ્યમાં તેવી શુદ્ધિ દોષ છે, એ
જતાવવા કહ્યું છે કે—(૧૨૧) “ પર્વતી ધિષ્ણા અસિ

૪: સ્કન્ધનીરસિ, ધિષણાસિ પાર્વતેયી, પ્રતિ ત્વા
તી વેતુ ॥ ૧૨ ॥

૩ દિવ સ્કન્ધની અસિ ।	૧૨૩ છુટોકને સ્થિત કરનાર (શક્તિ તુ) છે
૪ પાર્વતેયો ધિષણાસિ ।	૧૨૪ પર્વતમાની બુદ્ધિ તુ છે
૫ પર્વતી ત્વા પ્રતિવેતુ ।	૧૨૫ પર્વતમાની બુદ્ધિ તને પરિચિત હો

૧૨૪) પાર્વતેયો ધિષણા અસિ (૧૨૫) પર્વતી ત્વા પ્રતિવેતુ”
મેટલે કે ‘ પર્વતમા હોનાનો બુદ્ધિ તુ છે પર્વત મધ્યેની બુદ્ધિ તુ છે
પર્વતમાની બુદ્ધિ તને પરિચિત હો પૃથ્વશ નામે ઓળખાતો
? મેરુડ પ્રિવા ઘરડાની કરો છે તેને ‘ પર્વત ’ એવો નામ
આપનામા આવી છે પર્વત એટલે (પર્વવાન-પર્વત પર્વત)
તેને પવ હેય તે આ પૃથ્વશને એવા પર્વ હોય છે અને તે
રોડના મણખને નામે ઓળખાય છે, ૧ છે તથા ગ્વતા એ
મણ ૧ તથાને પણ હાગે છે એ મણખ કરોડમા હોય છે તથા
રોડને પર્વવાન પ્રિવા પર્વત એનું નામ આપવામા આયુ છે
આ પર્વત મધ્યે યાને પૃથ્વશની અદ્ય વ્યાપી કેવી ને જાનિ
છે, તે શક્તિને પર્વતો, પાર્વતી પ્રિવા પાર્વતેયી કહે છે પર્વતો
ધિષણા’ એ આ પૃથ્વશ મધ્યે જાપી કેવી ને જોદિ શક્તિ
છે તેનું નામ છે એક બુદ્ધિ મસ્તકના જ્ઞાનતત્ત્વોમા કેવી રીતે
છે, અને બીજી બુદ્ધિ પૃથ્વશ ॥ તત્ત્વોમા કેવી છે પૂર્વ સમગ્રનો
માહડો આજ પૃથ્વશના જ્ઞાનતત્ત્વોમા કેવો હોવાથી એ જાગી
બુદ્ધિનું મહેતા પર્વતીધિષણા’નું મન્ત્ર અધિક છે ચોગમાન્તમા
પૃથ્વશને સુચિતિમા રાખવા વિદ્યુત મોડે વર્ષુન કરવામા

આન્યુ છે તેનું કારણ આ જ છે. સર્વ પૂર્વસરકાર આ પૃથ્વશી અદર સધરાયના હોવાથી આ પૃથ્વશમાની ઈડા પિંગળા નાડીઓને પ્રવાહ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો રહે તેના પર જ મનુષ્યના બૌદ્ધિક વિકાસનો આધાર રહે છે. ઉત્તમ પ્રકારની સહજ બુદ્ધિમત્તા હોવી કિંવા બુદ્ધિહીનતા હોવી એનો આધાર મોઢા ભાગે પૃથ્વશી હાથ પર રહેલો છે એટલે આ પૃથ્વશ કિંવા કરોડરજનુમા રહેતી •સહજબુદ્ધિનું મહત્ત્વ આ મત્રભાગોમાં દર્શાવવામાં આન્યુ છે એ બુદ્ધિને ઉત્તમ સ્થિતિમાં લાવવા માટે ખાસ પ્રકારના આસન પ્રાણાયામ વગેરે અનુષ્ઠાનો યોગ-શાસ્ત્રમાં સૂચનવામાં આવ્યા છે આ પૃથ્વશીય બુદ્ધિ જેવી ને જેટલી હોય છે તેની ને તેટલી જ માણસની યોગ્યતા અકાય છે. આટલા વિવેચન પછી 'આ પૃથ્વશીય બુદ્ધિ તુ જ છે અને તેની ઓળખ તને થાઓ યાને તે બુદ્ધિ તારામાં પ્રગટે' એ આશયના આ મત્રભાગોનો યથાર્થ ખ્યાન આવશે. પૃથ્વશીય આ બુદ્ધિ કેવડીય મોઢી છે એવો સવાલ ડાઘના મનમાં થાય તો તેના મમાં ધાન માટે કહ્યું છે કે—(૧૨૩) 'દિષ સ્કમનો અસિ ।' યાને 'બુદ્ધોકને સ્થિત કરનારી શક્તિ જ હોય છે' બુદ્ધોકને વ્યાપીને ત્યાં ગ્થિગ્થાનરતા કરનાર તારી બુદ્ધિ જ છે. તો પછી એ બુદ્ધિના યોગે બુદ્ધોક અને અતરિક્ષ બોકની ગ્થિરસ્થાવરતા પણ મનુષ્ય કરી શકે એમાં તો શકા નહિ જ, પણ બુદ્ધોક પર સુદ્ધા યોનાનો અધિજાત જમાવી શકે મનુષ્યના મસ્તકમાં મગજનું સ્થાન હોઈ તેની પૂછડી કહેતા છેડાના ભાગ પૃથ્વશમાની બે કુનડીઓમાં આવેલા માકડ નામે ઓળખાતા હાડકા પર્યંત લખાયના છે અને તેમાં જ મનુષ્યની બુદ્ધિ બેસેલી છે. એ બુદ્ધિનું સામર્થ્ય એટલું બધું છે કે એ બુદ્ધિના જોરે મનુષ્ય ત્રિશુવનને વ્યાપી શકે. એટલું જાણુ મામર્થ્ય પોતાનામાં છે એ મનુષ્યએ ઓળખવું જોઈએ અને

ધાન્યમસિ, ધિનુહિ દેવાન્,

૧૨૬ ધાન્ય અસિ ।

૧૨૬ તું ધાન્ય છે.

૧૨૭ દેવાન્ ધિનુહિ ।

૧૨૭ દેવાને તૃપ્ત કર.

તેમા ઓર વધારો કરવો જોઈએ વ્યસનના ગુનામ બનીને એ સામર્થ્યને ઘટાડવું ન જોઈએ. મંયમથી એ મામર્થ્યમા વધારો થઈ શકે છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે—(૧૨૬-૧૨૭) “ ધાન્ય અસિ । દેવાન્ ધિનુહિ । ” અર્થાત્ કે ‘ તું ધાન્ય હોઈ દેવાને તૃપ્ત કર. ’ ધાન્ય એટલે (ધાત્રે પોષણે દિત) જે પોષણને દિતકારક હોય તે. ધાન્ય એ પોષણને દિતકારક હોવાથી જ તેનું તે નામ પડ્યું છે. વળી, જેના ચોગે મનુષ્ય ‘ ધન્ય ’ બને છે તેને પણ ધાન્ય કહેવામા આવે છે. દેવકાર્ય સાંઠ મનુષ્ય સમર્પિત થતો હોવાથી તથા પંડે જ ત્વિ બનતો હોવાથી તેને જ માટે દેવાનું ધાન્ય એ શબ્દપ્રયોગ અહીં થયો છે, અને તે દ્વારા સૂચ્યું છે કે દેવકાર્ય અર્થે તું આત્મસર્વસ્વનું બિદાન આપી દમને દેવતાઓને સંતુષ્ટ કર જીવાત્માની દૃષ્ટિએ વિચારતા આત્મામા ધન્યતા છે, પોષણશક્તિ છે. એ પોષણશક્તિ કાચમ હોય ત્યાં સુધી જ દૃષ્ટિયો પુષ્ટ થતી રહે છે. એ શક્તિમા ઉદાભિનતા આવી જતાં યાને એ શક્તિ મંદ પડી જતા, શરીર ક્ષીણ બનવા માડે છે. તેથી આ મંત્રભાગમા કહેવામા આવ્યું છે કે ‘ તું ધાન્યની માફક પોષણ કરતાં હોઈ તારે તારી પોતાની અંદરના દેવાને યાને ઇન્દ્રિયોને સંતુષ્ટ, તૃપ્ત, પુષ્ટ અને ધન્ય કરવી જોઈએ અર્થાત્ કે નિજ શક્તિનો ઉત્કર્ષ મનુષ્યે થવા દેવો જોઈએ અને તે ઉત્કર્ષ તેણે પોતાની અંદર રહેલી આત્મશક્તિ દ્વારા સાધવો જોઈએ. મતનજ કે પોતાની આત્મશક્તિનો ઉપયોગ મનુષ્યે પોતાના ઉદાર માટેનાં જરૂરી કાર્યો કરવામા જ કરવો જોઈએ: પોતાની એ શક્તિમા ઘટાડો થાય એવા

પ્રાણાય ત્વોદાનાય ત્વા વ્યાનાય ત્વા ।

૧૨૮ પ્રાણાય ત્વા, ઉદાનાય ત્વા, વ્યાનાય ત્વા (ધાં) ।

૧૨૯ આયુષ્ય દીર્ઘા પ્રસિત્તિ અનુધાં ।

૧૨૮ પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન આ પ્રાણો સાર તને (ધારણ કરે છે) ।

૧૨૯ આયુષ્ય માટે વિસ્તૃત શક્તિ હું અનુકૂળતાપૂર્વક ધારણ કરે છે ।

પ્રકારના હીન કૃત્યોમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ કરીજ ન થવા દેવો ત્વેષ્યએ, મનુષ્યે હમેશાં એવાં જ કામો કરવા ધટે કે જેના યોગે પોતાની પ્રાણશક્તિ બળવાન બને. એટલા માટે કહ્યું છે કે— (૧૨૮) “પ્રાણાય ત્વા, ઉદાનાય ત્વા, વ્યાનાય ત્વા (ધાં) ।” એટલે કે ‘પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન એ પ્રાણો માટે હું તને ધારણ કરે છે.’ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ તેમ જ બીજી બધી પ્રાણશક્તિઓની વૃદ્ધિ થાય એટલા ખાતર હું તને ધારણ કરે છે. મનુષ્યે કોઈ પણ પદાર્થનું ધારણ શા માટે કરવાનું તે આ પ્રતિજ્ઞામંત્રમાં સૂચિત થયું છે. કોઈ પણ પદાર્થને સ્વીકારતી વેળા મનુષ્યે વિચાર કરવો ત્વેષ્યએ કે ‘આને સ્વીકારવાથી’ મારી પ્રાણશક્તિમાં વધારો કરો કે યટાડો ?’ જેના યોગે પ્રાણશક્તિ વધવા પામે તે પદાર્થ સ્વીકારવો અને જેના યોગે પ્રાણશક્તિ ઘીણ થાય તેના અસ્વીકાર કરવો. એવું કાં કનું ? તો કે— (૧૨૯) “આયુષ્ય દીર્ઘા પ્રસિત્તિ અનુધાં ।” બાને ‘આયુષ્ય સાર મોટી શક્તિ હું અનુકૂળ રીતે ધારણ કરે છે.’ દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય તેટલા સાર હું મહા મોટી શક્તિ મેળવું છું અને તેના ઉપયોગ યોગ્ય રીતે કરે છે. ‘પ્રસિત્તિ’ શબ્દના અર્થ ‘શક્તિ, અધિકાર,

ચક્ષુષે ત્વા, મહાનાં પયોઽસિ ॥ ૨૦ ॥

૧૩૧ ચક્ષુષે ત્વા (ધાં) ।

૧૩૧ નેત્ર ઇન્દ્રિય સારૂ તને
(ધારણ કરું છું.)

૧૩૨ મહીનાં પયઃ અસિ ।

૧૩૨ મહાશક્તિનું દૂધ હું છે.

આપ્યું છે. પ્રાણશક્તિના વિકાસ વાસ્તે અમુક નિયમપાલન જેમ આવશ્યક છે, તેમ જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિની વૃદ્ધિ સારૂ પણ તેના નિયમપાલનની આવશ્યકતા હોઈ તેનું સૂચન હવેના મંત્ર ભાગમાં કરવામાં આવે છે. જુઓ:—(૧૩૧) “ ચક્ષુષે ત્વા (ધાં) । ” યાને ‘ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો સારૂ હું તને ધારણ કરું છું. ’ કોઈ પણ પદાર્થનો સ્વીકાર કરતી વેળા મનુષ્યે વિચારવું જોઈએ કે ‘ આ પદાર્થનું સેવન મારી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ-ઓને હિતકર નીવડશે કે હાનિકર્તા થઈ પડશે ? જેમનું સેવન કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો શક્તિશાળી થાય તે જ પદાર્થો સ્વીકારવાયોગ્ય સમજવા, અને શક્તિઓને ક્ષીણ કરનારા પદાર્થો વર્જ્ય કરેલાં

દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુભ્યાં પૂર્ણો હસ્તા-
ભ્યામ્ । સંવપામી ,

૧૩૩ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુભ્યાં
પૂર્ણો. હસ્તાભ્યાં ત્વા
સંવપામિ ।

૧૩૩ સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર
દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમાં
અશ્વિનીના માહુઓથી
અને પુષાદેવના હાથો વતી
તને વિસ્તાર છું.
(બુઓ ૫૭)

જગતભરની મર્વ શક્તિઓનો વાસ મનુષ્યની અંદર હોવાને કારણે જ માનવી મદતના ગાન મર્વત્ર ગાવામાં આવ્યા છે. [અત્રે ૧૬ થી ૨૫ સુધીની ટિપ્પણીઓ પુનઃ જોઈ લેવી.] આવી મારજૂત શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી હોવાથી જ તેણે પોતાનું આયુષ્ય વધાવું જોઈએ તેમજ પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ માધવો જોઈએ. [ટિપ્પણી નં. ૧૨૮, ૧૨૯ તથા ૧૩૧ મી જોવી]. પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ અશક્તિનો વિકાસ સાધનાર મનુષ્યને પન્થેશ્વર આત્માસન આપે છે કે:- (૧૩૩) ' સવિતુ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનો વાહુભ્યાં પૂર્ણો. હસ્તાભ્યાં ત્વા સંવપામિ । ' એટલે કે ' મર્વના ઉત્પાદક દેવની પ્રસૂતિ રૂપ આ સૃષ્ટિની અદર અશ્વિની (દેવો) ના 'માહુઓથી અને પુષા દેવતાના હાથો વતી છું તને વિસ્તાર છું. ' અશ્વિની દેવોના આહુઓમાં રોગોને અટકાવવાની અને નિવારવાનો, તથા પુષા દેવના હાથમાં પોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે. એ રોગને અટકાવવાનો ને મટાડવાનો તથા પોષણ શક્તિ દ્વારા મૃત્યુર મનુષ્યસૃષ્ટિનો તેમજ મનુષ્યની શક્તિનો વિસ્તાર વધારે છે. [અત્રે ટિપ્પણી નં. ૫૭, ૬૮, ૧૦૦ તથા ૧૩૦ જોઈ જવી, કારણ ત્યાં પણ આ જ અર્થના મંત્ર-

ચક્ષુષે ત્વા, મહાના પયોઽસિ ॥ ૨૦ ॥

૧૩૧ ચક્ષુષે ત્વા (ધા) ।

૧૩૧ નેત્ર ઇન્દ્રિય સાઝ તને
(ધારણ કરે છું)

૧૩૨ મહીના પય ઇસિ ।

૧૩૨ મહાશક્તિનું દૂધ તું છે

આ યુ છે પ્રાણશક્તિના વિકાસ વાસ્તે અમુક નિયમપાનન જેમ આવશ્યક છે, તેમ જ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિની વૃદ્ધિ સાર પણ તેના નિયમપાનનની આવશ્યકતા હોઈ તેનું સૂચન હવેના મત્ર ભાગમાં કરનામાં આવે છે જુઓ - (૧૩૧) “ ચક્ષુષે ત્વા (ધા) । ” યાને ‘ નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયો આઝ તને ધારણ કરે છું. ’ ઠીક પણ પદાર્થોનો સ્વીકાર કે તી વેળા મનુષ્યે વિચારવું જોઈએ કે ‘ આ પાનનું સેવન મારી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ઓતે નિતક નીવડશે કે હાનિકર્તા થઈ પડશે ? જેમનું સેવન કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો શક્તિશાળી થાય તે જ પદાર્થો સ્વીકારવાયોગ્ય સમજવા, અને શક્તિઓને ફીણું કન્નારા પદાર્થો વળ્યું કહેતા તજવાનાયક અમજ તેમનાથી દૂર રહેવું [આ ઠેકાણે ટિપ્પણી નં ૧૨૮-૧૨૯ ફરી જોઈ જવી, કાગળ કે એ મત્રભાગો પછી આ જ વિધાનું પ્રતિપાન કરે છે] મનુષ્યની અદર અનત મહા શક્તિ રહેલી છે, એ અમજવવા કહે છે કે- (૧૩૨) “ મહીના પય ઇસિ ” યાને ‘ મહાશક્તિનું દૂધ તું છે ’ પૃથ્વી પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, દિશા, સૂર્ય, વિદ્યુત વગેરે અનેક મહાશક્તિ ઓના સારશૂત તત્ત્વો આ મનુષ્ય પ્રાણીની અદર રહેના છે ગાયની અદ સાશૂત તત્ત્વ તરીકે દૂધ જેમ રહેલું છે, તેમજ વિશ્વમરમાં બધાપેલી આ અધળી મહાશક્તિઓનું તત્ત્વ મનુષ્યની અદર ભરેનું છે, બધે મનુષ્ય એ આ મહાશક્તિઓના અર્કરૂપ છે.

દેવસ્ય ત્વા મચિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્ગાહુભ્યાં પૂજ્ઞો દસ્તા-
ભ્યામ્ । સંવપામિ ,

૧૩૩ સચિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ ગાહુભ્યાં
પૂજ્ઞોઃ દસ્તાભ્યાં ત્વા
સંવપામિ ।

૧૩૩ સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર
દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમાં
અશ્વિનીના બાહુઓથી
અને પુષાદેવના હાથો વતી
તને વિસ્તાર છું.
(ગુગ્ગો ૫૫)

જગતભરની સર્વ શક્તિઓનો વાસ મનુષ્યની અંદર હોવાને
કારણે જ માનવી મહત્તાના ગાન સર્વત્ર ગાવામાં આવ્યાં છે.
[અત્રે ૧૧ થી ૨૫ સુધીની ટિપ્પણીઓ પુનઃ જોઈ લેવી.] આવી
સારભૂત શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી હોવાથી જ તેણે પોતાનું
આધુન્ય વધારવું જોઈએ તેમજ પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ સાધવો
જોઈએ. [ટિપ્પણી નં. ૧૨૮, ૧૨૯ તથા ૧૩૧ મી જોવી].
પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ સ્વશક્તિનો વિકાસ સાધનાર મનુષ્યને પરમેશ્વર
આશ્વાસન આપે છે કે:- (૧૩૩) “ સચિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનો ગાહુભ્યાં પૂજ્ઞોઃ દસ્તાભ્યાં ત્વા સંવપામિ । ” એટલે
કે ‘ સર્વના ઉત્પાદક દેવની પ્રસૂતિ રૂપ આ સૃષ્ટિની અંદર
અશ્વિની (દેવો) ના બાહુઓથી અને પુષા દેવતાના હાથો વતી
હું તને વિસ્તાર છું. ’ અશ્વિની દેવોના બાહુઓમાં રાગોને અટ-
કાવવાની અને નિવાગવાની, તથા પુષા દેવના હાથમાં પોષણ કર-
વાની શક્તિ રહેલી છે. એ રાગને અટકાવવાની ને મટાડવાની.
તથા પોષણ શક્તિ દ્વારા મુશ્વર મનુષ્યસૃષ્ટિનો તેમજ મનુષ્યની
શક્તિનો વિસ્તાર વધારે છે. [અત્રે ટિપ્પણી નં. ૫૭, ૬૮, ૧૦૦
તથા ૧૩૦ જોઈ જવી, કારણ ત્યાં પણ આ જ અર્થના મંત્ર-

સમાપ્તઓપધીભિઃ, સમોપધયોરસેન । સંશ્રેયતીર્જગતીભિઃ
પૃચ્ચન્તાં,

૧૩૪ આપ ઓપધીભિઃ સંપૃ-
ચ્ચન્તામ્ ।

૧૩૫ ઓપધઃ રસેન સ
(પૃચ્ચન્તાં) ।

૧૩૬ રેયતીઃ જગતીભિઃ સ
(પૃચ્ચન્તાં) ।

૧૩૪ જળ ઓપધિઓધી સં-
યુક્ત થાઓ.

૧૩૫ ઓપધિઓ રસથી યુક્ત
થાઓ.

૧૩૬ ધનવાનો અને વેગવાનોનો
મેળ થવો.

ભાગે આવેલા છે]. મનુષ્ય કરીરમાં રોગની અટકાવત કરનાર
રોગને મટાડનાર તથા પોપણ કરનાર સ્થિતિમાં વધારો કરવા સાથે
ઓપધિપ વનરપતિઓનું એવન યોગ્ય રીતે કરવાની આવશ્યકતા
છે. એ ઓપધિઓ સંબંધી આવશ્યક ઉપદેશ આપતાં કરે છે કે-
(૧૩૪) " આપઃ ઓપધીભિઃ સંપૃચ્ચન્તામ્ । " યાને ' જળ
ઓપધિઓધો સંયુક્ત થાઓ. ' અર્થાત્ કે ઓપધિઓ, વનરપ-
તિઓ, રક્ષો તથા અનાગ્ને વગેરેને યોગ્ય સમયે યોગ્ય પ્રમાણમાં
જળ મળતું રહે; અને (૧૩૫) " ઓપધઃ રસેન સપૃચ્ચન્તામ્ । "
કરેતાં ' જધા પ્રકાન્તી ઓપધિઓ ઉત્તમ સ્વરભોવાળી બને. ' ઓપ-
ધિઓ ઉત્તમ સ્વરવચ્ચ સ્ત્રોધી બરપૂર બને તો જ તેમનામાં રોગને
અટકાવવાના, મટાડવાના અને પોપણ કરવાના સુચો આવે, તે
ને જ તેમના સેવનથી મનુષ્ય આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ
કરી શકે. આ પ્રમાણે વનરપતિઓના આદારથી મનુષ્ય ઉત્તમ
આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એમ પ્રતિપાદન કરીને ' મનુષ્ય એ
સુમાન્યજ્ઞ પ્રાણી દેવાથી, સુમાન્યના સ્વાસ્થ્ય અંગે ખાસ
નજરી એવો એક મોટો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં કરે છે કે-
(૧૩૬) " રેયતીઃ જગતીભિઃ સંપૃચ્ચન્તામ્ । " યાને ' ધનવાનોએ

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः।

૧૨૮ जनयत्यै त्वा संयौमि ।	૧૩૮ सतति आर तारा साधे अणध आधुं छुः.
---------------------------	--

મધુમતીભિ મપૃચ્યન્તાં । ” યાને “ મધુરોનો મધુરો માથે મેળ
ખાંધાઓ મિવા એવા લોકો પરસ્પર દણી મળીને રહેા. ” વિષમતા
ઉત્પન્ન કરનાર એકાદુ પશુ કડવુ યા તીખુ તત્ત્વ તેમનામા પ્રવેશવું
ન જોઈએ જેમના વિચાર, વાણી અને વર્તન મધુર કહેતા મૌને
કચિદર હોય છે, તેના લોકની મંધશક્તિ અભેદ હોય છે. પરંતુ
તેમની અંદર એકાદુ પશુ વિરોધી તત્ત્વ આવી જાય છે તો એ
મંધશક્તિ ખડિત બને છે, બધે તેનો નારા થઈ જાય છે.
એટલા માટે સંધશક્તિ વધારવાની ઇચ્છાવાળાઓએ પોતાની
અંદર માધુર્યનો શુભ ફાયવો ને ખીણવો જોઈએ, અને તેની
મદદથી પોતાની મંધશક્તિ અભેદ બની રહે તેવી ખખડફારી
ગમ્મવી જોઈએ. [જુઓ, ટિ નં. ૧૩૬-૧૩૭]. આ બન્ને નિયમો
આમાન્ય છે. ખાવાપીવાની ખામતમાં તેમજ ઔપધિઓના ઉપદ્રોગની
ખામતમાં પણ આ નિયમો બહુ કિંમતી લેખવાના છે. વિષમ
શુભુધર્મવાળા રસાયણોનું સેવન મદમા ઠદી જ ન કનું. “ મમાન
ધર્મીઓની સંગત લાલસાયક નીવડે છે: ” આ નિયમ અત્રે
ઉપદેશાતો હોઈ ને સર્વદા ધ્યાનમાં રખવા જેવો છે. (૧૩૮)
“ जनयत्यै त्वा संयौमि ” કહેતાં “ મંતતિ પેદા કરવા માટે
દું તાને જોડે સજાધ બાધું છુ. ” સ્ત્રી પુરુષનો અજાધ શા સાર
થવો જોઈએ, તે આ મંત્રભાગ દર્શાવે છે. ઉત્તમ મંતનિ પેદા
થાય એ હેતુથી સ્ત્રી પુરુષનો જે સજાધ બધાય છે, તેનું જ નામ
વિવાદ વા લગ્નસંજાધ છે. શ્રદ્ધયાગ્રમનો આ સંજાધ ઉત્તમ
મંતનિ નિર્માણ કરવા માટે જ છે. નથી વિષયસુખ માટે સંજાધ

इषे त्वा, घर्मोऽसि,

૧૪૦ इषे त्वा (सयौमि)

૧૪૦ અન્ન સાર તારો સંઘ
બાધું છું

૧૪૧ घर्म असि ।

૧૪૧ તું ઉષ્ણતા છે

પાડનાર છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ તેવી જ રીતે તે પદાર્થો શારીરિક તત્ત્વ અને ધર્મોની સમતા માયવનારા છે કે તેમાં વિનમતા ઉત્પન્ન કરનારા છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ એવા વિચાર કરી જોયા પછી જ ને ચીજોનું સેવન કરવાનું ઇષ્ટિ હોય તેવી જ ચીજોનું સેવન કરવાનું યોગ્ય ગણાય આમ કરવામાં આવશે તો શરીર ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહીને મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી બની શકશે ખાતી વેળાએ પણ આ અન્ન અગ્નિવર્ધક છે ને આ પુષ્ટિવર્ધક છે એવો વિચાર કરતા રહીને જ તેવા ગુણધર્મવાળો જ ખોરાક ખાવો અગ્નિમાદ્ય કરનારા, તથા વિનમતા પેદા કરનારા ખાદ્ય પદાર્થોનું સેવન સર્વથા ત્યાગ્ય ગણવું જોઈએ એવા પ્રકારના- (૧૪૦) “ इषे त्वा (सयौमि ।) ” ‘ અન્ન માટે હું તારો સાથે સંઘ બેઠું છું ’ અર્થાત્ કે ઉપર વર્ણુ યુ તેના પ્રકારનું અન્ન મને ખાવા માટે મળતું ગૃહે તેના ખાતર દુ તારો સાથે લગ્નમંઘ બાધું છું લગ્નસંઘ માદ્ આ પુરુષ એકત્ર વામ કરવા માટે તું પછી તેમણે પગપગના આરોગનું ગ્ધાણ કે ના જાળે આહારવિહારનો ઉપયોગ ઉપરોક્ત શિખામણુ ધ્યાનમાં નખીને જ કરવો કરાવવો [જુઓ ટિપ્પણી નં ૧] (૧૪૧) “ घर्म असि । ’ યાને ‘ તું ઉષ્ણતા છે ’ [૧૯ મી ટિપ્પણીમાં આવા જ બાવનો મત્રભાગ આપ્યો છે તે આ કેદાણે વાચકોએ ફરી જોઈ જવો] ઉષ્ણતા એ ઐતન્યનું સૂચક ચિહ્ન છે અને રીતતા એ સિથિનતાનું સૂચક લક્ષણ છે શીગરી

વિશ્વાયુરુપયાઽરુ પ્રયસ્વ,

૧૪૨ વિશ્વાયુઃ (અસ્તિ) ।	૧૪૨ ઘું પૂર્ણ આયુષ્યવાન છે.
૧૪૩ ઽરુ પ્રયાઃ ઽરુ પ્રયસ્વ ।	૧૪૩ ઘું પુષ્કળ વિસ્તૃત છે, માટે પુષ્કળ વિસ્તાર પામ.

અંદર જ્યાં સુધી થોડીક પણ મરમી માત્રમ પડે ત્યાં સુધી તેમાં પ્રાણ હજી છે અને જીવનની થોડીક પણ આશા રહે છે. પરંતુ બધું જ શરીર જ્યાં સાવ ઠકુંગાર બની ગયું એટલે પછી બધું જ પતી ગયું એમ મનાય છે એવા પ્રકારની ચૈતન્યની હિંચુતા આ જીવાત્મા મધ્યે છે. અને તે જેમ વ્યક્તિ મધ્યે ચૈતન્ય આણુવા સાગ્ર ઉપયોગી છે, તેમજ સમાજ વા રાષ્ટ્રમાં ચૈતન્ય લાવવા માટે પણ ઉપયોગી છે. ચૈતન્યશક્તિ એ ખરેખર બહુ જ ઉપયોગી તત્ત્વ છે. બધાં આહારપાણી એ ચૈતન્યશક્તિને શરીરમાં ટકાવી રાખવા માટે જ થાય છે. શરીર અંદરની અગ્નિ તથા સોમશક્તિઓનો વિચાર જુઓ. ટિ. નં. ૧૩૬) પણ આ માટે જ છે. આ ચૈતન્યશક્તિ મનુષ્ય બની ગઈ એટલે—(૧૪૨) “ વિશ્વાયુઃ (અસ્તિ) ” યાને ઘું પૂર્ણ આયુષ્યવાન યાને દીર્ઘાયુષી બને છે. ” અત્યાર લગીમાં દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ માટે જે જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા છે તે પણ [જુઓ:—ટિપ્પણી નં. ૨૮, ૬૬, ૬૭, ૧૨૮, ૧૨૯] પરાંપર ધ્યાનમાં લેવાશે, અને દીર્ઘાયુષી થવા સાર જે જે સાધનો મીઠા મંત્રમાત્રોમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે તો મનુષ્યે દીર્ઘાયુ કેવી રીતે બનવું તે સહજે સમજાઈ જશે. એવી રીતે પૂર્ણાયુષી કિંવા દીર્ઘાયુષી બનવાનું મનુષ્યને માટે શક્ય છે. (૧૪૩) “ ઽરુપ્રયાઃ ઽરુ પ્રયસ્વ । ” કહેતાં ‘ ઘું પુષ્કળ વિસ્તૃત શક્તિવાળો છે, એટલે પુષ્કળ વિસ્તાર પામ. ’ ‘ પ્રય ’ એ... ‘ વિસ્તાર પ્રખ્યાતિ, પ્રસાર. ’ મનુષ્ય

ઊરુ તે યજ્ઞપતિઃ પ્રથતામગિષ્ઠે ત્વચં માહિંસીદેવસ્ત્વા
સવિતા શ્રપયતુ વર્ષિષ્ઠેઽધિ નાકે ॥ ૨૨ ॥

૧૪૪ તે યજ્ઞપતિઃ ઊરુ પ્રથ-
તામ્ ।

૧૪૪ તારા યજ્ઞપતિની પુષ્કળ
પ્રજ્ઞાતિ થાઓ.

વધી વધીને કેટલો વધી શકે એવું જો કોઈ પૂછે, તો તેના જવાબ રૂપે આ મંત્રભાગ હોઈ તેનો અર્થ 'માનવીનો વિસ્તાર બહુ જ વધી શકે છે' એવો થાય છે. મતલબ કે અમરોદ કિંવા પાર વગરનો વિસ્તાર પામવાની શક્યતા મનુષ્યપ્રાણીમાં છે. અને દર્શાવેલા નિયમો પ્રમાણે જો મનુષ્ય આવે તો તેનો વિસ્તાર પુષ્કળ વધે. એટલા માટે જ આ મંત્રભાગમાં સુદામ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઊરુ પ્રથસ્ત્વ યાને 'પુષ્કળ વિસ્તાર પામ' અમર 'તારી તાકાત પુષ્કળ વધાર.' નજીવાં પ્રભોબનોમાં ફસાઈ પડીને તારી પોતીકી શક્તિ ક્ષીણ થાય યા ઘટે તેવાં આચરણુ દરમીજ ન કરતો. તારી પોતાની ઉન્નતિ આ જન્મમાં જ બને તેટલી કરી લેવી એ તારું કર્તવ્ય છે, તે રખે ભૂલી જતો ! તારી અંદર અનેક શક્તિઓ રહેલી છે, તેમનો બને તેટલો વિકાસ સાધવો એ જ તારું કર્તવ્ય છે. (૧૪૪) "તે યજ્ઞપતિઃ ઊરુ પ્રથતામ્ ।" એટલે કે તારા યજ્ઞપતિની પુષ્કળ પ્રજ્ઞાતિ થાઓ. તેની શક્તિ પણ પુષ્કળ વધે. સતીરની અંદર યજ્ઞપતિ તે આ જીવાત્મા છે. જાતિ કિંવા રાષ્ટ્રની અંદર તેનો ઐક્ય આગેવાન એ યજ્ઞપતિ છે. [ટિપ્પણી ૧૫, ૨૩, ૭૧મો જોવા.] એ બધાની શક્તિ વધવી જોઈએ, અને એ બધાનો જ યજ્ઞ ખૂબ ફેલાવો જોઈએ તેટલા માટે તમારે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે જ્યાં કરીને તેમનો અભ્યુદય થાય અને તેમની શક્તિમાં વધારો થાય. આ પ્રમાણે તમે તમારી ઉન્નતિને માર્ગે ચાલવા માંડશો એટલે આખું જગત તમને અલુકળ બની જશે. એના ઉદાહરણ

મા મેર્મા સંવિધયા

૧૪૨ અગ્નિઃ તે ત્વચં મા હિંસીત્ ।	૧૪૫ અગ્નિ તારી ચામડીને ન પીડો.
૧૪૬ સવિતા દેવઃ ત્વા વર્ષિષ્ઠે નાકે અધિ અપયતુ ।	૧૪૬ સવિતાદેવ તને શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં પકડ કરો.
૧૪૭ મા મેઃ ।	૧૪૭ ખીસ નહિ.
૧૪૮ મા સંવિધયાઃ ।	૧૪૮ પાછા ડગ ભરીશ નહિ.

૬૫૫ (૧૪૫) “ અગ્નિઃ તે ત્વચ મા હિંસીત્ । ” યાને
‘ અગ્નિ તારી ચામડીને પીડા ન કરે. ’ અગ્નિનો ગુણ બધાને જ
બાળવાનો છે. પણ તે સુદાં આવા લોકની ચામડી સરખીને પણ
સ્પર્શી શકતો નથી. એટલું બધું સત્ત્વ, એટલી બધી તાકાત આ
ધર્માનુધાનને પ્રતાપે અંગમાં આવે છે. સકળ જગતના પદાર્થો,
આ પ્રભાણે, તમને અનુકૂળ બનતા જશે અને પશ્ચિમામે તમે
જગતભરમાં શત્રુ વગરના બનીને સુખચેનમાં રહી શકશો અને
પછી—(૧૪૬) “ સવિતા દેવઃ ત્વા વર્ષિષ્ઠે નાકે અધિઅપયતુ । ”
કહેતાં ‘ સવિતાદેવ તને પરિપકવ બનાવીને શ્રેષ્ઠ એવા સ્વર્ગને વિષે
સ્થિર કરો. ’ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરવાવાળો જગદીશ્વર એવા
લોકોને સ્વર્ગની અંદર ઉત્તમ કોટિનું સ્થાન આપે છે. એટલી
બધી શ્રેષ્ઠ યોગ્યતા આ લોકમાં આવી જાય છે. અર્થાત્ કે
‘ પ્રસરત કર્મો કદાપિ ફોગટ જતાં નથી ’ એ મુદ્દો અને વાયકોએ
ખાસ ધ્યાનમાં લેવો. ધર્માચરણનું એ જ મહત્ત્વ છે. ધર્માચરણ
કરતાં, મનુષ્ય કાઠ કાઠ વાર બીએ છે, ખરું બોલતાં પણ કેટલીક
વાર તે ખંચાય છે. એવી જાતની બીક ન ગખવા ખાતર કહ્યું છે
કે—(૧૪૭) “ મા મેઃ । ” (૧૪૮) “ મા સંવિધયાઃ । ”

અતમેર્યજ્ઞોઽતમેર્યજમાનસ્ય પ્રજા ભૂયાત્,
ત્રિતાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વૈકતાય ત્વા ॥ ૨૩ ॥

૧૫૨ યજ્ઞઃ અ-તમેર્યઃ ।

૧૫૦ યજમાનસ્ય પ્રજાઃ અત-
મેર્યઃ ભૂયાત્ ।

૧૨૧ ત્રિતાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વા,
ત્વૈકતાય ત્વા (અપ્યતુ) ।

૧૪૯ યજ્ઞ એ સુદૃઢ છે.

૧૫૦ યજમાનની પ્રજા સુદૃઢ
થાઓ.

૧૫૧ ત્રણ, બે અને એક સાથે
તેને પરિપક્વ કરો.

મને “ ખોરા નહિ, અને નિજ કર્તવ્યપંથમાથી પાછો હટીશ નહિ. ” નીડરતાપૂર્વક તારું કર્તવ્ય કરતો રહે. બીનાર મનુષ્યથી ઉન્નતિનું અનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી. નિર્ભય મનુષ્યથી જ ઉન્નતિનું અનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી. નિર્ભય મનુષ્યથી જ વૈપક્તિક, સામાજિક તેમ જ ગૃહકીય ઉન્નતિ આવી શકાય છે. બીકણુ મનુષ્ય કોઈ પણ કાર્યક્ષેત્રમાં યશસ્વી નીવડતો નથી. એટલે ઉન્નતિને હઠ્ઠવાવાળો મનુષ્ય નિર્ભય અને એ તો ખામ આવશ્યક છે. કારણ-(૧૪૯) “ યજ્ઞઃ અ-તમેર્યઃ । ” “ યજ્ઞ સુદૃઢ છે. ” યજ્ઞ એટલે કે પ્રશસ્તતમ કર્મ સુદૃઢ અને નિર્ભય મનુષ્યથી જ શક્ય શકે છે. બીકણુ મનુષ્ય તેમ કરી શકે જ નહિ. નિર્ભય મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ કર્મ કરી શકે છે. એટલા સાર કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૧૫૦) “ યજમાનસ્ય પ્રજાઃ અ-તમેર્યઃ ભૂયાત્ । ”

“ત્રિતાય ત્વા, દ્વિતાય ત્વા, પક્તાય ત્વા (અપયતુ) ।” કહેતા
 ‘ત્રણ, બે અને એકને માટે તને પરિપક્વ બનાવો.’ સત્, રજ
 અને તમ એ ત્રણ ગુણોનો સમૂહ તે ત્રિત, પ્રકૃતિ અને પુરુષનું
 દેહ તે દ્વિત, અને કેવળ આત્મા તે એકત કહેવાય છે ત્રણ ગુણો
 આપણી અંદર છે તેમની યોગ્ય ઉપયોગ કરતા આવડે તે માટે
 કંઈ વિશેષ પ્રકારની યોગ્યતા હોવી જોઈએ છે. આપણી અંદર
 પ્રકૃતિ પુરુષનો વિલક્ષણ યોગ યથેશે છે. એ બંને તરફની
 શક્તિઓનો વિકાસ કરવા સારું મનુષ્યને એક પ્રકારની તૈયારી
 કરવાની જરૂર છે, અને છેવટે કેવળ એક અદિતીવસ્થિતિને પ્રાપ્ત
 થવા સારું એક ખામ યોગ્યતાનો અપેક્ષા રહે છે. એ ત્રણે
 પ્રકારની પરિપક્વતા કિંવા યોગ્યતા, પૂર્વોક્ત ઉન્નતિ અર્થે,
 મનુષ્યમાં પરમેશ્વરકૃપાએ આવે. બીજી બધી ઉન્નતિ આજ
 તેટલી સાધી શકાઈ હોય, છતાં છેવટે આત્માના પ્રકાર દ્વારા પ્રાપ્ત
 થનારી જે ઉન્નતિ છે તે તો પ્રભુકૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે.
 “ય ય ય ય ધૃણુતે તેજ હ્રમ્યઃ । તસ્ય ય ય આત્મા ધૃણુ-
 તૈ તન્ સ્વામ્ ।” (કહં ઉપ૦ ૧-૨-૨૩). અર્થાત્ કે ‘આ
 આત્મા ધડે જેને સ્વીકારે છે તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા શખ્સનો
 આત્મા જાણે કે પોતાના દેહનો જ સ્વીકાર કરે છે, એવું કહીએ તો
 આશ્ચર્ય. પરમેશ્વરની કૃપા પામ્યા સિવાય તેના સાક્ષાત્કારનો લાભ
 આપણને મળી શકે તેમ નથી જ. તેથી ઇચ્છા પ્રાપ્ત થાય તેવા
 આચરણ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પ્રયત્નતમ કર્મો
 કરતાં રહેવાયો પ્રભુની કૃપા બિતરે છે, એટલા માટે અહીં
 પ્રયત્નતમ કર્મોનું ગ્વરૂપ કેવું હોય તે વર્ણવ્યું છે. આવા
 પ્રયત્નતમ કર્મો કરનારને પ્રભુ વળી આશ્વામન આપે છે કે

દેવસ્ય ત્વા સચિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુમ્યાં પૂજ્ઞો હસ્તાભ્યામ્ ।
આદદેઽધ્વરકૃતં દેવેભ્યઃ ।

૧૫૧ સચિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુમ્યાં
પૂજ્ઞોઃ હસ્તાભ્યાં ત્વા
આદદે ।

૧૫૨ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિમાં અશ્વિનીના
બાહુઓથી અને પૂષાદેવના
હાથથી હું તને પકડું છું.
(જુઓ નં. ૫૭)

૧૫૩ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા
આદદે) ।

૧૫૩ દેવને અર્થે અદિંસાત્મક
કર્મ આચરનાર એવો જે
હું તેને હું પકડું છું.

(૧૫૨) " સચિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનોઃ વાહુમ્યાં પૂજ્ઞોઃ
હસ્તાભ્યાં ત્વા આદદે । " કહેતાં ' સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિની અંદર હું તને અશ્વિની દેવની
બુઝાઓથી અને પૂષાદેવના હાંડાથી પકડું છું. ' [અન્ને ૫૭,
૬૮, ૧૦૦, ૧૩૦ ને ૧૩૩ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવી]. આ
મંત્રભાગનું રૂઢીકરણ અગાઉ એ મંત્રભાગોમાં થયેલ ગયું
છે. (૧૫૩) " દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા આદદે ।) "
પાને ' દેવને અર્થે અદિંસાત્મક કર્મોનુષ્ઠાન કરનાર એવો જે હું
તેને હું સ્વીકારું છું. ' અહીં, ધૃત્વર કોને આધાર આપે છે. કોને
પોતીકો કરી બે છે, અને કોના પર કૃપા કરે છે તે રૂપે રાષ્ટ્રોમાં
સૂચવાયું હોય તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. જ્યારા એટલે
દિસા, કુટિલતા, કિંવા વાંકા વ્યવહાર. એ દુષણનો અભાવ
નેતી અંદર હોય તે ' અધ્વર ' કહેવાય. ' જેમાં ' દિંસા, કુટિ-
લતા કિંવા વાંકા વ્યવહારનો અંશ નથી તેવા એક કર્મને ' અધ્વર '

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः, सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा,

૧૫૪ इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः
अस्ति ।

૧૫૫ सहस्र भृष्टिः शततेजाः
तिग्मतेजाः (अस्ति)

૧૫૪ 'તું' ઇન્દ્રના જમણા હાથ
રૂપ છે.

૧૫૫ ('તું') હજારો શત્રુઓની
નાશ કરવાવાળો, સેંકડો
તેજોથી યુક્ત અને તીક્ષ્ણ
તેજવાળો છે.

૧૫૬ वायुः अस्ति ।

૧૫૬ 'તું' વાયુ (પ્રાણરૂપ) છે.

કહેવામાં આવે છે. ' દેવને નિમિત્તે એવા પ્રકારની અહિંસામય સ્વરૂપ ભાવનાવાળાં કર્મો જે જન કરે છે, તે સદાચારી મનુષ્યને ઇશ્વર પોતાના પડખામાં લે છે, તેના પર કૃપા કરે છે અને તેની આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ એવા મનુષ્ય-(૧૫૪) " इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः अस्ति । " કહેતાં ' ઇન્દ્રના જમણા હાથ રૂપ તું ' છે. ' શત્રુનો જમણો હાથ બનીને તે પોતાનું કાર્ય કરે છે. અત્યંત કે ' હું મનુષ્ય ! ' તું અગાઉ કલા પ્રમાણે તારો વ્યવહાર રાખીશ તો તું ઇશ્વરના જમણા હાથ રૂપ બની જઈશ. તારી યોગ્યતા એટલી બધી વધી શકશે. આ પ્રમાણે ' ઇશ્વરનો જમણો હાથ ' બનવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવો પડે, અને એ વાત શુભ કર્મો કરતાં સહેવાયી જ સિદ્ધ થાય તેમ છે. (૧૫૫) सहस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (अस्ति) । " કહેતાં ' તું હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરનાર, સેંકડો પ્રકારનાં તેજોવાળો, અને તીક્ષ્ણ જ્યોતિષ્વળો છે. ' એટલે કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ જો તું રાખીશ, તો આટલું બધું સામર્થ્ય તારામાં આવી જશે, તારી તેજસ્વિતા વધી જશે, અને તારી કીર્તિ સદાં યોગરદમ ફેલાઈ જશે. જણે કેમ-(૧૫૬)

દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવેઽશ્વિનોર્વાહુમ્યાં પૂષ્ણો હસ્તાભ્યામ્ ।
આદદેઽધ્વરકૃતં દેવેભ્યઃ ।

૧૫૨ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે
અશ્વિનોઃ વાહુમ્યાં
પૂષ્ણોઃ હસ્તાભ્યાં ત્વા
આદદે ।

૧૫૨ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી
આ સુદૃઢતા અશ્વિનીના
બાહુઓથી અને પૂષાદેવના
હાથથી હું તને પકડું છું.
(જુઓ નં. ૫૭)

૧૫૩ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા
આદદે) ।

૧૫૩ દેવને અર્થે અદિંસાત્મક
કર્મ આધ્વરનાર એવો જે
હું તને હું પકડું છું.

(૧૫૨) “ સવિતુઃ દેવસ્ય પ્રસવે અશ્વિનોઃ વાહુમ્યાં પૂષ્ણોઃ
હસ્તાભ્યાં ત્વા આદદે । ” કહેતાં ‘ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા
આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સુદૃઢતા અંદર હું તને અશ્વિની દેવની
બાહુઓથી અને પૂષાદેવના હાંડાથી પકડું છું. ’ [અત્રે ૫૭,
૬૮, ૧૦૦, ૧૩૦ ને ૧૩૩ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવી]. આ
મંત્રભાગનું ૨૫૭ટીકાગણુ અગાઉ એ મંત્રભાગોમાં થઈ ગયું
છે. (૧૫૩) “ દેવેભ્યઃ અધ્વરકૃતં (ત્વા આદદે ।) ”
પાને ‘ દેવને અર્થે અદિંસાત્મક કર્મોનુષ્ઠાન કરનાર એવો જે હું
તને હું સંપીકારું છું. ’ અહીં, ધર્મવર કોને આધાર આપે છે, કોને
પોતીકો કરી બે છે, અને કોના પર કૃપા કરે છે તે ૨૫૪ શબ્દોમાં
સૂચવાયું હોય તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. ઘરરા એટલે
દિંસા, કુટિલતા, કિંવા વાંકો વ્યવહાર. એ દૃષ્ટાન્તો અભાવ
જેની અંદર હોય તે ‘ અધ્વર ’ કહેવાય. ‘ જેમાં દિંસા, કુટિ-
લતા કિંવા વાંકો વ્યવહારનો અંશ નથી તેવા શ્રેષ્ઠ કર્મને ‘ અધ્વર ’

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः, सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा,

૧૫૪ इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः
असि ।

૧૫૫ सहस्र भृष्टिः शततेजाः
तिग्मतेजाः (असि)

૧૫૬ वायुः असि ।

૧૫૪ તું ઇન્દ્રના જમણા હાથ
૩૫ છે.

૧૫૫ (તું) હજારો શત્રુઓનો
નાશ કરવાવાળો, સેંકડો
તેજોથી મુક્ત અને તીક્ષ્ણ
તેજવાળો છે.

૧૫૬ તું વાયુ (પ્રાણ૩૫) છે.

કહેવામાં આવે છે. ' દેવને નિમિત્તે એવા પ્રકારની અદિસામ્ય સરળ ભાવનાવાળાં કર્મો ને જન કરે છે, તે સદાચારી મનુષ્યને ઇશ્વર પોતાના પડખામાં લે છે, તેના પર કૃપા કરે છે અને તેની આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ એવો મનુષ્ય-(૧૫૪) " इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः असि । " કહેતાં ' ઇન્દ્રના જમણા હાથ ૩૫ તું છે. ' પ્રશુનો જમણો હાથ બનીને તે પોતાનું કાર્ય કરે છે. મતલબ કે ' હું મનુષ્ય ! તું અગાઉ કદા પ્રમાણે તારો અવહાર રાખીશ તો તું ઇશ્વરના જમણા હાથ ૩૫ બની જઈશ. તારી યોગ્યતા એટલી બધી વધી શકશે. આ પ્રમાણે ' ઇશ્વરનો જમણો હાથ ' જનવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવો પડે, અને એ વાત શુભ કર્મો કરતાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય તેમ છે. (૧૫૫) सहस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (असि) । " કહેતાં ' તું હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરનાર, સેંકડો પ્રકારનાં તેજોવાળો, અને તીક્ષ્ણ નિર્જોતિવાળો છે. ' એટલે કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ જો તું ગમીશ, તો આટલું બધું સામર્થ્ય તારામાં આવી જશે, તારી તેજસ્વિતા વધી જશે, અને તારી કીર્તિ સુદાં યોગરહમ ફેલાઈ જશે. જાણે કેમ-(૧૫૬)

મા હિંસિષમ્ । ” યાને ‘ દેવતાઓ નિમિત્તે જેના પર હોમહવન કરવામાં આવે છે એવી હે પૃથ્વી ! હે માતૃભૂમિ ! તારી પીઠ પર ઊભનારી ઔષધિઓ રૂપ વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને મારા તરફથી કંઈ પણ ઉપદ્રવ ન થવા પામજો ! ’ જે મનુષ્ય પહેલાં શત્રુ નજરે પડતાં જ લાગશે તેનો વધ કરી નાંખવાને ધસતો હતો, તે જ મનુષ્ય હવે પોતાને હસ્તે વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને હાનિ ન પહોંચે તેવી કાળજી રાખતો થાય છે. માનવ-ઉન્નતિની પાયરીઓ આવા પ્રકારની છે. ઉન્નતિની પહેલી પાયરીએ ઊભેલા માનવીને પોતાના શત્રુને પોતાને હાથે જ હણી નાંખવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. પણ તે જ માનવી જ્યારે ઉપરનું ‘ પમયિયું ’ ચઢે છે, ત્યારે તેના દિલમાં, પોતાના તરફથી કંઈ કરતાં કંઈને પણ ત્રાસ ન ઊપજે, એવી લાગણી જન્મે છે. વનસ્પતિઓનાં મૂળ માટે પણ સુખદુઃખની કલ્પના મનમાં ઉદ્ભવે એ ઉચ્ચ સ્થિતિ સૂચવે છે. ગાય વગેરે પશુઓને ઘર આગળ પાળવામાં આવે છે. તેમને ખાવાને ઘાસની જરૂર પડે છે. એ પશુઓને જંગલમાં ચરવા સાફ લાઇ જવામાં આવે છે. ત્યાં તેમના તેમ જ આપણા પગ દ્વારા પુષ્કળ હિંસા થવાનો સંભવ છે. અહિંસાની વૃત્તિ સહજ યાને સ્વભાવ-સિદ્ધ બની જવી જોઈએ. કૃત્રિમ રીતે હિંસા ન કરવી યાને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસા પાળવી, તેના કરતાં હિંસાની કલ્પના સરખી મનમાં ન ઉદ્ભવવી એ સ્થિતિ ખૂબ જ ઉચ્ચ છે. મનની એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી, હિંસક વૃત્તિનું કોઈ પણ પ્રાણી નજરે આવે એવું ચઢે છે. તોપણ એ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. હિંસા નામે આપણે હાથે ન થાય કિંવા બની શકે તેટલી ઓછી થાય એવો આશય મનકરે મંત્રભામનો છે. પશુઓના ચારા માટે ઘાસ કાપ્યા વગર તો ચાલે જ નહિ, એટલે કાપવું તો પડવાનું જ. એને અંગે જરૂરજોગી હિંસા જે થવાની, તેને રોકવાનો

દ્વિપતો વધઃ ॥ ૨૪ ॥ પૃથિવિ દેવયજન્વોપધ્યાસ્તે મૂલં મા
હિંસિપં,

૧૬૭ દ્વિપતઃ વધઃ (અસિ) ।

૧૬૮ હે દેવયજનિ પૃથિવિ !
તે ઔપધ્યાઃ મૂલં મા હિ-
સિપમ્ ।

૧૫૭ દ્વેષ કરનારાંઓનો વધ
(કરનાર ટું) છે.

૧૫૮ જેના પર દેવોનું યજન
થાય છે એવી હે પૃથિવિ !
તારા પર ઊગનારી ઔષ-
ધિઓનાં મૂળને (મુદ્દાં)
મારે હસ્તે દુઃખ ન પહોંચો.

“ વાયુઃ અસિ ” “ તું વાયુ (ન) હોય ” એમ લાગશે.
વાયુ જેમ સર્વને ચેતનદાતા થાય છે તે જ પ્રમાણે ટું સર્વમાં
ચેતન પ્રગટાવવાને શક્તિમાન થઈ શકે. ગતિ કરનાર તરીકે આ
જગતમાં વાયુની ખ્યાતિ છે. ગતિની બાબતમાં વાયુની તોભે
ઠાણ કે કંથું જ આવી શકે તેમ નથી. એ વાયુની પેઠે જ ટું
સર્વની પ્રગતિ સાધી શકાય, એટલું જ નહિ પણ તે કારણે ટું
સર્વનો પ્રાણ જ બની જાય. અને (૧૫૭) “ દ્વિપતઃ વધઃ
(અસિ ।) ” “ દ્વેષ કરવાવાળાઓનો સંહારક બનીશ. ” દ્વેષ
કરનારા તમામ લોકોનો નાશ કરી નાખીને ટું એક પણ દ્રેષ્ટા
વંગરો. ‘ અજતશત્રુ ’ કહેવાય એવી રીયતિ તને પ્રાપ્ત થશે. એ
રીયતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તો તારી ચિત્તવૃત્તિમાં સાવ વિલક્ષણ
ફેરફાર પડી જશે. પહેલાં શત્રુને દેખતાંવાર તેને ઠાર કરી નાખ-
વાની વૃત્તિ જે તારામાં હતી, તેને બદલે દેવે વનસ્પતિનાં મૂળ
મુદ્દાં છેદન કરતાં તને દુઃખ લીધને એવી અદ્વિસક લાગણી
તારામાં પેદા થશે. એ જ રીયતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે (૧-
(૧૫૮) “ હે દેવયજનિ પૃથિવિ ! તે ઔપધ્યાઃ મૂલં

મા હિંસિષમ્ । " યાને ' દેવતાઓ નિમિત્તે જેના પર હોમહવન કરવામાં આવે છે એવી હે પૃથ્વી ! હે માતૃભૂમિ ! તારી પીઠ પર ઊગનારી ઔષધિઓ રૂપ વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને મારા તરફથી કંઈ પણ ઉપદ્રવ ન થવા પામજો ! ' જે મનુષ્ય પહેલાં શત્રુ નજરે પડતાં જ લાગલો તેનો વધ કરી નાંખવાને ધસતો હતો, તે જ મનુષ્ય હવે પોતાને હસ્તે વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને હાનિ ન પહોંચે તેવી કાળજી રાખતો ચાલે છે. માનવ-ઉન્નતિની પાયરીઓ આવા પ્રકારની છે. ઉન્નતિની પહેલી પાયરીએ ઊભેલા માનવીને પોતાના શત્રુને પોતાને હાથે જ હણી નાખવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. પણ તે જ માનવી જ્યારે ઉપરનું ' પગથિયું' ચઢે છે, ત્યારે તેના દિલમાં, પોતાના તરફથી કોઈ કરતાં મોઢાંને પણ ત્રાસ ન ઊપજે, એવી લાગણી જન્મે છે. વનસ્પતિઓનાં મળ માટે પણ સુખદુઃખની કલ્પના મનમાં ઉદ્ભવે એ ઉચ્ચ સ્થિતિ સૂચવે છે. ગાય વગેરે પશુઓને ધર આગળ પાળવામાં આવે છે. તેમને ખાવાને ધાસની જરૂર પડે છે. એ પશુઓને જંગલમાં ચરવા સારું લાઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં તેમના તેમ જ આપણા પગ દ્વારા પુષ્કળ હિંસા થવાનો સંભવ છે. અહિંસાની વૃત્તિ સહજ યાને સ્વભાવ-સિદ્ધ બની જવી જોઈએ. કૃત્રિમ રીતે હિંસા ન કરવી યાને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસા પાળવી, તેના કરતાં હિંસાની કલ્પના સરખી મનમાં ન ઉદ્ભવવી એ સ્થિતિ ખૂબ જ ઉત્તમ છે. મનની એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવા પછી, હિંસક વૃત્તિનું મોઢું પણ પ્રાણી નજરે દીકે આવી ચઢે છે તોપણ એ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. હિંસા નામે આપણે હાથે ન ચાલ કિંવા બની શકે તેટલી ઓછી ચાલ એવો આશય મનકરે મંત્રભાગનો છે. પશુઓના ચારા માટે ધાસ કાપ્યા વગર તો ચાલે જ નહિ, એટલે કાપવું તો પડવાનું જ. એને અંજે જરૂરજોગી હિંસા જે થવાની, તેને રોકવાનો

વ્રજં ગચ્છ ગોષ્ઠાનં, ઋષતુ તે ઘૌઃ, વધાન દેવસવિતઃ પરમસ્
પૃથિવ્યાઽંશતેન પાશૈર્યોઽસ્માન્દેષ્ટિ યં ચ વયં દ્વિષ્મસ્તમા
મા મૌક્ ॥ ૨૫ ॥

૧૫૯ વ્રજં ગોષ્ઠાનં ગચ્છ ।

૧૬૦ ઘૌઃ તે ઋષતુ ।

૧૬૧ (દે) સવિતઃ દેવ !
પરમસ્ત્યાં પૃથિવ્યાં શ-
તેન પાશૈઃ (તં) વધાન,
યઃ અસ્માન્ દેષ્ટિ, યં ચ
વયં દ્વિષ્મઃ । અતઃ
તં મા મૌક્ ।

૧૫૯ તું ગાયોના ગોઠાણમાં જા.

૧૬૦ છુલોક તારા પર વરસાદ
વરસાવો.

૧૬૧ હે સવિતાદેવ ! આ
અસીમ પૃથ્વીમાં (તેને)
શંકડો બંધથી બાંધે છે
જે અમારો બધાનો દેવ
કરે છે અને જોના દેવ
અમે બધાં કરીએ છીએ;
અને એ (બંધન)માંથી
એને મુક્ત જ ના કરીશ.

ઉપાય નથી તેથી તે કરવી. પણ કાપેલું ધાસ બ્રહ્મને, (૧૫૯)
" વ્રજં ગોષ્ઠાનં ગચ્છ । " કહેતાં, ' ગાયોના ગોઠાણમાં જા. '
ત્યાં જઈને ધાસ ગાયોને નીર, અને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે કે-
(૧૬૦) " ઘૌઃ તે ઋષતુ । " યાને ' છુલોક તારા પર પુષ્કળ
વરસાદ વરસાવો. ' અતઃ ૩ ' હે ધાસ, તારા પર મેધરાજ
પુષ્કળ મહેર કરે. મેં મારા પૂરણ તને કાપ્યું તેથી તને જે ત્રાસ
પડ્યો તે જલ્દી મારો બીજો કાપ ઉપાય આપે તેમ નહોતો. તેથી
મારે તને કાપવું પડ્યું છે. અને તે જલ્દી જલિ કરનારા દેવને હું
પ્રાર્થું છું કે ' આ ધાસ પર તું મજલક વરસાને અને તેની પુષ્કળ
જલિ કરજે । ' આટલે દરજ્જે અહિંસા વૃત્તિ ખીલવા પ્રાપ્તતાં જ
એના યત્ન માત્રની વ્યવસ્થા દરવાનો બારમશ્વરને પડે જ ઉપાડી
બેવો પડે છે. એ સ્થિતિનો ખ્યાલ આ પંક્તિના મંત્રભાગમાં આપ-
વામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે:- (૧૬૧) " હે સવિતઃ દેવ !

પરમસ્યાં પૃથિવ્યાં શતેન પાશૈઃ તં વધાન યઃ અસ્માન્ દ્વેષ્ટિ
 યં ચ વયં દ્વિષ્મઃ । અતઃ તં મા મૌક્ ।” અર્થાત્ કે ‘હે સર્વોત્પાદક
 દેવ ! આ, અસીમ પૃથ્વીની અંદર તેને સેંકડો બંધનો વડે બાંધી
 લે, કે જે એકલો દુષ્ટ અમારા બીજા બંધાનો દ્વેષ કરે છે, અને
 તે કારણે અમે બધાં તે એકલાનો દ્વેષ કરીએ છીએ, (તેને છૂં
 તારા અમોઘ પાશ વડે બાંધી રાખ) અને ત્યાથી તેને બંધન
 મુક્ત કરોશ જ ના. ’ દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાનું કામ પરમેશ્વરને જ
 સોંપી દેવું. આપણા હાથમાં એ કામ હરગીજ ન લેવું. કાયદો
 આપણા હાથમાં લેવાનું બિચકુલ દુરસ્ત નથી; કારણકે
 પ્રત્યેક માણસ જે પોતપોતાના દુશ્મનને મારી નાખવાની નીતિ
 અખત્યાર કરે, તો તો તેના પરિણામે દેશભરમાં બધે જ અરાજકતા
 વ્યાપી જાય અને કોષ્ટને જ જંપ ન રહે. એટલે સગા કબાને
 અધિકાર ધારણનો કિંવા રાજ્યનો છે, એમ સમજીને મનુષ્યોએ
 પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવો. શત્રુ કોને સમજવા એનો ઉત્તર આ
 મંત્રમાં આપ્યો છે. જે એકલો વિનાકારણ બીજા બધા લોકોનો દ્વેષ
 કરે અને જે એકલાનો બીજા બધાં એકીમતે દ્વેષ કરે તેનું નામ
 શત્રુ વા દુશ્મન. એવા શત્રુને દૂર કરી દેવો, અથવા તો એવા
 શત્રુનું સાક્ષ કાયમનું ઉખેડી નાખવું એ સમાજહિતની દૃષ્ટિએ
 અત્યંત આવશ્યક છે. મતલબ કે અહ્ય સંખ્યાગણવાળાએ કિંવા
 લઘુમતિએ બહુ સંખ્યાગણવાળા કિંવા બહુમતિ પક્ષને વિનાકારણ
 ત્રાસ ન આપવો જોઈએ. તેમજ બહુમતિ પક્ષે લઘુમતિ પક્ષથી
 ગાંજ્યા પથુ ન જવું જોઈએ. સહુનું જ હિત થાય તે પ્રમાણે
 સહુએ વર્તવું. ‘અન્યાયથી કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાનો
 દાનત કોઈએ જ ન રાખવો. કોઈએ જ તેવો પ્રયત્ન ન કરવો.
 એવું વર્તન રાખવાથી સમાજ મધ્યે શત્રુતા ઉત્પન્ન જ થવા
 પ્રામતી નથી અને સમાજ સુખચેનમાં રહી શકે છે. ’ સમાજ

અપારહં પૃથિવ્યૈ દેવયજનાદ્ધ્યાસં વ્રજં ગચ્છ ગોષ્ઠાને
 વર્પતુ તે ધૌર્વધાન દેવ સવિતઃ પરમસ્યાં પૃથિવ્યાઽં શતેન
 પાર્શ્યોઽસ્માન્દેષ્ટિ યં ચ વયં દિવ્યસ્તમતો મા મૌક્ । અરો
 ટિવં મા પત્તો

૧૬૨ પૃથિવ્યૈ દેવયજનાત્
 અરહં અપવધ્યાસમ્ ।

૧૬૨ પૃથ્વીપરના દેવપૂજનાં
 સ્થાનોમાંથી કુળને દૂર
 કરું છું.

૧૬૩ વ્રજં । ધૌં । સવિતાં ।
 [૧૫૯ થી ૧૬૧]

૧૬૩ [જુઓ ૧૫૯ થી ૧૬૧]

૧૬૪ (હે) અરો । દિવં મા
 પત્તઃ ।

૧૬૪ ૨ કુટ । તું દુલેકને
 બગાડીશ નહિ.

સુખચેનમાં રી રહે તે માટે એક પ્રબુભક્ત થવા જોઈએ, પ્રભુની
 નિંદા કરવાવાળું કોઈ જ ન રહેવું જોઈએ. એટલા સારું કશું છે
 કે : (૧૬૨) " પૃથિવ્યૈ દેવયજનાત્ અરહં અપવધ્યાસં । "
 એટલે કે ' પૃથ્વી પરના દેવપૂજનાં રહેઠાણોમાંથી કુળને દૂર
 કરી દઉં છું. ' દેવપૂજના કિંવા દેવભક્તોનો મંથ કાલેકૂં
 અને નિંદા કે નાસ્તિકો તાકથી તેમને કોઈ પણ પ્રકારની હેગન
 ગતિ ન થાય એવો બહોળસ્ત રહેવો જોઈએ. એ કામ સમજ
 છે. (૧૬૩) ' વ્રજં ' [ધૌં] મંત્રમાંની સમગ્ર ૧૫૯
 થી ૧૬૨ નંબરનો ટિપ્પણીઓમાં આપવામાં આવી છે. એ
 ઉપદેશ વિશેષ રૂપે હસાવવા માટે આ મંત્ર વારંવાર આવે છે.
 હવે કુળને ઉદ્દેશને ચોડાક ઉપદેશ કરે છે કે—(૧૬૪) " હે
 અરો ! દિવં મા પત્તઃ । " યાને ' હે કુટ । તું તારા પોતીકા
 સ્વર્ગધામને તો ન જ બગાડતો ! જીજ્ઞાસુની પરવા તને બ

પ્રસન્ને ઘાં મા સ્કન્, વ્રજં ગચ્છ ગોષ્ઠાનં વર્ષતુ તે ધૌર્વધાન
 દેવ સવિતઃ પરમસ્યાં પૃથિવ્યાઞ્જસતેન પાશૈર્યોઽસ્માન્દેષ્ટિ
 પં ચ વયં દિવ્યસ્તમતો મા મૌક્ ॥ ૨૬ ॥

૧૬૬ તે દ્રપ્તઃ ઘાં માસ્કન્ । ૧૬૫ તારો સત્વરસ દુષ્કોકને
 પ્રતિબંધક ન નીવડે.

ન હોય, પણ તારા પોતીકા સુખની પરવા તો તને ખચિત છે જ.
 તો પછી હું રખે એમ સમજતો કે બીજાને હુઃખ દહને હું જાતે
 સુખી થઈ શકીશ ! દુઃખપણે વર્તવાથી રાક્ષસમાં સુખનો કંઈક
 આભામ દેખાય તેથી રખે છેતરાતો ! એનાથી નો તારું સુખ
 રેળાઈ જાય છે, ધૂળધાણી બની જાય છે એ કદી ન વિસગતો.
 બીજાને સુખ આપ્યાથી તારા સુખની વૃદ્ધિ થશે. દુષ્કોક એટલે
 સ્વર્ગલોક એ તારા સુખનું ધામ છે. એમાં જો ખામી આવી
 જશે, એ જો બગડશે, તો તારા સુખમાં પણ ખામી
 આવવાની જ. માટે પોતાને હાથે પોતાના સુખને હાનિ પહોંચાડવી,
 એ તારે માટે મિત્રકુલ વાળખી નથી, તેજ પ્રભાણે (૧૬૫)
 “ તે દ્રપ્તઃ ઘાં માસ્કન્ ” કહેતાં, “ તારો મત્વરસ તારા સ્વર્ગની
 રક્ષાવટ ન કરે. ” સ્વર્ગ તારી પાસે આવતું હોય, કિંવા હું સ્વર્ગના
 તરફ જવા લાગ્યો હોય, તે વારે તારી પોતાની જ દોષ કૃતિ તારી
 સુખપ્રાપ્તિની ગતિને બાધક ન નીવડે, તે બદલ ખાસ કાળજી
 રાખવી. આપણી અંદર જીવનરસનો જે પ્રવાસ નિરંતર વહે છે
 તેને અહીં ‘ દ્રપ્તઃ ’ એવી સંજ્ઞા અપાઈ છે. પ્રત્યેકની અંદર આ
 પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે. પ્રવાહનો પ્રકાર હાથે તેવો
 હોય, પણ તેના ચોક્કસ સ્વદિતની હાનિ ન થાય, તે જોતાં રહેવું-
 એટલી ખાવડારી જો દરેક જણ રાખશે તો પુષ્કળ સુખ મળે.

ગાયત્રેણ ત્વા છન્દસા પરિગૃહ્ણમિ, ત્રેણ્યુમેન ત્વા છન્દસા
પરિગૃહ્ણમિ,

૧૬૬ વ્રજં ૦ । ઘૌં ૦ । સચિતાં ૦ ।
[૧૬૯ યો ૧૬૧]

૧૬૭ (હે પૃથિવિ !) ગાય-
ત્રેણ છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણમિ ।

૧૬૬ [જુઓ નં. ૧૫૯ થી ૧૬૧]

૧૬૭ (હે માતૃભૂમિ !) પ્રાણુ-
રક્ષણુના છંદે હું તને
સ્વીકારું છું.

શકશે. આ પ્રમાણે પર્વતાં રહેવાથી મનુષ્યની ખૂબ જ ઉન્નતિ થઈ શકે. (૧૬૬) “ વ્રજં ૦ ” [ઈત્યાદિ મંત્રભાગોની સમજૂત માટે જુઓ ટિ. નં. ૧૫૯ થી ૧૬૧. એ મંત્રોનું રક્ષય દિલમાં બરાબર હસાવવા ખાતર જ તે અત્રે ફરી આપવામાં આવ્યા છે.] (૧૬૭) “ (હે પૃથિવિ !) ગાયત્રેણ છન્દસા ત્વા પરિ-ગૃહ્ણમિ । ” એટલે કે ‘ હે માતૃભૂમિ ! પ્રાણુરક્ષાના છંદે હું તને સ્વીકારું છું. ’ આ મંત્રમાં તેમ જ તે પછીના બે મંત્રોમાં ‘ છન્દઃ ’ શબ્દ વપરાયો છે. એ શબ્દમાં અહીં શ્લેષાર્થ રહેલો છે. ‘ છન્દસ્ ’ શબ્દના અર્થ જોવા જમએ તો ‘ ઇચ્છા, ઇચ્છા-શક્તિ, કામના, આનંદ, સ્વતંત્ર ઇચ્છા શક્તિ, ઇચ્છાપૂર્વકનો વ્યવહાર વા આચાર, મનીષા, યુક્તિ, અક્ષરછંદ, ’ એટલા બધા થાય છે. ‘ ગાયત્ર ’ એટલે (ગય + ત્ર) પ્રાણુરક્ષા કિંવા પ્રાણુનું રક્ષણ કરવું તે. નિજ પ્રાણુની રક્ષા કરવાની કામના પ્રત્યેકના દિલમાં હોય છે, કિંવા પોતાના પ્રાણ પાથરીને પણ માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવું એવી જ એઈ ઇચ્છાશક્તિ માતૃભૂમિના બકતોના દિલમાં હોય છે, તે ઇચ્છાશક્તિના જોરે કિંવા નાદે હું. મારી માતૃભૂમિનો સાદર સ્વીકાર કરું છું. મતલબ કે પ્રાણુરક્ષાની

જાગતેન ત્વા છન્દસા પરિગૃહ્ણમિ ।

૧૬૮ (હે વૃષિવિ !) વ્રેષ્ણુમેન
છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણમિ ।

૧૬૮ (હે માતૃભૂમિ !) ત્રણ
ઋતવનોના છંદે હું તને
સ્વીકારું છું

૧૬૯ (હે વૃષિવિ !) જાગતેન
છન્દસા ત્વા પરિ-
ગૃહ્ણમિ ।

૧૬૯ (હે માતૃભૂમિ !) જગ
તના છંદે હું તને
સ્વીકારું છું.

જેવી ને જેટલી ઉત્કૃષ્ટા મનુષ્યના મનમાં હોય છે, તેવી ને તેટલી જ ઉત્કૃષ્ટાથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ હું કરીશ પ્રાણુરક્ષણની દૃષ્ટિ
જેવી રીતે દરેક મનુષ્યના મનમાં હોય છે, તેવા જ મનોભાવથી
હું મારી માતૃભૂમિને આહીસા માતૃભૂમિને પ્રાણુ જેટલી જ વધારી
મળીશ. તે જ પ્રમાણે - ૧૬૮) " (હે વૃષિવિ !) વ્રેષ્ણુમેન
છન્દસા ત્વા પરિગૃહ્ણમિ । યાને ' હે માતૃભૂમિ ' ત્રણ ઋતવ
નોના છંદે હું તને અંગીકારું છું ' ' સ્તુતમ ' એટલે ' સ્તુતિ
કરવી, પૂજા કરવી, યજ્ઞાવધુ, સ્તવ્ય કરવું ' એટલા અર્થ
ધાય તેથી ' વ્રિષ્ણુ ' એટલે ' જેમા ત્રણની સ્તુતિ છે,
જેનાથી નહુનો સત્કાર થાય છે, અને ત્રણેને જેણે પોતાની
આમન યજ્ઞાવી દીધા છે ' એવા અર્થ ધાય પ્રકૃતિ જ્વાલમાં
તથા ૫ માત્રમાં એ ત્રણેની સ્તુતિ ને કર્મના રહેની છે.
એ ત્રણેનો પૂજાવિધિ જેમા સમાયેલો છે એ ત્રણેનો સત્કાર
ને કર્મથી થાય છે, તે કર્મના નાદે હું તને સ્વીકારું છું
એથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે (૧૬૯) ' હે વૃષિવિ !
જાગતેન છન્દસા ત્વા પરિગૃહ્ણમિ । " યાને હું ' માતૃભૂમિ '
જગતના નાદે કરીને હું તારો સ્વીકારું કરું છું ' એટલે કે ' હે
માતૃભૂમિ ! જગતમા મારા કર્તવ્યો જગતવાની ધમ્મશને ગરજો

હું તારી ભક્તિ કરું છું. અર્થાત્ કે જન્મત સમસ્તનું દિત સધાય એવી ઇચ્છાથી ત્રેતાઇને જ હું તને ઉપાસ્ય દેવી તરીકે માતું છું. સકળ જન્મતની સેવા કરવાની ભારી ઇચ્છા છે, પણ એ મહા-ભારત કાર્ય મારે હાથે બનવું મુશ્કેલ છે. એટલે જ જન્મતનું કષ્ટાણુ થાય તે ખાતર મેં મારી માતૃભૂમિની સેવા અંગીકારી છે. ૧૬૭ થી ૧૬૬ એ ત્રણ મંત્રભાગોમાં ત્રણ હંદનો ઉત્ત્રેષ છે. એ 'હંદ' શબ્દના બે અર્થો થાય છે. એક તો કાબ્યનો હંદ કહેતાં રાહ કિંવા ઢાળ, અને બીજા કાષ્ટ પણ બાબતનો નાદ કિંવા ચડસ. આ ઠેકાણે બીજો અર્થ બેવાનો છે. અમુક માણસને યોગનો હંદ લાગ્યો છે, અમુકને બ્યાયામનો નાદ લાગ્યો છે: એ વાક્યોમાં 'હંદ'નો જે અર્થ થાય છે તેવા જ અર્થમાં અહીં એ શબ્દ વપરાયો છે. (૧) 'ગાયત્રી છન્દ' એ ગય કહેતાં પ્રાણ, અને ત્ર કહેતાં રક્ષણ-એટલે કે પ્રાણરક્ષાનો હંદ છે. (૨) બીજો 'ત્રૈલોક્ય છન્દ' એટલે ત્રિ કહેતાં ત્રણ, અને સ્તુત્ત કહેતાં આદરસત્કાર-એટલે કે સૃષ્ટિ, જીવ અને ઇશ્વર એ ત્રણેનો આદર કરવાનો નાદ છે. (૩) ત્રીજો 'જાગત છન્દ' એ 'જન્મત' કહેતાં 'જન્મત સંબંધી' કર્તવ્યો કરવાનો હંદ છે. આ ત્રીજા હંદને જન્મદુહારનો હંદ કહી શકાય. પ્રાણશક્તિને બળવાન બનાવીને પ્રાણોનું રક્ષણ કરવું એ વૈયક્તિક તૈયારીની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વની વસ્તુ છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ યોગિક સાધનો પ્રાણની શક્તિ વધારવા માટે છે. ત્યારબાદ ઇશ્વરની ઉપાસના, આત્મિક બળનું સંવર્ધન, અને સૃષ્ટિનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરીને સુખ સાધનો નિર્માણ કરવાં એ ત્રણ બાબતો બીજા હંદમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. સામાજિક તેમ જ રાષ્ટ્રીય વ્યવહારનો સમાવેશ પણ આની જ અંદર થાય છે. ત્રીજા

છદમા 'વસુધૈવ કુટુમ્બક'ની વૃત્તિથી રાષ્ટ્રસેવા કરવાનો ભાવ રહેલો છે રાષ્ટ્રસેવાનું કાર્ય જગત'ચાલુનું વિરોધી ન જ હોય આ ત્રણ છદો બહુ ખૂબીથી આ ત્રણ મત્રભાગેમા રજૂ કરાયા છે શ્લેષાર્થ કહેતા બેવડા અર્થવાળા શબ્દપ્રયોગથી આ ઉપદેશ અત્રે આપવામા આવ્યો છે જેમકે 'ચહુલોદિ'એ એક સમાસનું નામ છે, તેમજ તેનો ખીજો અર્થ 'પુષ્કળ ચોખા જેની પાસે છે તેવો મનુષ્ય' એવો પણ થઈ શકે તે જ પ્રમાણે ગાયત્ર ચૈષ્ઠમ અને જાગત એ શબ્દોનો પણ ખીજો અર્થ ધટાવીને જ ઉપરોક્ત અભિપ્રાય જણાવ્યો છે જેમ સમજવું આ શ્લેષાર્થ લક્ષમા નહિ સેવાય તો અર્થનો અનર્થ થવાનો મળવ છે તેથી આ સૂચન અત્રે મુદ્દામ કરવામા આવ્યું ■ કોઠોમા આ ત્રણે છદો હોય પ્રાણુક્ષા કરવાનો સૃષ્ટિ જીવ અને ધર્મસ્વરનો આદર કરવાનો, તથા જન્મતત્તુ હિત કરવાનો—એ ત્રણે છદ મનુષ્યને હોવા જોઈએ. જેને કોઈપણ જાતનો છદ નથી, તે માણસ ખિનકુન સાધાગણુ અવસ્થામા જ પડી રહે છે તેની યોગ્યતા ઝાઝી વધી શકતી જ નથી કોઈપણ જાતનો સારો છદ અથવા ના એ તો ઉન્નતિને સહાયકતી જ થઈ પડે છે ત્રણાંજોને ખગળ ખામતોને છદ હોય છે પણ તેવા છદ ધત્ત ટ્રિવા અનર્થમરી છે માટે અહીં આ ત્રણ જ છદ હોય એવું મુદ્દામ કહેવામા આયું છે ખગળ છદથી પ્રાણુસકિતની ખરાબી થાગ છે એટલે ખગળ છદ વાત કરનારો છે અત્રે રજૂ કરાવના છદોથી માતૃભૂમિનો સ્વીકાર—સત્કાર કરવો જો, એટલે કે માતૃભૂમિને ઉપાસ્ય દેવતા તરીકે હૃદયમા ધારણુ કરવાની છે ઉપરોક્ત ત્રણે છદો દ્વારા પણ માતૃભૂમિની ઉપાસના કરવામા આવશે તો તે જ જન્મત-ઉદ્ધારનો વિશ્વોન્નતિનો ઉત્તમ કર્મમાર્ગ થઈ પડશે, એ વાત વાચકોએ અત્રે

સુક્ષ્મા ચાસિ શિવા ચાસિ સ્યોના ચાસિ સુપદા ચાસ્યુર્જસ્વતી
ચાસિ પયસ્વતી ચ ॥ ૨૭ ॥

૧૭૦ (હે પૃથિવિ !) સુક્ષ્મા ચ
અસિ, શિવા ચ અસિ,
સ્યોના ચ અસિ, સુપદા
ચ અસિ, ઝર્જસ્વતી ચ
અસિ, પયસ્વતી ચ
અસિ ।

૧૭૦ (હે માતૃભૂમિ) તું બળ-
દાયિની છે, કલ્યાણ કર-
નારી છે, આનંદદાયિની
છે, બેસવાલાયક ઉત્તમ
સ્થાન આપવાવાળી છે,
ખોરાકવાળી છે, પાણી
વાળી છે.

આસ ધ્યાનમાં લેવી. (૧૭૦) “ હે પૃથિવિ ! સુક્ષ્મા ચ અસિ,
શિવા ચ અસિ, સ્યોના ચ અસિ, સુપદા ચ અસિ, ઝર્જસ્વતી
ચ અસિ, પયસ્વતી ચ અસિ । ” એટલે કે ‘ હે માતૃભૂમિ
તું બળ આપવાવાળી છે, આનંદ આપવાવાળી છે, કલ્યાણકારી
છે, બેસવાને માટે ઉત્તમ સ્થાન દેવાવાળી છે, ઉત્તમ ખોરાક-
પાણીથી પુકત છે. ’ માતૃભૂમિના ચોરે બળ, આનંદ, સુખ
સ્થાન, તેમજ ખાનપાનાદિની પ્રાપ્તિ થતી હોય માતૃભૂમિન
ભક્તિ અવશ્ય કરતા રહેવી, એટલે સર્વ પ્રકારનાં સુખ સાધને
પ્રાપ્ત થશે. જન્મ કરીને જે પ્રશસ્તતમ કર્તવ્યો કરવાનાં છે તે
આ જ છે આ લોકોનો જીવનવ્યાપાર શુદ્ધ માર્ગે સુખે ચાલે
અને પરલોકમાં પણ સુખ મળે એવા પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ કર્મો અ
જન્મમાં મનુષ્યે કરવાં જ રહ્યાં. એવી જાતનાં પ્રશસ્તતમ કર્મે
કરનાર મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા માતૃભૂમિ ખચિત તેજસ્વ
બનાવે છે. માતૃભૂમિની ભક્તિ મનુષ્યે શા માટે કરવી, એ પ્રશ્નને
ઉત્તર આ મંત્ર ઉત્તમ રીતે આપે છે, ને તે આ પ્રમાણે:—(૧

પુરા ક્રૂરસ્ય વિમૃષો વિરિષ્ણુદાદાય પૃથિર્વી જીવદાનુમ્ ।
યામૈરયંશ્ચન્દ્રમસિ સ્વધામિસ્તામુ ધીરાસો અનુદિશ્ય યજન્તે ।

૧૭૧ હે ચિરંજીવ ! વિમૃષઃ
ક્રૂરસ્ય પુરા યાં જીવ
દાનુ પૃથિર્વી ઉદાદાય,
ધીરાસઃ તાં અનુદિશ્ય
યજન્તે સ્વધામિ ચ-
ન્દ્રમસિ યેરયન્ ।

૧૭૧ હે વિજ્ઞાનયુક્ત ! મન્ને
વીરોનું યુદ્ધ શરૂ થયું તે
પહેલાંથી જ જીવનદાત્રી
માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે
બુદ્ધિવાન લોકો તેના
નિમિત્તે જે આત્મચત્ર કરે
છે, તે એ ભૂમિને પોતાની
ધારકશક્તિ દ્વારા જાણે
અંદરના મધ્યે પ્રેરિત કરે છે

માતૃભૂમિ આપણા બળમાં વધારો કરે છે, (૨) માતૃભૂમિ
આપણું દરેક પ્રકારે કષ્ટાણુ કરે છે, (૩) માતૃભૂમિ આપણને
સર્વ પ્રકારના સુખ સાધનો આપે છે, (૪) એસવા ઉઠવાને
તેમજ દરેક પ્રકારના વહેવાર સાડ સ્થાન આપે છે, (૫) આપણા
પોપણુ સાર ઉત્તમ પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થો આપે છે,
(૬) ભાત ભાતના પીવાના પદાર્થો પણ આપે છે—એટલા માટે
જ માતૃભૂમિની બક્તિ કરવી એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે.
આપણી માતૃભૂમિમા આપણે ઉત્તમ સ્થિતિમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક
ગદી શકીએ તથા દુઃખોર્ષ પુરુષાર્થ અને દિવ આજી સો કામ કરી
શકીએ એવી સ્થિતિ હોવી જોઈએ. માતૃભૂમિમાં વમતા તમામ
મનુષ્યોના ઉદ્ધાર અર્થે આત્મસમર્પણ કરવાને તત્પર રહેવું
જોઈએ. આ આમતમાં હવેનો મંત્ર ખાસ જોવા જેવો છે. (૧૭૧)
“ હે ચિરંજીવ ! વિમૃષ. ક્રૂરસ્ય પુરા, યાં જીવદાનુ

પૃથિવીં ડદાદાય ધીરાસ અનુદિશ્ય યજન્તે, તાં સ્વધામિ
 ચન્દ્રમમિ પેરયન્ । ” અર્થાત્ કે ‘ હે વિગ્નાનયુક્ત પુરુષ ’
 વીરોના યુદ્ધની શરૂઆત થઈ તે પહેલાથી જ, જીવનદાની માતૃ-
 ભૂમિના ઉદાર અર્થે, ધીર અને બુદ્ધિવાન લોકો તેની ખાતર જે
 આત્મયજ્ઞ કિંવા આત્મમર્પણ કરે છે, તે એ ભૂમિને પોતાની
 ધાન્કશક્તિ વડે ચંદ્રના જેવી તેજસ્વી બનાવે છે ’ કેટલાક લોક
 એમ મનાવતા હોય કે કે યુદ્ધની અદર જ વીર પુરુષ પોતાની
 મર્પ શક્તિનો મૂર્ખા આત્મયજ્ઞ કરે છે. પરંતુ આ મંત્રમા કશું
 છે કે માતૃભૂમિના ભક્તોનો આત્મયજ્ઞ (ધૃતસ્ય પુરા ધીરામ-
 યજન્તે) કૂં યુદ્ધની શરૂઆત થાય તે પહેલાથી જ શરૂ થાય કે
 બુદ્ધિમાન લોકોનો આત્મયજ્ઞ પહેલેથી જ થતો હોય છે, અને તે
 ખ. પણ કે. શરૂથી લોકો પોતાનો દેહ સમન્વિષ્ણુમા મર્પા દે
 છે એ ખરૂં, પણ જ્ઞાની, ધની અને કારીગર વર્ગ સુદ્ધા પોત-
 પોતાની અદર જેની શક્તિઓ વડે માતૃભૂમિ અર્થે આત્મયજ્ઞ
 કરતા હોય છે જ. (ધીર = ધી + ર) બુદ્ધિથી મનાવ મનત
 આપનારા લોકો નિજ બુદ્ધિપ્રભાવથી ગણૂને તેમ જ જનતાને
 માર્ગ દર્શાવ કરી દેવા રૂપી જે યૌદ્ધિક યજ્ઞ કરે છે, તે તો
 ખામ મદતનો છે અહીં વીરોના યુદ્ધને કૂં ‘ કહેવામા આનુ-
 છે. યુદ્ધ એ ગદ્ડ મોડું કૂં કર્મ છે ખરૂં જોતા તો કૂં કર્મથી
 મનુષ્યે મો ગઉ છેટા હેલુ જોઈએ પરંતુ ગદ્ડગી જાતના લોક
 જ્યારે યૌદ્ધિક મમજ્ઞાનટ પતાવથી ન માને ત્યારે પછી તેવા
 લોકોને કૂં કરવા માટે યુદ્ધ જેવા કૂં કર્મનો આશરો લેવો પડે છે
 એ કૂં યુદ્ધ શરૂ થાય તે પહેલાથી જ યૌદ્ધિક કાર્ય કરનારા લોકો
 પોતાનો બુદ્ધિ કિંવા જ્ઞાનયજ્ઞ આજી દે છે અને જનતાની
 અદર અપૂર્વ ઉત્સાહ અને જોમ પ્રગટાવે છે. એ સધર્મા યજ્ઞ
 (તા પૃથિવી અનુદિશ્ય યજન્તે) એ માતૃભૂમિની ઉન્નતિનું

ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખીને જ કરવામાં આવે છે અને ' યત્ ' કરવો એટલે શુ તે બરાબર સમજવું જોઈએ યત્માં મુખ્ય ત્રણ બાબતો કરવાની હોય છે દેવપૂજા-સંગતિકરણ દાનમયો યજ્ઞઃ । યાને ' દેવ સત્કાર, સમઠન અને દાન ધર્મ ' યા પરોપકાર '—આ ત્રણ મહત્ત્વની વાતો યત્માં થાય છે. ગીનહીન ગિયતિમાં જે બોડા હોય તેમના ઉદ્ધાર માટે અને તેટલી સહાય આપવી જોઈએ સમગ્ર સમાજનું સમઠન કરીને તેનું મનુષ્ય વધારવું જોઈએ અને સત્કારને પાત્ર જેઓ હોય તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવો જોઈએ આ ત્રણે બાબતો યત્માં અને છે, તેથી રાષ્ટ્રહિત અને જાતહિતની દૃષ્ટિએ યત્ન મહત્ત્વ વિશેષ છે એટલા માટે જ ૧૬૭ થી ૧૬૯ નંબરના ત્રણ મતભાગોથી ઉપદેશમાં આ મુ છે કે ' ત્રણ છઠ્ઠી માતૃભૂમિનો સ્વીકાર કરવો (૧૭૦) તેની ઉપાસના કરીને સર્વ સુખો પ્રાપ્ત કરી લેવા, (૧૭૧) નિજ પુરુષ થઈ દા. તેને તેજસ્વી બનાવવી, અને તેને માટે પોતપોતાની શક્તિઓ અમર્ષી દેવી યત્ન કરવાનું જે કહેવાય છે તે આના જ પ્રકારનો યત્ન હોઈ મનુષ્ય માત્રે તે કરવાની ખાસ જરૂર છે અને એમ પણ કહેનામાં આવ્યું છે કે (તા પૃથિવીં સ્વધામિ ચન્દ્રમસિ વેરયન્) એ માતૃભૂમિને પોતાની ધારકશક્તિ દ્વારા ચંદ્રમાં મધ્યે પ્રેરિત કરે છે અહીં સ્વધા ' ચન્દ્રમસ્ ' એ બે શબ્દોના આશય મમજના જોઈએ ' સ્વ + ધા ' એટલે પોતાની ધારકશક્તિ આપણી પોતાની અદ્ભુત ધારકશક્તિ જે ધારકશક્તિના યોગે આપણા શરીર, સમાજ, ગાંધી અને આખા જગતનું ધાગણ થયેલું છે યાને એ બધાનો દમવ થયેલો છે તે શક્તિને જ સ્વધા કહેવામાં આવે છે રાષ્ટ્રના લોકોમાં એ ધારકશક્તિ ફેલા છે તો જ ગાંધી રતન રહી શકે છે, નહિ તો તે એવા લોકોના તાગામાં જન છે કે જેમનામાં તેમના કૃતા વિગેર ધારકશક્તિ હશે એના માટે પ્રત્યેક ગાંધી

પ્રોક્ષણીરાસાદાય । દ્વિપતો વધોઽસિ ॥ ૨૮॥

૧૭૧ પ્રોક્ષણીઃ આસાદાય ।

૧૭૨ શુદ્ધ કરનારી બુદ્ધિને પાસે રાખો.

૧૭૩ દ્વિપતઃ વધઃ અસિ ।

૧૭૩ દ્વેષ કરનારનો વધકર્તા તું છે.

પ્રજાએ પોતાની ધારકશક્તિનું પ્રમાણ પાસ વધારવું જોઈએ. આ 'સ્વધા' શબ્દનો અર્થ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે, તો પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ શું તે ક્યારેય પણ હરમેષ સહજે સમજી શકશે. 'ચન્દ્રમાઃ' શબ્દનો મૂળ ધાત્વાર્થ (ચન્દ્રતિ આહ્વાદયતિ દત્તિ ચન્દ્રઃ) 'આહ્વાદ આપનારો' એવો થાય છે. જેના તરફ જોવાથી જોનારને આનંદ થાય તે ચંદ્ર કિંવા ચંદ્રમા કહેવાય. જે શખ્સ પોતાની માતૃભૂમિને સ્વપુરુષાર્થથી ચન્દ્રમા પ્રમાણે આહ્વાદ-દાયક બનાવે, તે જ શખ્સ માતૃભૂમિનો સાચો ભક્ત ગણાય. બુદ્ધિથી, શૌર્યથી, ધનથી, વા કર્મથી માતૃભૂમિને ચન્દ્ર જેવી આનંદદાયી બનાવી શકાય. એવા પ્રકારના પુરુષાર્થનું નામ જ યજ છે. અને એ કારણે જ 'યજથી સર્વની ઉન્નતિ થાય છે' એવું બધા જ ધર્મોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એવી સ્વધા કિંવા ધારકશક્તિ પોતાની અંદર વિકસે એવી ઇચ્છા જો હોય તો (૧૭૨) " પ્રોક્ષણીઃ આસાદાય । " કહેતાં 'શુદ્ધ કરનારી (બુદ્ધિ)નો સાથ ગોધો.' અર્થાત્ કે પવિત્રતા વધારનારી બુદ્ધિમાં નધારો કરો. કાપા, વાયા, મન અને બુદ્ધિમાં રહેલો મેલ દૂર કરો ને પવિત્ર બનો. તમારી નીતિ રીતિ એવી રાખો કે જેથી તમારી પવિત્રતા વધવા પામે. કારણ કે આત્મશુદ્ધિથી જ સર્વ અંતર્ગત કલ્યાણ સિદ્ધ થવાનું છે. (૧૭૩) દ્વિપતઃ વધઃ અસિ " કહેતાં 'દ્વેષકર્તાનો વધકર્તા તું છે.' [આ જ મંત્ર ૧૫૭ માં મંત્રભાગમાં આવેલો

પ્રત્યુષ્ઠં રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠા અરાતયો નિષ્પ્ત્થંરક્ષો નિષ્પ્તા અરાતયઃ ।
અનિશિતોઽસિ સપત્નક્ષિદ્વાજિનં ત્વા વાજેધ્યાર્યં સમ્માર્જિમ ।
પ્રત્યુષ્ઠંરક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠાઽઅરાતયો નિષ્પ્ત્થંરક્ષો નિષ્પ્તાઽઅરાતયઃ ।

૧૭૪ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં, અરાતયઃ
પ્રત્યુષ્ઠાઃ, રક્ષઃ નિષ્પ્ત્થં,
અરાતયઃ નિષ્પ્તાઃ ।

૧૭૪ રાક્ષસ નાશ પામ્યો,
અનુદાર નાશ પામ્યા,
રાક્ષસ દાઝી જમને બા-
ગ્યો, અનુદાર દાઝીને
ભાગી નિકળ્યા.

૧૭૫ અનિશિતઃ સપત્નક્ષિત્
અસિ, ત્વા વાજિર્નિ
વાજેધ્યાર્યં સં માર્જિમ ।

૧૭૫ તીક્ષ્ણ નદિ એવું, શત્રુનો
નાશ કરવાનું શસ્ત્ર જ તું
છે. એવા બળવાળા તને
હું બળ માટે પવિત્ર
(શુદ્ધ) કરું છું.

૧૭૬ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠં (૧૭૪)

હોય તે નંબરનું સ્પષ્ટીકરણ આ કેસણે જોઈ લેવું. તેમ જ ૪૫ થી
૪૮ માં મંત્રભાગોનો આશય પણ આવો જ છે, એટલે તે પણ
જોઈ જયા.] આ મંત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી શું પરિણામ
આવે તે જુઓ:- (૧૭૪-૧૭૬) “ રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠ, અરાતયઃ
પ્રત્યુષ્ઠાઃ, રક્ષઃ નિષ્પ્ત્થં, અરાતયઃ નિષ્પ્તાઃ । ” એટલે કે
“ રાક્ષસનો નાશ થયો, અનુદાર નષ્ટ થયા. રાક્ષસ દાઝી જમને
ભાગી નિસર્યો, અનુદાર પણ દાઝીને ભાગી નિકળ્યા. ” આ પ્રમાણે
શત્રુઓનો વિનિષાદ થતો હોવાનો અનુભવ તમને પ્રાપ્ત થશે.
મતલબ કે, તમારી પોતીકી આત્મશુદ્ધિ સધાઈ, અને શત્રુઓનો
સામનો કરવાની તમારી તાકાત વધી, એટલે પછી તમારા તમામ

અનિશિતાઽસિ સપત્નસિદ્ધાજિર્નો ત્વા વાજેધ્યાયૈ સંમાર્જિમ્ ॥૨૯॥

૧૭૭ અનિશિતા સપત્નસિદ્ધ
અસિ, ત્વા વાજિર્નો
વાજેધ્યાયૈ સંમાર્જિમ્ ।

૧૭૭ શત્રુઘ્નો નાશ કરનારી
તીક્ષ્ણ નદિ એવી (બુદ્ધી)
તનવાર જ થું છે. તે
જળ અર્પનારા તને હું
જળ માટે પવિત્ર કહું છું.

દુશ્મનો આપોઆપ દૂર ખસી જશે વા તમારે હાથે નાશ પામશે. તમને હેરાન કરવાને, તમને ત્રાસ આપવાને પછી ઢોઘ જ શત્રુ સિદ્ધ નદિ રહે. [આ ઠેકાણે, ૪૦ થી ૪૩, ૫૫, ૮૦, ૯૮, ૧૧૮ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોવી. કારણ આ જ મંત્ર ત્યાં પણ આવેલા ઢોઘ ત્યાં તે વધારે વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યા છે.] (૧૭૫-૧૭૭) “અનિશિતઃ સપત્નસિદ્ધાજિર્નો વાજેધ્યાયૈ ન માર્જિમ્ ।” કહેતાં, ‘સ્વભાવે થું ખાસ તીખો નથી, છતાં સ્વશત્રુને પગરત કરવાની શક્તિ તારામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ગહેલી છે. તારા એ સ્વાભાવિક સામર્થ્યના વિકાસ માટે હું તને પવિત્ર કિંવા શુદ્ધ કહું છું.’ તારો સ્વભાવ બહુ તીક્ષ્ણ અથવા તેજ નથી. એટલે કે ઢોઘ તીક્ષ્ણ દધિયાર સ્પર્શમાત્રથી જેમ જખમ કરી ખેમે છે, અથવા તીખા સ્વભાવનો માણસ વાનવાતમાં જેમ બીજાને મતાવે છે, તે પ્રમાણે ઢોઘજી સ્વભાવનો મનુષ્ય બીજાને ત્રાસદાયક સ્વાભાવિક રીતે જ જની શકતો નથી. એ અશયથી કહે છે કે ‘હે પુરુષ! થું (અનિશિતઃ) બહુ તેજ સ્વભાવનો નથી, ચંદુ સ્વભાવનો છે, શાંત છે; છતાં પણ (સપત્ન-સિદ્ધાજિર્નો) સ્વશત્રુઘ્નો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય તારામાં રહેલું છે. સ્વભાવે તીખો અને ઉગ્ર માણસ જ શત્રુઘ્ને ઢોઘી પાડે એવી સાધારણ સમજ છે. પરંતુ આ મંત્રમાત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે તો

અદિત્યે રાસ્નાસિ,

૧૭૮ અદિત્યે રાસ્ના અસિ । | ૧૮૮ સ્વાતંત્ર્ય માટે તું મેખલા
૩૫ છે.

મનુષ્ય સ્વભાવે શાંત રહેવા છતાં પણ શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાની તાકાત ઢેળવી શકે તો તે ખાસ ઇષ્ટ છે. માનવીની અંદર ગહેલી ક્રૂરતા દૂર કરીને તેની સૌમ્ય પ્રકૃતિને ખીલવવા સાફ જ ધર્મની યોજના છે. મનુષ્ય શાંતિપ્રિય, નિર્વેર કહેતાં વેરઝેર વગરનો, અને અહિંસક વૃત્તિનો થયો એટલે અજ્ઞતશત્રુ જ બની જાય છે. પછી તેને કોઈ શત્રુ જ નથી રહેતો. દૂર બનીને શત્રુઓનો નાશ કરવા કરતાં અજ્ઞતશત્રુ બનીને સર્વ દુષ્ટાત્માઓને પોતાની નિર્વેગવૃત્તિથી શુદ્ધ કરીને સર્જન બનાવવા એ વધારે યોગ્ય વ ઇષ્ટ છે. શત્રુઓને દૂર કરવાનો ગુણ તારા સ્વભાવમાં જ રહેલો હોવાથી, તું આમ મૃદુ પ્રકૃતિનો હોવા છતાં પણ (વાજિનં) શક્તિશાળી છે-બળવાન છે. અર્થાત્ કે એ બળ શારીરિક નથી સમજવાનું. શરીરે યોદ્ધામાં ક્રૂરતાયુક્ત જે બળ હોય છે, તેવું બળ નહિ, પણ બૌદ્ધિક અને આત્મિક બળ સમજવાનું છે. એ બળો સદા શાંત સ્વભાવના મનુષ્યમાં જ હોય છે. તારી એ શક્તિઓ વધે તે ખાતર જ હું (વાજેધ્યાયૈ સંમાર્જિમ) તારા બળની વૃદ્ધિ અર્થે તને અધિક પવિત્ર કરું છું. કારણ કે ‘આત્મિકબળ’ એ પોતાની પવિત્રતાથી જ વધનાવાળું છે. એ બળ એટલા પ્રમાણમાં તારી અંદર વિકસશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તારી શાંતિમાં પણ વધારો થતો જશે, ને તેમ છતાં જ સર્વ શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાનો તારો તાકાત ટકી રહેશે એટલું જ નહિ, પણ એ શક્તિના પ્રમાણ વધો શત્રુઓ પોતાની મેળે જ આપા ખસી જશે. આટલે દરનજે તારી ઉન્નતિ થાય એ ઇષ્ટ છે. દમ્બવાયોગ્ય એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં (૧૭૮) “અ-દિત્યે રાસ્ના અસિ ।” કહેતાં ‘તું’

વિષ્ણોર્વેણ્યોઽસ્યૂર્જે ત્વા,

૧૭૧ વિષ્ણાઃ વેણ્યઃ અસિ । , ૧૭૬ વ્યાપકદેવતું ધરુ ધ્રું છે.

સ્વતંત્રતાની મેખળા ૨૫ બની જાય છે. 'દોગથી જેમ કાંઈ ચીજ બાધી શકાય છે કે વિડી લઈ શકાય છે અને તેને પરિણામે તે ચીજ અંતઃક મહે છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય એ સ્વતંત્રતાદેવીની મેખળા ૩૫ ઠેકા કમરપટા ૩૫ બની મહે છે. અર્થાત્ કે મનુષ્યના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર આદિના બંધનોથી સ્વતંત્રતાદેવી જકડાઈ મેરી કે. એ પાશ, એ બંધન, એ દોરી કે કમરપટો જેવા ને જેટલા પ્રમાણુમા કડક અમર સિધિય હશે તેવા ને તેટલા પ્રમાણુમાં સ્વતંત્રતાદેવી માને કિંવા ખગમ દાનતમાં હશે. ('દિતિ એટલે બંધન, અને અ-દિતિ એટલે અબંધન કહેતાં સ્વતંત્રતા, સુક્ષિત કિવા સ્વાધીનતા ' એ તો આગળ સમજાવાઈ જ ગયું છે.) આ જ મેખળા ધ્રું ધ્રું. પ્રત્યેક મનુષ્યે વિચાર કરી નક્કી કરી શકે કે સ્વાતંત્ર્યદેવીને એણે પોતે મજબૂત જકડી ગળી છે કે નહીં ? 'દિતિ' રાક્ષસીને તો સોડમાં નથી ધાવી બેઠાને? 'અદિતિ' એ દેવોની જનની છે તેને અપનાવવાથી, તેનો નાટકા દરવાથી દેવોની પામે જવાનો અધિકાર મળશે. પણ તેને મ'લે દિતિ રાક્ષસીને ને પડખામા ધાવવામાં આવશે તો તો માત્ર રવનાચને જ નોતરવા જેવું થશે. દિતિ કહેતા બંધન અમર પતંત્રતા. એ મર નાશનું કાળ જન્માવગર મહે જ નહિ. જો ધ્રું સ્વતંત્રતાદેવીની ઉપામના કરીશ તો- (૧૭૬) " વિષ્ણો-વેણ્ય. અસિ । " યાને ' ધ્રું ' પોતે વિષ્ણુ કહેતા વ્યાપક દેવતું ધર છે, ' એવો અનુભવ તને થશે. સગીર, હન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને આત્મા એ બધા જે તારાં ક્ષેત્રો છે તેમને દેવોનાં મહેમાણુ બનાવી દે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જો ધ્રું વર્તીશ તો ખાત્રીથી તેમ

ઽદ્ભવેન ત્વા ચક્ષુષાવપશ્યામિ ।

૧૮૦ ઝર્જે ત્વા । (૨)

૧૮૦ (અન્ન અને) બળને
માટે તને પ્રાપ્ત કરું છું.
[જુઓ ટિ. નં. ૨]

૧૮૧ અદ્ભવેન ચક્ષુષા ત્વા
અવપશ્યામિ ।

૧૮૧ મીચાયા વગરની આખો-
વતી હું તને જોઉં છું.

થશે. મતનબ કે ' તારા હૃદયને સર્વવ્યાપક દેવનું નિજ મંદિર બનાવ
અને તેમાં દેવને પધરાવ. ' એવું થશે એટલે (૧૮૦) " ઈપે ત્વા । '
કહેતાં ' અન્ન અને બળને વારતે તને પ્રાપ્ત કરૂં છું. ' એ સૂક્તની
યથાર્થતા તારે વિષે બિદ્ધ થઈ એમ લોકો કહેવા લાગશે. તારા સાન્નિ-
ધ્યથી પોતાનામાં વિશેષ શક્તિનો સંચાર થાય છે, એવો અનુભવ
સર્વને થશે. તારી શક્તિ વધી હોવાની ખાતરી સાફ આટલે જ
પુગવો બસ ગણાશે. [ટિપ્પણી નં. ૨ માં આ જ આશયના
મંત્રભાગનું વિવર્ણુ જુઓ.] આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ
આ મંત્ર આપ્યો છે ત્યાં મનુષ્યને અન્નની પ્રાપ્તિ સાફ પ્રેરણા
કરી હતી. દેવે અહીં સુધીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી તેનામાં
એટલી બધી યોગ્યતા આવી ગઈ કે ઈતર લોકો તેની પાસે
આત્મિક બળ અને ખોરાક પાણી ખોળતાં આવવા લાગ્યા આટલે
દરજા ઉન્નતિ થયેલી જોવાનું તો કેક ભાગ્યશાળીના જ નસીબમાં
હોય. પૂર્વ જન્મના તેમ આ જન્મનાં સુકૃત સિવાય એ રપૃહણીય
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૧૮૧) " અદ્ભવેન ચક્ષુષા ત્વા
અવપશ્યામિ । " કહેતાં, ' મીચાયા વગરની આંખોએ યાને
અનિમેષ નેત્રોએ હું તને નિરખું છું : ' એવી વાણી દરેકના
મુખમાંથી એવા ભાગ્યશાળી નરને માટે નીકળશે. ડાળા ફાડી

અગ્નેર્જિહ્વાસિ. સુહૃદ્દેવેભ્યો ધામ્ને ધામ્ને મે ધવ યજુષે
યજુષે ॥ ૩૦ ॥

૧૮૨ અગ્નેઃ જિહ્વા અસિ ।	૧૮૨ તું અગ્નિની જીભ છે.
૧૮૩ મે ધામ્ને ધામ્ને યજુષે	૧૮૩ મારા ઘરમાં તેમ જ
યજુષે દેવેભ્યઃ સુહૃઃ	યજ્ઞધાનમાં દેવાને ઉત્તમ
મથ ।	રીતે બોલાવાવાળા તું હો.

દ્રાડીને એને નિહાળતા ગ્હેવાથી પ્રત્યેકના દિલમાં આનંદ આનંદ થઈ ગ્હેગે, કારણ કે શક્તિ માત્રનું કેન્દ્ર આ મૌલુમ જ આ વેળા બની ગ્હે છે ! તેની એ શાંત તેજસ્વી ભૂતિનાં ફર્શનથી એકેએક જણના આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે, એવા સર્વ કોમલે અનુભવ થાય છે. મતલબ કે સફુનું જ લક્ષ એવા મત્પુરપ બાણી દેન્દ્રિત થાય છે. એવા મત્પુરપની યોગ્યતા કેટલી મોટી છે તે જુઓ—(૧૮૨) “ અગ્નેઃ જિહ્વા અસિ । ” યાને ‘ હે પુરુષ ! તું અગ્નિની જીભ છે. ’ અગ્નિની જીભ એટલે કે અગ્નિની જવાળા જેમ અત્યંત તેજસ્વી હોય છે પ્રકાશ આપે છે અને ગતિ આપે છે, તે જ પ્રભાણે તારી જીભ અથવા વાણી પણ તેજસ્વી કહેતાં પ્રભાવશાળી, જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવનારી અને પ્રગતિ કરાવનારી બને છે. ‘ જીહ્વા ’નો અર્થ આ હેઠાણે ‘ વાણી, સંભાષણ, વસ્તુત્વશક્તિ, વિદ્યતા ’ ઇત્યાદિ મમજવાનું જ ઉચિત યર્મ પડશે. કાન્ણ કે પૂર્વોક્ત ગેત શુદ્ધ અને પવિત્ર બનેલા મત્પુરપની વાણી એવી જ જોગસ્વી કિંવા પ્રભાવ પાડનારી હોય છે, એ તો સર્વે જાણે છે. એવા પ્રકારના વાકશક્તિ કિંવા વાકિસદ્દિના માલિક બનેલા મનુષ્યનું એક ખાસ કર્તવ્ય નતાવવામાં આવે છે તે જગજર લક્ષમાં લ્યોઃ—(૧૮૩ , “ મે

સવિતુસ્ત્વા પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય
રશ્મિભિઃ । સવિતુર્વઃ પ્રસવ ઉત્પુનામ્યચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ।

૧૮૪ સવિતુઃ પ્રસવે ત્વા
અચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ઉત્પુ-
નામિ । સવિતુઃ પ્રસવે
યઃ અચ્છિદ્રેણ પવિત્રેણ
સૂર્યસ્ય રશ્મિભિઃ ઉત્પુ-
નામિ ।

૧૮૪ ઉત્પાદક ધમ્મરની પ્રસૂતિ
રૂપી સૃષ્ટિમાં તને તેમ જ
તમને બધાંને હિંદુરહિત
પવિત્રીકરણના સાધન પડે
તથા સૂર્યનાં કિરણો પડે
હું પવિત્ર કરું છું.
[ટિ. નં. ૨૬, ૬૮, ૧૩૦,
૧૩૩ બુઓ.]

ધામ્ને ધામ્ને યજુપે યજુપે દેવેભ્યઃ સુહઃ મઘ । ” એટલે કે
‘ મારા પ્રત્યેક ઘર વિગે, સ્થાનક વિગે તથા યજુ વિગે દેવતાઓને
ઉત્તમ રીતે બોલાવનારો તું થા. ’ મતલબ કે મારા ઘરમાં આગ્યા
પછી મારા ઘર વિગે બધા જ દેવોને તું તેહી લાવ, યજુમાં જાય તો
ત્યાં પશુ દેવોને બોલાવતો જા. અર્થાત્ કે જ્યાં તું જાય કે રહે ત્યાં ત્યાં
બધે જ તારી હાંક પડતાં બરાબર દેવો હાજર થઈ જાય એટલે
હરજન્મે તારી વાણીની પવિત્રતા સાધ. તારી હાંક દેવો કાને ધરે,
તારા તેડાને માન આપે એટલું સામર્થ્ય કેળવ, આટલો પ્રભાવ મેળવ.
જે લોહો ખરા દિલથી હાંક પાડે છે તેમની જ હાંક દેવોલો સાંભળે છે.
તેથી કરી તારા બોલાવતાં બરાબર દેવોને હાજર થવું જ પડે
એવી શક્તિ તારી હાંકમાં આવવા દે. એવું થાય તેટલા માટે-
(૧૮૪) સવિતુઃ ‘પ્રસવે ત્વા અચ્છિદ્રેણ પાત્રેણ સૂર્યસ્ય
રશ્મિભિઃ ઉત્પુનામિ । સવિતુઃ પ્રસવે યઃ અચ્છિદ્રેણ પાત્રેણ

તેજોઽસિ, શુક્રમસ્યમૃતમસિ, ધામનામાસિ,
પ્રિયં દેવાનામનાધૃદં દેવયજનમસિ ॥ ૩૧ ॥

૧૮૫ તેજ અસિ ।

૧૮૬ શુક્રં અસિ ।

૧૮૭ અમૃત અસિ ।

૧૮૮ ધામ નામ અસિ ।

૧૮૯ દેવાનાં પ્રિય અનાધૃદ
દેવયજનં અસિ ।

૧૮૫ તુ તેજ (પ્રકાશ) છે

૧૮૬ ॥ વીર્યં છે.

૧૮૭ તું અમૃત છે.

૧૮૮ તુંજ રચાત તથા યશ છે

૧૮૯ તુ દેવતાઓને પ્રિય, એવુ,
અને ન દયાવી દેવાય
એવુ દેવાંતુ યજન જ છે.

સૂર્યસ્ય રશ્મિભિ ડટ્પુનામિ । ” કહેતા, ‘ ઉત્પન્ન કરવાવાળા
ઇશ્વરની પ્રસૂતિરૂપી આ સૃષ્ટિ વિષે તને તેમ જ તમને મર્વને છિદ્ર
વિનાના પવિત્રીકરણના આધન વતી તથા સૂર્યનાં કિરણો વતી
પવિત્ર કંઈ છું’ યાને બધાની વિશુદ્ધિ માધુ છું ’ આવી રીતે છું
તમોને પવિત્ર કંઈ છું અને એ રીતે પવિત્ર ને પવિત્ર થતા મોએ
પોતપોતાની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી લેવી [આ જ મત્ર ૨૬, ૬૮,
૧૩૦, ૧૩૩ નમરે આવેલા હોઇ ત્યાં આપેલી સમજૂત અરે
૧૩૩ ધ્યાનમાં લેવી] (૧૮૫-૧૮૮) “ તેજ. અસિ । શુક્ર
અસિ । અમૃત અસિ । ધામ નામ અસિ । ” એટલે કે ‘ તું
તેજ, વીર્યં કિંવા બળ, અમૃત, ઐશ્વર્ય અને યશ રૂપ છે ’ ઉપ-
રાખા વિધિએ તારી શુદ્ધતા સિદ્ધ થતાં બરાબર તારી અદન્ના ગુણો
પ્રકાશવા માડશે, અને એ બધું તારું પોતાનું જ ઐશ્વર્ય તું પોતે
અનુભવી શકીશ. સ્વશક્તિઓનો આવો અનુભવ મેળવવો એ જ
મર્વ ધર્માનુષ્ઠાનોનું મુખ્ય ધ્યેય છે. એ ધ્યેય તો પા- પડશે જ
પડશે, પણ તે ઉપરાત-(૧૮૯) “ દેવાના પ્રિય અનાધૃદં

દેવયજ્ઞનં ઋસિ । " કહેતાં, ' તું દેવોને પ્રિય એવું, અને કોઈથી પણ ન દખાવી શકાય એવું દેવતાનું યજ્ઞન કરવાનું સ્થાનક બની જાય છે. ' મતલબ કે તારું શરીર તથા તારું નિવાસસ્થાન એ સર્વ દેવોને ખૂબ જ ગમનારું સ્થાનક બની જશે. અને (મનાઘૃષ્ટ) અસુર કિંવા આસુરી વૃત્તિઓ એ મનજૂત ધામ પર દંધો લાવવાની હિંમત જ નહિ કરે, અને તેમ છતાંય એ શત્રુઓ બૂલે-થૂકે પણ તેમ કરશે તો તત્કાલ તેમનો પરાજય થશે અને તારા આ સ્થાનકમાં દેવોની સાચી પધરામણી થશે. તાત્પર્ય કે, પોતાનું શરીર, દેવોનું મંદિર બની ગયું છે, અને નિજ રહેઠાણમાં દેવોનો વાસ પૂરાયો છે એવો અનુભવ મનુષ્યને થવો જોઈએ. દેવતાઓ સાથેનો આવો જીવતો જાગતો સંબંધ જે સત્પુરૂષ અનુભવી જાણે તેનું જ જન્મનું સાર્થક છે. તેનું જ જીવનું ધન્ય છે એવી સાર્થકતા, એવી ધન્યતા આ વૈદિક ધર્માનુમાર આચરણ રાખવાથી મેળવી શકાય છે. પ્રશસ્તતમ કર્મો કૃપા થકી એ બધું જ સિદ્ધ થઈ શકે એ વાત જ આ પહેલા અધ્યાયમાં સાફ સાફ સૂચવાઈ છે. આ ઉપદેશવચનોનું અધ્યયન તેમ જ મનન કરીને વાચકો પોતપોતાની કર્મશક્તિને શુદ્ધ માર્ગે વાળી પોતાની અખંડ ઉન્નતિ સાધી લે, એ જ અભિલાષા !

—: પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત :—

શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ

વાજસનેથી મંદિતાનો આ પહેલો અધ્યાય હોય તેમા મનુષ્યે શ્રેષ્ઠ કર્મ કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરી લેવો, તે બતાવવામા આવ્યું છે ' યજુર્વેદ ' એ ' કર્મવેદ ' હોવાને કારણે એની અદર મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટે જે જે શુભ કર્મોના અનુષ્ઠાન જરૂરના છે, તે તે કર્મોનુષ્ઠાનો એ વેદમા ક્રમે ક્રમે સૂચવવામા આવ્યા છે એ જ ઉદ્દેશથી સૌથી પ્રથમ આ અધ્યાયમા શ્રેષ્ઠતમ કર્મનું મામાન્મ ગ્વત્પ દેખાડવામા આવ્યું છે

ગુણ અને કર્મ

આ અધ્યાયનું મનન કરવાથી સાફ જણાય આવે છે કે જે જે પ્રમ કરવાની આગ્રા વેદ આપે છે તે તે કર્મ કરવાની શક્તિ મનુષ્યની અદર અભાવથી જ રહેતી છે, એમ સરઆતમા જ કહી શકે પછી તે કર્મ કરવાનો બોધ કરે છે ' તુ શૂર છે તેથી અવદેશ રક્ષણને વાસ્તે ગૌર્યનાં કામો કર ' ઉપદેશ કરવાની વેદની રીત આવી તરેદની છે. વિચાર કરી જોતા આ નીત વાજની દોવાની ખાત્રી થાય છે કારણ કે જે ગુણપ્રમનો જેની અદર મપૂર્યો અભાવ હોય યાને જે કાર્ય કરવાની જેનામા મૂળથી શક્તિ જ ન હોય તેને તે કાર્ય કરવાનો બોધ આપવાથી જ ન જોઈએ પણ લાભ થવાની સંભાવના નથી એમ જ ' વેદ ' પહેલવહેલા મનુષ્યની અદર નહેતી શક્તિઓનું રમણું છે । યા બાદ તે તે શક્તિઓને જોખના કર્મો કરવાનું ફરમાવે છે

દાખના તમે કે જુઓ-(૧૬) પવિત્ર અસિ । (૭૬) દૈવ્યાય કર્મણે
શુન્ધચ્ચમ્ । યાને 'તુ પવિત્ર છે, એટલે કે તુ પવિત્રતા કિવા
શુદ્ધ કરવાનું માધન છે તેથી દેવપ્રીત્યથે કર્મો કરવા કાળે તુ
શુદ્ધ થા ' આ કેકાણે ' શુદ્ધ કરવું ' અને ' શુદ્ધ બનવું એ
મનુષ્યની શક્તિની વાત હોય તેના જ સાથે તેને દેવકાર્ય કરવા
દાણે શુદ્ધ કિવા પવિત્ર થવાનું કશું છે એજ પ્રમાણે—

(૮૭) વાચ વિસર્જનમ્ ।

(૯૩) મધુજિહ્વ અસિ । (૯૪) રૂપ ઝર્જ આયદ ।

એટલે કે ' વાણી વદતી એ તારો ધર્મ હોય તુ મધુ ભાષી
પણ છે તેથી અન્ન કહેતા આદાગપાણી મેળવવા સાથે તથા
તારી તામ્રતમા વધારો કે વા સાથે ઉચિત ભાષણ કર ' મનુષ્યની
અદર વાચાશક્તિ છે તેનો ઉપયોગ કાલે તેવું બહુ બૂઝ મોન-
વામા ન કરતા મીઠું નામે તેવું મોતવામા જ કરવો અને તે
મિષ્ટ મ ભાષણનું પશ્ચિમ પણ એવું આવે કે તેના યોગે ખાન-
પાનના પદાર્થો મળતા હે અને તાકાત વધતી રહે વાકશક્તિ
મનુષ્યની અદર છે તેથી જ આ ઉપદેશ સભવે છે તેવીજ રીતે—

(૧૦૪) ધ્રુવ અસિ । (૧૦૫) પૃથિવીં દદ્ધ । કહેતા, ' તુ
પોતે સ્થિર છે, તેથી તારી માનુષ્યમિતે સ્થિર રૂ, યાને તેની અદર
ઉત્તમ બળ ભરી દે ' એજ મુદ્દા—

(૧૦૧) ધૃષ્ટિ અમિ । (૧૦૨) ક્રવ્યાદ નિ વેધ । કહેતા,
' તુ ધૈર્યથી સ્વશત્રુઓનો પરાબલ કરનાર છે, તેથી માસબલ
કાનો નિવેધ કર ' તેવીજ રીતે—

(૪૫) ધૂ અસિ । (૪૬) ધૂર્વન્ત ધૂર્વ । કહેતા, ' તુ વિના-
શક શક્તિથી યુક્ત છે યાને તામા વિનાશ કરવાની શક્તિ રહેલી
છે, તેથી જે આપણો નાશ કરતો હોય તેનો જ તુ નાશ કર '

આ પ્રમાણે પાંચ ઉદાહરણો અત્રે ટાંકવામાં આવ્યાં છે, તે પરથી વાચકો સહેજે સમજી શકશે કે ઉપદેશ કરતી વેળા વેદ મનુષ્યના અંગમાં રહેલી સુપ્ત કહેતાં અપ્રકટ, અથવા તો જાગૃત કહેતાં પ્રકટ ગુણનો ઉલ્લેખ કરીને તે પછી જ તે ગુણ પ્રમાણે આચરણ કરી પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાનો માર્ગ ચીંધે છે આ ગુણનિર્દેપ કેટલીક વાર પ્રારંભમાં કરેલો હોય છે, તો કેટલીક વાર પાછલા ભાગમાં પણ ક્યો હોય છે. વળી, કેટલીક વાર માત્ર ગુણનો જ નિર્દેપ કરેલો હોય છે, પણ તદનુસારી કર્મનું સૂચન સરખું નથી હોતું. દાખલા તરીકે—

(૧૧૭) શર્મ અસિ । (૧૮૭) અમૃતં અસિ । યાને ‘ તું સુખ સ્વરૂપ છે, અને તું અમૃત સ્વરૂપ કહેતાં અમર છે ’ આ બે સૂત્રોમાં કેવળ ગુણનો જ ઉલ્લેખ છે. તેના પરથી સૂચિત થતાં કર્મો વિષે કંઈ જ કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ વાચકોએ અહીં સમજી લેવાનું કે ‘ સુખત્વ’ સ્થાન આપણી જ અંદર છે અને આપણો આત્મા અમર છે. ’ આનો અનુભવ લઈ સકાય તેટલા સાર જ સર્વ કર્મકર્મોનો ઉપદેશ છે. અર્થાત્ કે જ્યાં આગળ કેવળ ગુણોનું જ વર્ણન હોય, ત્યાં આગળ તે ઉપરથી ક્ષિત થતાં, તેમજ તે તે ગુણોની અભિવૃદ્ધિ અર્થે અત્યંત જરૂરી એવાં કર્મો કરવાનો ઉપદેશ ઘટાવી લેવાની અગત્ય રહે છે. આ નિયમ એકવાર બરાબર સમજાઈ જતાં કયો વેદમંત્ર મનુષ્યને કયો બોધ આપે છે કિંવા તેના પરથી મનુષ્યે શો બોધ લેવાનો છે, તે તત્કાલ લક્ષમાં આવી જશે. તેથી વેદનો અર્થ સમજવાની ધૃષ્ટિ ધરાવનારાઓએ તેમાં ગુણદર્શક મંત્રભાગ કયા છે, અને કર્મનો ઉપદેશ કરનારા મંત્રભાગ કયા છે, તથા તેમની વચ્ચે પરસ્પર શો સંબંધ છે તે જાણી લઈને, તેમનું પરસ્પરનું અનુસંધાન મેળવીને મંત્રનો અર્થ જાણવાની કોશિષ કરવી. જ્યાં આગળ કેવળ ગુણનું

જ વર્ણન કરતાં વાક્યોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં આગળ તે શુભ્રો પરથી નિષ્પન્ન થતાં, પૂર્વાપર અવિરોધી કર્મોએ સમગ્ર બેવાનાં રહે છે. તેવી જ રીતે જ્યાં આગળ કેવળ કર્મનો જ ઉપદેશ આવતો હોય ત્યાં આગળ તેના પરથી ક્ષતિ થતા શુભ્રધર્મો પણ તેવા જ અનુસંધાનથી જોણાં બેવાના છે.

અત્યારલગીના વિવેચન પરથી વાચકોના લક્ષમાં આટલી વાત તો આવી જ ચૂકી હશે કે-મનુષ્યની અંદર જે અનંત શક્તિ રહેલી છે, તેનું જ વર્ણન વેદમંત્રોએ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી કરેલું છે. તે પૈકી કેટલાક શુભ્રધર્મો મુખ્ય હશે, કેટલાક પ્રકટ હશે, તો વળી કેટલાક અર્ધવિકસિત દશામાં હશે; ગમે તે સ્થિતિમાં હશે, તોપણ તે મનુષ્યની અંદર જ રહેલા છે, એ તો નક્કી જ. શરીર, છન્દ્રિયો, મન, ચિત્ત, અહંકાર, બુદ્ધિ અને આત્મા-એ સાત પદાર્થો મનુષ્યની અંદર રહેલા છે, તે દરેકના વિશિષ્ટ શુભ્રધર્મો હોય તે શુભ્રધર્મોનુસાર માનવીને હસ્તે કાર્યો થતાં રહે છે. જે કર્મો કરીને મનુષ્ય ઉન્નત થાય છે, તે કર્મો પણ તેનાથી આ જ પ્રમાણે થયા કરે છે. આ સાતે પદાર્થ આત્માને આધારે જ ટકી રહેતા હોવાથી જ્ઞાનને ‘અધ્યાત્મજ્ઞાન’ યાને (અધિ + આત્મા) ‘આત્માના આધારે ટકનારા પદાર્થોના શુભ્રધર્મોનું જ્ઞાન’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો વિષય હજીવો એ જ વેદોનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. એનો અર્થ એવો થાય કે ‘મનુષ્યની ભીતર રહેલા શુભ્રધર્મ તથા શક્તિનું પ્રતિપાદન કરવું એ વેદોનું પ્રયોજન છે.’ એ શક્તિને અનુસરતાં કર્મો કરવાનું સૂચવીને તે દ્વારા ઉન્નતિ કરી બેવાનું મનુષ્યને સૂચવવું કિંવા ઉન્નતિના માર્ગને પ્રબોધવો, એજ વેદોનો ઉદ્દેશ છે. -તેથી આ યજુર્વેદના પહેલા અધ્યાયમાં આ અધ્યાત્મજ્ઞાન વિષે કેવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે આપણે જરાક જોઈએ.

અધ્યાત્મજ્ઞાન

આત્મા અને તેને આધારે ટકનારાં બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, મન, ઇન્દ્રિયો તથા શરીર, એ બધાંના ગુણધર્મો તથા કર્મો વિષેના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કિંવા અધ્યાત્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન આ પહેલા અધ્યાયમાં ઠેવી રીતે ચર્ચાયું છે તે હવે જોઈએ. આ જ્ઞાનને 'આત્મસ્વરૂપજ્ઞાન' એ નામ પણ આપી શકાય.

૧ (૧૮૭) અમૃતં અસ્તિ । ૨ (૭૬, ૧૧૭) શર્મ અસ્તિ ।

૩ (૧૮૬) શુકં અસ્તિ । ૪ (૧૮૫) તૈજઃ અસ્તિ ।

૫ (૧૮૮) ધામ નામ અસ્તિ । ૬ (૧૭૯) વિષ્ણોઃ વેદ્યઃ અસ્તિ ।

અર્થાત્—“ (૧) ધૃં અમર છે, (૨) ધૃં સુખસ્વરૂપ છે, (૩) ધૃં સામર્થ્યયુક્ત કિંવા પવિત્ર છે, (૪) ધૃં તેજસ્વરૂપ છે, (૫) ધૃં ધામ અને નામ કહેતાં ઐશ્વર્ય અને યશ રૂપ છે; એટલું જ નહિ પણ (૬) બ્રાહ્મક ઇશ્વરનું મંદિર જ ધૃં છે. ”

આ છ મંત્રોમાં આત્માના આ ગુણધર્મોનું સૂચન થયેલું છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન જાણવાની જેમને દૃઢતા હોય, તેમણે આ મંત્રોનો અભ્યાસ કરવો. આ મંત્રો પરથી મનુષ્યના જે ગુણધર્મ ક્ષિત થાય છે, તેને અનુસરીને જે કર્મો મનુષ્યે કરવાનાં હરે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) “ મનુષ્યે પોતાની અમર અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર મેળવવા હાજે જે જે શુભ કર્મો કરવાની આવશ્યકતા હોય તે તે કરવાં. (૨) કોઈપણ બાહ્ય ઉપાયથી ન મેળવી શકાય એવા, અને જેનો અનુભવ પોતાના અંતરમાં જ આપોઆપ સ્ફુરે છે તેવા, મનુષ્યની પોતાનો જ અંદર રહેલા મુખને અનુભવવા ખાતર ધર્માનુષ્ઠાન કરવાં. (૩) આપણે જાણતું કેન્દ્ર હોય એમ જાણી લઈને સ્વશક્તિથી

પોતાના સર્વસ્વની ઉન્નતિ થાય, તેવાં કાર્યો કરવાં; કિંવા
આપણે સ્વરૂપ થકી જ શુદ્ધ છીએ એમ જાણી લઈને
મલિનપણા માત્રથી દૂર રહેવું. (૪) આપણે તેજવું
કેન્દ્ર છીએ એમ જાણી લઈને આપણા તેજથી બીજાંઓને
તેજસ્વી બનાવવાં, (૫) આપણે સકળ શક્તિનું મૂળ
છીએ એમ જાણી લઈને આપણે હાથે સર્વ શક્તિઓનું
પોષણ થતું રહે, તથા યશપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન સદૃજ લાવે
થાય એમ કરવું. તેમજ (૬) આપણે સર્વવ્યાપક
ઈશ્વરનું મંદિર જ છીએ યાને આપણા હૃદયમંદિરમાં
જ ઈશ્વર રહે છે એવું જાણી લઈને આપણુ હૃદય ખરે-
ખાત જીવતું જમતું પ્રભુમંદિર બની જાય એવો પ્રયત્ન
કરવો. " સારાંશ રૂપે આ જાતનો બોધ ઉપરાંત મંત્રોમાંથી,
પાછળ બતાવેલી રીતે, તારથી સકાય હવે, અર્થોપત્તિ દ્વારા યાને
ઉપસા અર્થ પરથી અનિવાર્ય કરતાં અનુમાનો દ્વારા, આપણે
શું શું ન કરવું તે પણ આ મંત્રો પરથી ધ્યાનમાં આવી શકે
તેમ છે. તેનો હવે વિચાર કરીએ:—

(૧) " આત્મઘાત કરી લેવો નહિ, (૨) દુર્મુખ
બનેલી યાને વિકૃત વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ, (૩)
આપણે સર્વથા દુર્બળ છીએ, એમ કહી કહીને દુર્બળ-
તાનું ધ્યાન ન ધર્યાં કરવું. (૪) નિસ્તેજ બનવા જેવું
કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. (૫) અપયશ કિંવા અપકીર્તિ
થાય એવું ખરાબ કૃત્ય ન કરવું, અને (૬) હૃદયમાં
રાક્ષસી વૃત્તિને આશરો ન આપવો.

મનુષ્યે શું શું ન કરવું, તે એ જ મંત્રો પરથી આવી રીતે
જાણી શકાય છે. આમ મંત્રોના અર્થનું મનન કરતા રહેવાથી
તેમાંથી પુષ્કળ બોધ મળી શકે તેમ છે. અહીં આગળ તો માત્ર

દિશાસ્યન પૂરતો થોડો શો ભાવાર્થ જ દેખાડવામાં આવ્યો છે. વાચકોએ એ પદ્ધતિએ વિશેષ ધ્યાન વિચારપૂર્વક મેળવી લેવો. હવે, આત્મશક્તિનું વર્ણન કરનારા એ મંત્રોને તપાસીએ:—

(૪૯) દેવાનાં ઘઘ્નિતમં, સસ્નિતમં, પપ્પિતમં, જુષ્ટમં, દેષદ્વતમં, અસિ । (૧૮૯) દેવાનાં પ્રિયં અનાદૃષ્ટં દેવ-ચક્ષુઃ અસિ ।

અર્થાત્—“ દેવાને તેડી લાવનાર, તેમના દ્વારા શુદ્ધિ કરનાર તથા દેવાને નિમંત્રણ આપનાર તું જ છે. તેમજ દેવાને અત્યંત પ્રિય અને શત્રુઓથી દળાધે ન જાય એવું દેવાનું પૂજન સ્થાન (પથ) તું જ છે.

આ મંત્રોનો આશય શો છે, તેનો વિચાર બરાબર કરવા માટે એક વૈદિક ઠલ્પના વાચકોએ અહીં સમજી લેવી જોઈએ. એ ઠલ્પના એવી છે કે ‘ આ શરીરમાં આત્માની સાથે સૂર્યોદિ દેવતાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે દેવતાઓના અંશ પથ આવીને રહેલા છે. હૃદયમાં ઇવાત્મા, નેત્રસ્થાને સૂર્ય, નાસિકાસ્થાને પ્રાણ, એ પ્રમાણે અન્ય ઇન્દ્રિયા અને અવયવો વિશે ધૃતર દેવતાઓએ વાસ કરેલો છે. ઉપનિષદોમાં આ વિશે મજલક વર્ણન મળી આવે છે. ‘જેમકે વાયુઃ પ્રાણો મૃત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્ । સૂર્યશ્ચક્ષુઃ મૃત્વાક્ષિણી પ્રાવિશત્ । એ ૦ ઉ ૦ ૨/૪.

આ પ્રમાણે, આ શરીરમાં આ બધા દેવતાઓના દૈવી અંશો આવીને રહેલા છે. દેવતાઓના આ અંશાવતાર છે. આ દેવાને અન્ને કાણે બોલાવ્યા ? એમને અહીં કાણ તેડી લાવ્યું ? અહીં એ સર્વ દેવાની સાથે બીજું કાણ રહે છે ? એ બધા દેવો પાસે કાણ કયાં કાર્ય કરાવે છે ? કાણ આ દેવતાઓને અહીં સુમર્થ બનાવે છે ?— આ બધા પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ છે અને તે ‘ આત્મા. ’ આ

આત્મા જ એ બધા દેવતાઓને સ્થામાં બેસાડીને અહીં તેડી આવે છે, તેમને પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થાપે છે, તેમનું હિત સાચવે છે જરૂરી કામ મરજી પડે ત્યારે તેમની પાસે કરાવી લે છે, શત્રુએ તેમના પર હુમલો ન કરે તેવો યત્ન કરે છે. આ જ આત્મા પોતે યજ્ઞમાન છે અને આ બધા દેવતાઓ ઋત્વિજ કિંવા સભાસદો છે. એવો આ યજ્ઞ આ ક્ષેત્રને વિષે સો વર્ષની મુદત લગી ચાલવાનો છે. યજ્ઞમાં વિક્ષેપ કરવાને રાક્ષસો તૈયાર છે. તેમના તરફથી વિદ્વન ઉપસ્થિત ન થાય અને આ શતસાવત્સરિક યજ્ઞ સાંજોપાંગ નિર્વિદ્વને પાર પડે, એવો પ્રયત્ન કરવો એ આ આત્માને માટે અહીં ઇષ્ટ છે. સો વર્ષની ઋતુઓ ગાળનાર આ જીવાત્મા જ અત્રે સો વર્ષ લગી સત્કર્મો કરતો થશે ‘શતઋતુ’ બને છે. જેના યજ્ઞમાં રાક્ષસ વચમાં વિદ્વન ઉપસ્થિત કરે છે, અને તે યજ્ઞ-ભૂમિનો ધ્વંસ કરે છે, તેનો યજ્ઞ નિષ્ફળ થાય છે અને ‘શતઋતુ’ થવાનો લાગ તેને આ જન્મમાં મળતો નથી. પણ જે પુખ્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ૧૦૦ વર્ષ લગી પ્રસરત કાર્યો કરતો રહે છે, તે શતઋતુ બનીને નિજ જન્મનું સાર્થક કરે છે. આ વૈદિક કલ્પનાનો ખ્યાલ, ઉપરોક્ત મંત્રોમાંના શબ્દો પગથા મળી રહે છે. એટલે એ શબ્દો આ વૈદિક કલ્પનાના દ્યોતક છે. આ દષ્ટિએ ઉપદ્રા શબ્દો તપાસવામાં આવશે તો તેમનો ખરો આશય તરત જ ખ્યાલમાં આવી જશે. અથર્વવેદ તેમજ ઉપનિષદોમાં આ જ મૂળભૂત કલ્પનાને રમૂ કરતાં પુષ્કળ વચનો મળી આવે છે. પુરાણોમાં પણ અનેક આખ્યાયિકાઓ આ જ કલ્પનાને વ્યક્ત કરવાને સારૂ લખાયેલી છે. એ બધાને મેળ બેસાડીને મંત્રોના અર્થ બેસાડવા જોઈએ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણું શરીર એ દેવતાઓનું મંદિર હોય તેમાં પરબ્રહ્મના અંશરૂપે જીવાત્મા મિરાજેલો છે, અને સૂર્યોદિ બીજા દેવતાઓના અંશ પણ તેની સાથે તે મંદિરમાં આવી વસેલા છે.

એ સઘળા દેવોનું આ મંદિરિયું ખરેખરનું જ ‘દેવમંદિરિયું’
 અને અને શક્તિસોના કળજમાં તે ન જાય તે કામ આ વૈદિક ધર્મને
 પાર પાડવાનું છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય દેવતાઓનું જીવતું જાગતું દેવમંદિર
 અને, યાને મનુષ્યનો આત્મા એ પરમાત્માનો અમૃતપુત્ર છે એવો
 દેવત્વનો અનુભવ મનુષ્ય મેળવે, એવી તજવીજ કરવાનું આ વૈદિક
 ધર્મે સ્વીકાર્યું છે. તેની સિદ્ધિ અર્થે જ આ મંત્રોમાં આ જાતનો
 ઉપદેશ ભરવામાં આવ્યો છે. આ રહસ્ય પિછાણી લઈ અને તેનું યોગ્ય
 રીતે મનન કરી પ્રત્યેક જણે પોતાના અંતરમાં રહેલી આ દૈવી
 શક્તિઓનો અનુભવ મેળવી, દૈવી વાતાવરણમાં વિદરી, જન્મને
 સાર્થક કરવો.

ધારકશક્તિ

આત્મા સૂર્યોદિ દેવતાઓને અહીં લઈ આવે છે, પોતે રહે
 છે ત્યાં લગી તેમને પકડી રાખે છે અને સર્વ શક્તિઓથી ધારણ
 કરે છે. એવો એ ધારકશક્તિવાળો છે, તે જતાવનારા મંત્રમાત્રો
 નીએ પ્રમાણે છે:—

(૧૦૪) ધ્રુવં અસિ । (૧૧૧) ધ્રુવં અસિ ।

(૧૦૮) ધરુણં અસિ । (૨૦) વિશ્વધા અન્નિ ।

અર્થાત—‘ ધ્રુ’ સ્વતઃ ધ્રુવ ઠહેતાં સિંધર હોઈ બીજાંઓને
 ધારણ કરે છે; ધ્રુ’ વિશ્વધા ઠહેતાં સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે.

શરીરની અંદર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, અને
 સૂર્યોદિ દેવતાઓના અંશોને એણે કેવી રીતે આકર્ષી લીધા છે અને
 ધારણ કરી રાખ્યા છે તે જોઈ, તેની ધારકશક્તિ વિશે અચંબો
 બપોળે છે. એની અંદર ધારકશક્તિ હોવાને કારણે જ તે આપણું,
 કુટુંબનું, સમાજનું, રાષ્ટ્રનું કિંવા વિશ્વકુટુંબનું ધારણ પોષણ
 કરી શકે છે. પોતાની અંદરની ધારકશક્તિને વધારીને તેના વડે

સમાજને ધારણ કરવો જોઈએ. અંતઃશક્તિથી બાહ્ય પરિસ્થિતિને યથાયોગ્ય ધારણ કરી શકાય છે એ વાત જોને મમજાઈ જાય છે, તેને જ પોતાની ધારકશક્તિનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન થયું છે એન સમજવું. એ ધારકશક્તિને ઝાળખવી, અનુભવવી અને વિસ્તાવવી એ વૈદિક ધર્મનું ધ્યેય છે. વૈદિક ધર્મના નિયમો એ શક્તિને વધારવા અથવા વિકસાવવા માટે જ છે.

જ્ઞાન અને વાચા

મનુષ્યની અંદર જ્ઞાન ઠહેતાં જાણવાની શક્તિ હોઈ, મેળવેલું જ્ઞાન પ્રકટ કરવા માટે વાચાશક્તિ પણ છે. ‘ મનુષ્ય જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે છે માટે તેવું વું કર ’ એવો ઉપદેશ કર્યો છે.—

(૧૦૭) ...ઘ્રઘા ગૃમ્મીષ્વ । (૧૧૫) ચિત્ત સ્થ ।

અર્થાત્—‘ વું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર કિંવા જ્ઞાનને અપનાવ કાણુ તમે બધાં જ મનુષ્યો ચૈતન્યશક્તિથી યુક્ત છો ’ જોઓ ચૈતન્યયુક્ત છે, તેઓથી જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય છે. એટલે તમારે મનુષ્યોએ તેમ કરવું જ જોઈએ. એ જ્ઞાન મનુષ્યની બુદ્ધિમાં રહે છે. જે મનુષ્યની બુદ્ધિ જેટલા પ્રમાણમાં ખીલી હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તેની ચોગ્યતા વા કિમત અંકાય છે. એટલે જેવી જેની બુદ્ધિ કિંવા જેવું જેનું જ્ઞાન તેવી જ ઝાટિનો તે મનુષ્ય હરે છે. આ સમજાવવા નીચેના મંત્રોમાં રહે છે કે—

(૧૨૧) પર્વતો ધિપણા અસિ । (૧૨૪) પાર્વતેયો ધિપણા અસિ ।

અર્થાત્—“ પૃથ્ઠવંશ (કરોડ) રૂપી પર્વત મધ્યે રહેનારી બુદ્ધિ વું છે. ’ એટલે કે ‘ મરતકના તથા મમમ પૃથ્ઠવંશ કિંવા કરોડરજ્જુના જ્ઞાનતંત્રોમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ જેવું મોજુદ હોય છે, તેવા જ પ્રકારનો વું હોય છે. બુદ્ધિના પ્રમાણ જેટલી તારી

યોગ્યતા હરે છે. ” જેવી શુદ્ધિ, તેવો માણસ. અસ્તકને વિશે વેદવાર શુદ્ધિનું, અને પૃષ્ઠવંશમાં ઉપજત કિંવા સંસ્કારજન્ય સહજ-શુદ્ધિનું રહેદાણું છે. આ શુદ્ધિઓ જોટલા પ્રમાણમાં ઓછી વત્તી હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં મનુષ્યની યોગ્યતા ઓછી વત્તી અંકાય છે. એટલા સાર મનુષ્યે ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કરીને પોતાની યોગ્યતા કિંવા લાયકીમાં વધારો કરવો જોઈએ. પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો લાભ ખીજાઓને આપવા સાર વાણીને ઉપયોગ કરવો પડે છે. એ સંબંધીને ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે.—

(૮૭) ઘાચઃ વિસર્જનમ્ । (૯૩) મધુજિહ્ઃ અસ્તિ ।
(૯૪) દ્વપ ઋર્જ આવદ્ ।

અર્થાત્ કે —“ હે મનુષ્ય ! ઘાચઃ કહેતાં બાધણુ કરવાનો, અને વિસર્જનમ્ કહેતાં વિશેષેણ સર્જનં જ્ઞાને વક્રત્વ કરવાનો શુભ તારી અંદર છે. તું મન પર લે તો મધુર બોલનારો થઈ શકે તેમ છે. માટે સર્વને ખાવાપૂરવું જ્ઞાન મળે, અને સર્વની શક્તિ કિંવા બળ વધે તેવા ઉપાયસ્થાયક જ્ઞાનનો તું જ્ઞાને ઉપદેશ કર. ”

મનુષ્યની અંદર રહેલી જ્ઞાન, શુદ્ધિ અને વક્રત્વશક્તિઓનો આવો ઉપયોગ કરતા રહેવાનું વેદોએ ફરમાવ્યું છે. જ્યાં જ મનુષ્યોને પેટપૂર ખાવાનું મળવું જોઈએ, અને તેમની શારીરિક, માનસિક, શ્રીદિક તેમજ આત્મિક તાકાતમાં વધારો થતો રહેવો જોઈએ. એવી સ્થિતિ પેદા કરવાનો બાર સમાજમાંના વક્રત્વ-શક્તિવાળાઓને શિષ્ય લદાયો હોઈ તેની ઓળખ તેમને થવી જોઈએ. મમાજના નેતાઓને વેદોએ આ ઉપદેશ દ્વારા જન્યૂત થઈ જવાની પ્રેરણા કરી છે. આ ઉપદેશ લક્ષમાં લઈને વક્રતાલોભાએ પોતાની જવાનદારીને પિછાની લઈ જનતાને પોતાની મધુર વક્રત્વલક્ષણ દ્વારા એવા માર્ગ દેરી જવી ઘટે કે જેના યોગે તેમને પેટપૂરવું ખાવાનું

મળી શકે અને તેમની તાકાત બધી રીતે વધે. આ સાર્વજનિક હેતુનું કામ હાથ ધરાતાં સ્વાર્થી બોક્ષે બચતું વાતાવરણ જીમું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેથી ન મળરાવા વિષે વેદની આજ્ઞા છે કે—

નિર્ભયતા

(૧૪૭) મા મેઃ । (૧૪૮) મા સંચિક્ષ્યાઃ ।

“ હે મનુષ્ય તું બીશ મા, તેમજ (બોક્ષગતિના સત્કાર્ય-
તાંથી) પીછેહઠ પણ કરીશ મા. ”

જનસમાજની એકેએક વ્યક્તિને પેટપૂર ખાવાનું મળે અને મની શક્તિ ક્ષીણ ન થાય પણ તાકાત વધતી રહે, એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે તું જે ચળવળ ઉપાડે, તે વખતે એ ચળવળના વેરાધીઓ તને ગમે તેવી બીક ખતાવે પણ તું બિચકુલ બીશ નહિ. કારણ કે તારો પક્ષ સત્પક્ષ છે, અને સત્પક્ષનું અવસંખન રનારની પીઠ પરમેશ્વર પોતે સંભાળે છે, એ વાત ધ્યાનમાં લખીને તું તારી ચળવળ આગળ ધપાવતો રહેજે. તમારા બધાંના ભ્રમ પુરુષાર્થ પર જ તમારા બધાંના સુખકલ્યાણનો આધાર છે, એ રખે જૂલતો ! આ સદ્હેતુની સિદ્ધિ અર્થે. પુષ્કળ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનો છે. તે પછી ઉદાહરણ દાખલ કેટલીક બાજતો નીચે આપીએ છીએ:—

(૯) અનમીયાઃ । (૧૦) જીયદ્દમા. ।

(૮) પ્રજાવત્તોઃ (પ્રજાઃ) ।

યાને “ હે મનુષ્યો ! તમારે નીરોગી અને તંદુરસ્ત થવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમ સંતતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. ”

નીરોગી થવું, તંદુરસ્ત બનવું, અને તે પછી ઉત્તમ સંસ્કાર—

એવો ન હોય, તથા જેનું રાજ્યશાસન પ્રગ્નેન્નતિકર ન હોય તેને કર આપવો નહિ. એમ કરવાનો તમોને હક્ક છે. ખરાબ રાજ્ય-તંત્રને સુધારવાનો આ એક જ ધ્વજ છે. “ વિશિ રાજા પ્રતિષ્ઠિતઃ : (વાં ૫૫૭ ૨૦/૬) અર્થાત્ પ્રગ્નેને આધારે જ રાજા ટકી શકે. પ્રગ્નેના સહકાર ઉપર જ રાજાના રાજપદની સ્થિરતા અવલંબે છે, એવું યજુર્વેદે આગળ કહેતું જ છે. એનો દ્વિતીય અર્થ એ જ કે પ્રગ્નેના સહકાર બંધ પડતાં રાજાથી કેવળ પોતાની શક્તિના જોરે રાજગાદી પર ટકી શકાતું જ નથી. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ તમે ચોર વ પાપીના અમલને કબૂલ રાખશો નહિ. ” એનો સરળ અર્થ એ જ કે એવા રાજ્યતંત્ર માથેનો તમારો સહકાર પાછો ખેંચી લેજો.

માતૃભૂમિની ભક્તિ

મનુષ્ય જે ભૂમિમાં જન્મેલો હોય અને જિજ્ઞેષી હોય તે ભૂમિ તેની માતૃભૂમિ કહેવાય. માતાનું ધાવણ બાળકને મારે જેમ આવશ્યક મનાયું છે, તે જ પ્રમાણે માતૃભૂમિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાનો લાભ તેની પ્રગ્નેને જ, તેના વતનીઓને જ મળવો જોઈએ. એ ભોગ-પદાર્થો કયા ને કેવા છે તે નીચેના મંત્રમાં જણાવ્યું છે:-

(૧૭૦) સુદમા, શિવા, સ્યોના, સુપદા, ઝંજસ્વતી, વયસ્વતી ચ અસિ ।

અર્થાત્ કે—“ હે માતૃભૂમિ ! તું બળ દેનારી, કષ્ટ-કરનારી, આનંદ આપનારી, ખેસવા જિકવા માટે સુવિશાળ રચાન ધરાવનારી, તથા ખાનપાનની સમૃદ્ધિવાળી છે. ”

માતૃભૂમિ પાસેથી આ બધી વાંછે આપણને પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેનું મહત્ત્વ દરેકના દિલમાં વસી જવા જોઈએ. અને તેથી જ—

અ પન્ન સ તતિ ઉત્પન્ન કરી, એ માટે તમારે પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ જ્યાં ત્યાં રોગચાળા ચાલતા હોય, લોકોને ખાનાનાં સાસા પડતા હોય એવી સ્થિતિ ચોમેર પ્રવર્તતી હોય, તો તમે તમારી ફગ્ગ ચૂંચ્યા હો એવું દર્શો તમારી એ ફગ્ગ ન ચૂકાય એ ખૂમ મ બાળવાનું છે આનું તાત્પર્ય આ છે કે —

(૫) આપ્યાયધ્વમ્ ।

અર્થાત્ — ‘ તમે બધા પોતપોતાનો મર્વાગી ઉત્કર્ષ કરી શો યાને જેને માનવીનો ઉત્કર્ષ કહી શકાય તેવી મહાળ બાપતોમાં તમારી અખડ ઉન્નતિ થતી ગ્હો. ’ એવું બની આવે તે સાથે તમારા મનની ખાત્રી હોવી જોઈએ કે —

(૬) અઘ્ન્યા (પ્રજા) । (૧૧) સ્તેન ઘ મા ઈશત ।

(૧૦) અઘશસ ઘ મા ઈશત ।

અર્થાત્ કે — તમે શસ્ત્રાશ્રયી નાશ પામવાયોગ્ય નથી, એટલે તમે વધવા યા વિક્રમવાને યોગ્ય છે. તેથી તમારો અધિમાને કિવા શાસનકર્તા ચોર ન હોય તથા પાપી પણ ન હોય ” મતનમ કે ચોર તથા પાપીનો અમથ તમે ન માખજો. ચોર અને પાપી તમારા પગ શાસન ચલાવવા લાગે ત્યારે તમે તેના શાસનની ધુમરીને ફમાવી કાઢજો. કારણ કે એવા ચોર અને પાપીના નાજ્યઅમનમાં રહેવાથી તમારો અબ્યુદય જોઈતા પ્રમાણમાં થશે નહિ, એટલા માટે ચોર વા લૂટારૂ જતિના શાસકના અમલનો સહુએ વિરોધ કરવો જોઈએ. તમે —

(૭,) ઇન્દ્રાય માગમ્ । કહેતા,

‘ ગમને તમારી પેદાશનો યોગ્ય ભાગ કર રૂપે ભક્ષે દેજો. ’ પણ જે રાજા ચોર કે પાપી ન હોય અને જે તમારી ઉન્નતિ સામે માથું કરતો હોય તેને જ તેવો કર આપજો. જે રાજા

એવો ન હોય, તથા જેવું રાજ્યશાસન પ્રજા-નતિકર ન હોય તેને કર આપવો નહિ. એમ કરવાનો તમોને હક્ક છે. ખરાબ રાજ્ય-તાંત્રને સુધારવાનો આ એક જ ધ્વજ છે. “ વિશ્વિ રાજા પ્રતિષ્ઠિતઃ : (વાં ૦ યજુ ૦ ૨૦/૨) અર્થાત્ પ્રજાને આધારે જ રાજા ટકી શકે. પ્રજાના સહકાર ઉપર જ રાજાના રાજપદની સ્થિરતા અવલંબે છે, એવું યજુર્વેદે આગળ કહેલું જ છે. એનો ફલિતાર્થ એ જ કે પ્રજાનો સહકાર બંધ પડતાં રાજાથી દેવળ પોતાની શક્તિના જોરે રાજગાદી પર ટકી શકાતું જ નથી. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ તમે ચોર વ પાપીના અમલને કબૂલ રાખશો નહિ. ” એનો સરળ અર્થ એ જ કે એવા રાજ્યતત્ત્વ માથેનો તમારો સહકાર પાછો ખેંચી લેજો.

માતૃભૂમિની ભક્તિ

મનુષ્ય જે ભૂમિમાં જન્મે હોય અને જિજીવે હોય તે ભૂમિ તેની માતૃભૂમિ કહેવાય. માતાનું ધાવણ બાળકને માટે જેમ આવશ્યક મનાયું છે, તે જ પ્રમાણે માતૃભૂમિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાનો લાભ તેની પ્રજાને જ, તેના વતનીઓને જ મળવો જોઈએ. એ ભોગ-પદાર્થો ક્યા ને કેવા છે તે નીચેના મંત્રમાં જણાવ્યું છે:-

(૧૭૦) સુક્ષ્મા, શિષા, સ્યોના, સુપદા, ઝર્જસ્વતી, વયસ્વતી ચ અમિ ।

અર્થાત્ કે—“ હે માતૃભૂમિ ! તું જળ દેનારી, ઠંડપણ કરનારી, આનંદ આપનારી, બેસવા બેઠવા માટે સુવિશાળ સ્થાન મળવનારી, તથા ખાનપાનની સમૃદ્ધિવાળી છે. ”

માતૃભૂમિ પાસેથી આ બધી ચીજો આપણને પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેનું મહત્ત્વ દરેકના દિલમાં વસી જવા જોઈએ. અને તેથી જ—

(૧૭૧) .. જીવદાન પૃથિવી ઉદાદાય ધીરાત્તઃ
તાં અનુદિશ્ય સ્વધામિ...યજન્તે ।

"...જીવનદાત્રી માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર કાળે ધીર પુરુષો તેને
નિમિત્તે...નિજ ધારકશક્તિ દ્વારા...આત્મચતુ કરે છે. "

મતગ્રંથ કે માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર યાચ એ ઉદ્દેશથી માતૃભૂમિમાં
વસતા સઘળા ધીર વીર જનો પોતપોતાની તમામ શક્તિ માતૃ-
ભૂમિના ઉદ્ધારના કામે સમર્પણ કરે છે. અને તેમ કરતાં તેઓ
શુદ્ધ હોય છે તે જુઓ:—

(૬૫) ત્વયા ઘય સઘાનં સંઘાત જૈસ્મ । (૧૦૬, ૧૧૦,
૧૧૩) ઘમ્નયન્તિ ક્ષત્રવન્તિ સજાતવન્તિ ત્વા આતૃવ્યસ્ય
વધાય ઉપદધામિ ।

અર્થાત્—“ હે માતૃભૂમિ ! તારા પ્રત્યે એક સરખો સદ્ભાવ
રાખવાવાળા અમે ચતુસમૂહોનો પરાભવ નક્કી કરીશું. હું ગાની,
શૂર, તથા સ્વજાતીય લોકોનું હિત કરવાવાળા છે. તેથી તારી સાથે
જેઓ દુશ્મનાવટ કરશે, તારો જેઓ વિરોધ કરશે તેમનો અમે
સંહાર કરીશું. ”

માતૃભૂમિના ભક્તો આવી ભાવના મનમાં સેવતા થકા માતૃ-
ભૂમિની ભક્તિથી પોતાનાં અંતઃકરણ ભરી કાઢે છે અને તે પ્રમાણે
વર્તન રાખીને નિજ કર્તવ્ય યથાયોગ્ય જાગૃતતા જાગૃતતા ઉન્નત
થાય છે.

બુદ્ધિ

માતૃભૂમિની સેવા કરવા માટે બુદ્ધિની જરૂર છે. શારીરિક,
માનસિક, બૌદ્ધિક તથા આત્મિક બુદ્ધિનો અભાવ હોય તો મનુષ્યથી

માતૃભૂમિની સેવા બરાબર કરી શકાતી નથી. તે માટે વેદનો આદેશ શો છે તે જુઓ:—

(૧) इषे त्वा । (૨, ૧૮૦) ऊर्जे त्वा ।

(૫૧) दृष्ट्य । (૨૧) परमेण धाम्ना दृष्ट्य ।

યાને—“ અન્ન અને બળ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તારે યોગ્ય તે તજવીજ કરવી જોઈએ. તું દૃઢ થા, પરમ ધામવામી પરમેશ્વરની સદાયથી તું સુદૃઢ થા, બળવાન થા. ”

આ પ્રમાણે બળ વધારીને જનતાજનાર્દનની ઉન્નતિ સાટે મનુષ્યે પોતાની જાતને યોગ્ય બનાવવી એવો આદેશ વેદ કરે છે. કારણ વૈદિક ધર્મની દૃષ્ટિએ તો—

(૧૪૧) धृष्टिः अस्ति । (૧૦૧) धर्मः अस्ति ।

“ હે મનુષ્ય ! તું ધૈર્યની મૂર્તિ છે, અને ચેતના અર્પનારી હિષ્યતા છે. ”

ધૈર્ય અને ચેતના એ તો મનુષ્યના સ્વાભાવિક ગુણ છે. તો પછી મનુષ્ય શીએ છે તે શાથી ? આ પ્રશ્નનો હિતર એટલો જ કે મનુષ્યને પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિનું જ્ઞાન વ ગ્ઞાન ન હોવાને કારણે જ તે બીએ છે. બાકી, ખરી રીતે તો પાશ્વરી શક્તિથી તેને બીવાપણું મુદ્દલ નથી, કારણ કે તે સ્વયં ચેતન્ય સ્વરૂપ અજ આત્મા છે, અને તેની શક્તિ અદ્ભુત છે. કારણ એ પોતે જ—

(૪૫) धूः अस्ति । (૧૫૭) धिपतः यधः अस्ति ।

(૧૫૫) सदस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः अस्ति ।

(૧૫૪) इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः अस्ति ।

અર્થાત્ કે—“ તું શત્રુઓને ડાકાવી દેનારો છે, શત્રુઓનો

સંહાર કરનારો છે. તીક્ષ્ણ ધારવાળું પાણીદાર હથિયાર તું જ છે. સાક્ષાત ઈન્દ્રનો જન્મભો હાય તું જ છે. "

સધળી જાતનાં આયુધોથી સજ્જ હોઈએ છતાં હૈયામાં હામ ન હોય તો અર્ધાં જ શાસ્ત્રાસ્ત્રો નકામાં બાર ૩૫ થઈ પડે છે. તેથી સધળાં શાસ્ત્રાસ્ત્રોમાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ વા હૈયું જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, વધારે તેજદાર છે. હૈયામાં હામ હોય તો જ પરાક્રમનાં કામો થઈ શકે. હથિયારોનું હથિયારપણું મનની તેજસ્વિતા પર આધાર ગણે છે. હૈયામાં હામ ન હોય ને મન નિર્મળ હોય તો કાવે તેટલાં કાતિલ આયુધો પણ નકામાં નીવડે છે.

આ અધ્યાયમાં રજૂ થયેલા ઉપદેશનું ધોરણ આ પ્રકારનું છે. હવે, આપણે આ અધ્યાયમાંના બીજા ઉપદેશોનો વિચાર કરીશું.

કોની પ્રેરણા ?

કર્મ કરવાની પ્રેરણા મનુષ્યને કોણ કરે છે અને એ પ્રેરણા શાથી થાય છે, એ સંબંધમાં નીચેના મંત્રભાગો છે:—

(૩૪) કઃ ત્વા યુનક્તિ ? (૩૫) સ ત્વા યુનક્તિ ।
(૩૬) કસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ? (૩૭) તસ્મૈ ત્વા યુનક્તિ ।

અર્થાત્—“ કોણ તને કર્મ સાથે જોડે છે ? તો કે તે તને જોડે છે. શા માટે તે તને કામે લગાડે છે ? તો કે તેને સાથે તે તને કામે લગાડે છે. ”

આ મંત્રભાગ તદ્દન સંદિગ્ધ છે. એમાં રહેલા ઉપદેશનો ખરો ખ્યાલ નીચેના મંત્રભાગોની સહાયથી જ આવી શકે તેમ છે:—

(૬૦) મૃતાય ત્વા । (૬૧) ન અ-રાતયે । (૧૪૩)
કુરુપ્રયાઃ કુરુ પ્રથસ્વ ।

યાને—‘ ઉન્નતિ કિવા ઉત્કર્ષ સાર તને ઉત્પન્ન કર્યો , શત્રુના હાથમા ફમાઈ પડવા અને નામશેષ થવા સાર નદિ માટે તું પુષ્કળ યશ મેળવીને યશસ્વી થા. ”

આ પ્રેરણા પરમાત્માની છે પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતરમા જે પ્રેરણાને સ્થાન મળેતું છે આપણી ઉન્નતિ થાય, આપણો ઉત્કર્ષ થાય, આપણું ક’વાણુ થાય એવી જે ભાવના કેવા ઇચ્છા મનુષ્ય ॥ દિવમા હોય છે, અને તેની પાસે બધી પટપટ કનાવે છે, તે ભાવના વા ઈન્દ્રિય એ જ પ્રભુદત્ત પ્રેરણા હોઈ જે જ મનુષ્યને ઉન્નતિના કાર્યો કરના દોરે છે પણ ધણીવાર મનુષ્ય મનમા ભૂલો પડી ‘ અગતયો ’ કહેતા શત્રુઓની જાળમા ફમાઈ પડે છે. આપણી નામના વા કીર્તિ થાય એવી પણ મહત્વાકાંક્ષા મનુષ્યના દિનમા જે હોય છે, તે સુદા ઈશ્વરદત્ત પ્રેરણાનું જ વસ્તુ હોઈ ઉન્નતિને સદાયકર્તા જ થઈ પડે છે. પરંતુ એ બધી ઇચ્છાઓ ત્યારે જ ઉન્નતિના માર્ગમા ઉપકારક નીવડે છે, કે જ્યારે મનુષ્ય પોતે કમઃ કસીને ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નવાન બને છે. મનુષ્યના મનમા એવો ઉગ્ર નિશ્ચય થવો જોઈએ કે—

(૬૨) સ્વ અભિચિન્ત્યેષમ્ ॥

યાને—“ આત્મપ્રકાશ મને દેખાવા દે. ” અર્થાત્ કે પોતાના અતગતમાનું તેજ પ્રકાશિત થવાના માર્ગમા જે અડચણો રહેવી કાય તે દૂર હાવી દેવી જોઈએ. ‘ હું આત્મશુદ્ધિ કરી પોતાનો આત્મપ્રકાશ પ્રકટાવીશ ’ એવા પ્રકાશનો ત્રિચાર મનમા દઢાવવો જોઈએ. એટલે પછી મન આડે માર્ગે જતું નથી, અને ઉન્નતિ માટેની સર્વ અત-પ્રેરણા તેને સદાય રૂપ બને છે, ને તેને પરિણામે તે ક્રમે ક્રમે ઉન્નત થતો જાય છે, મનુષ્યની ઉત્પત્તિ જ પુરુષાર્થ કરવા માટે છે. જુઓ.—

(૩૮) કર્મણે વામ્ (૩૯) વૈષાય વામ્ ।

અર્થાત્—“ કર્મને વાસ્તે તમને પ્રવૃત્ત કરું છું : પોતાના
૧૨ તંદ્ર બાજો એટલા ખાતર તમને પ્રવૃત્ત કરું છું. ”

મતનમ કે તમારા પોતીકા પુરુષાર્થ—અર્થતથા તમારે તમાન
ઘરની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ. ૧ એટલે સગર. ૨, ગામ,
ગ્રાંત, દેશ, રાષ્ટ્ર અને જગત આ બધા ૧૨ જ છે. એમાં માત્ર
વિસ્તાર પૂરતો જ બેદ છે કાંઈનો વિસ્તાર નાનો છે તો કાંઈનો
મોટો છે. જેના તેના અધિકાર પમાણે ઘરનો વિસ્તાર નાનો મોટો
હોય છે. કાંઈનું ઘર સમગ્ર વિશ્વ હોય છે, તો કાંઈનું આ
દિવાલોથી જ અંતરાયનું હોય છે. ૨૨ કાવે તેનું ને કાવે તેટનું
હોય, પણ સૌએ પોતપોતાનું ઘર શનુઓથી બચાવવાનું ને ઉત્તમ
ગિયતિમાં ગમવાનું તો છે જ. અને તે માટે મનુષ્યને જે તે
કર્મ કરવાં પડે છે આપણે આપણું કામ કર્યું કે નહિ, તે જોશે
તેણે તપાસી લેવાનું હોય તે માટે પૂછે છે કે—

તમે શું કર્યું ?

કર્તવ્યમશ્રુતિનું સૂચન કર્યા માટે જ નીચેના મંત્રોમાં
કહ્યું છે કે—

(૨૭) કાં અધુશ્ચ : ? (૨૮) સા વિશ્વાયુઃ ।

(૨૯) સા વિશ્વકર્મા । (૩૦) સા વિશ્વધાયાઃ ।

અર્થાત્ કે—અહો ! તમે કાનું દુધ કાઢ્યું છે ? તમારે
જે વિશ્વાયુ કહેતાં અર્ધના આયુ રૂપી જે ધેનુ વા ગાય છે
તેનું દુધ પીને તમે દીધાંયુ બન્યા છો ? કે પછી વિશ્વકર્મા
કહેતાં સર્વ કર્મશક્તિ ડાહી બીજી ધેનુ છે તેનું દુધ કાઢીને તેના
ચોગે તમે અત્યંત પુરુષાર્થ બન્યા છો ? કે પછી વિશ્વધાયા.

કહેતાં સર્વધારક શક્તિ રૂપી માય જે તમારી પાસે છે તેનું દૂધ પીને તમે ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય વધાયું છે ? ”

આ વ્રણમાંથી તમે શું કર્યું છે ? એ કયાં વિના તમારી ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? જાતે તરફી લીધા સિવાય, પંડે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો વગર તમારી ઉન્નતિ ક્યાંથી અને કેવી રીતે સંભવે ? માટે જીડો, આળસ ખ ખેરો અને પ્રયત્ન કરવા માંડો. યાને યજ્ઞ કરો.

યજ્ઞનું મહત્ત્વ

યજ્ઞથી સર્વ નિર્બંજતા નષ્ટપ્રાય બને છે, અને મનુષ્ય સમગ્ર થઇને ઉન્નત બને છે. મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિ અર્થે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એનો અર્થ એ કે તેણે યજ્ઞ કરવો જોઇએ. યજ્ઞ એટલે ઉન્નતિ, અબ્યુદય કિંવા ઉદ્ધાર માટેનો પ્રયત્ન. એ બતાવવા સાડ વેદમંત્ર કહે છે કે—

(૧૪૯) ઝ-તમેરુઃ યજ્ઞઃ ।

યાને—“ યજ્ઞ સુદૃઢતાનું સાધન છે. ” યજ્ઞ કરતા રહેવાથી હીક્ષાપણું નાશુદ થઇને યજ્ઞનો સામનો કરવાની શક્તિ કેળવાય છે. યજ્ઞનો અર્થ જ એ કે પોતાની શક્તિ બીજાને માટે સમર્પણ કરવી યાને ખર્ચવી. પહેલો યજ્ઞ પોતાના ધર કિંવા કુટુંબમાં જ શરૂ થાય છે. ધર એટલે પતિ, પત્ની અને સંતતિ. પતિ પોતાની શક્તિ પત્નીના શ્રેય અર્થે ખર્ચી આત્મયજ્ઞ કરે, પત્ની પોતાના પતિના લાભાર્થે પોતાની તમામ શક્તિઓ ખર્ચીને યજ્ઞ કરે, અને માળાપ છોકરાંઓ કાળે અને છોકરાંઓ માળાપ સાડ પોતપોતાની શક્તિ ખર્ચીને આત્મસમર્પણ રૂપી યજ્ઞ કરે, ત્યારે જ ગૃહમખ સિદ્ધ થયો કહેવાય. એવો ગૃહમખ જ્યાં સુધી ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી ઘરની કિંવા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધતી ને ફેલાતી રહે છે. પણ તેમાં એકાદને પક્ષે જો ત્રુટિ આવી જાય છે, યાને પરસ્પરમાં અસતોષ

કિંવા અભુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે ને એક જીવન વ્યક્તિગત સ્વાર્થને જ નિગામતા મને છે, એમ્હે ધરના પ્રતિષ્ઠા તૂટે છે, યાને ધર કિંવા કુટુંબ તરીકે જે સઘશક્તિ હતી તે નષ્ટપ્રાય બને છે ત્યાગનો આ નિયમ સકળ સંસારની સુસ્થિતિ માટે એકસરખો ઉપયોગી છે

શરીરના બધા અંગો શરીરની સુસ્થિતિ માટે જ્યાં લગી એકમ પે કામ કરે છે, ત્યાં લગી જ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહે છે તે જ પ્રમાણે ધરના સર્વજ્ઞ માણસો વરતી પ્રતિષ્ઠા સાર એકસરખો ને એકધારો પ્રયત્ન જ્યાં સુધી કરતા રહે, ત્યાં સુધી જ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહે છે યાને કુટુંબ શક્તિશાળી બની રહે છે તે પછી કુટુંબ ધસાડ ગયું ગયાય છે રાષ્ટ્રની બાબતમાં પણ આ જ પ્રમાણે સમજવાનું ■ આ દષ્ટિએ યજુની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થાય કે—“અથ શૈ પૂર્ણને માટે આત્મસમર્પણ કરી દેવું એતું” નામ યજ્ઞ ” અને આ જાતનો યજ્ઞ બધાને જ લાભદાયક બને છે બધાયની ઉન્નતિ થાય છે સુસ્થિતિ બની રહે છે, અને તાકાત ટકી રહે છે. આવા પ્રકારના વિવિધ યજ્ઞોની યોજના આ યજુર્વેદે લોક સમક્ષ રજૂ કરી છે એ જ શ્રેષ્ઠ કર્મ છે અને એ જ ઉન્નતિસાધક કર્મ છે.

આત્મશુદ્ધિ

શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવા કાળે આપણે જાતે શુદ્ધ થવું જોઈએ આ શુદ્ધિ કાયિક, વાચિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક એવી અનેકવિધ હોઈ શકે મન શુદ્ધ ન હોય તો કોઈપણ કાર્ય બરાબર થઈ શકતું નથી તે જ પ્રમાણે જીવે ઠેકાણે પણ મેન જો બનાઈ નહો હોય છે, તોપણ શ્રેષ્ઠ કર્મ થઈ શકતું નથી એના માટે મુદ્દામ ઠડેવામાં આવ્યું છે કે—

(૭૬) દૈવ્યાય કર્મણે શુંઘધ્વમ્ । (૭૭) દેવયજ્યાય શુંઘધ્વમ્ । (૭૮) યત્ વ. અશુદ્ધા પરાજન્તુ તત્ વ શુન્ધામિ ।

અર્થાત્—“ દિવ્ય કર્મ કરતી વેળા શુદ્ધ થાઓ. દેવનાનું યજ્ઞનપૂજન કરવું હોય ત્યારે શુદ્ધ બનો. તમે જો એ પ્રમ ગે અશુદ્ધ હશે તો તમારો પરાભવ થશે. માટે શુદ્ધ થાઓ, શુદ્ધ થાઓ. ”

તાત્પર્ય કે મનિનતા એ પરાભવ કિંવા હારતુ કાગળ છે, ત્યારે શુદ્ધતા કિંવા પવિત્રતા એ વિજયનું મૂળ છે, એવો આ મત્રનો અર્થ છે. ઉત્તમ કર્મ કરવાના હોય ત્યારે પ્રથમ શુદ્ધ થવું જોઈએ. આ સકળ ઉપદેશ મનન કરવા જેવો છે. સાર્વજનિક કિંવા ગૃહસ્થ કામમાં પડેના માણસો ધણીવાર મોહના ભોગ મનીને યાને મોહવશ થઈને જાંધે રહેતા થઈને જેવી પ્રવૃત્તિઓ આદરતા જણાય છે તેનું કારણ એ જ કે તેમની અંદર મોહક ને મોહક અથવા મેલ ભળાયેલો હોય છે. નિર્મળ અત્ત કરણનાં મનુષ્ય મોહનો ભોગ બનતા નથી. એટલે જ આત્મશુદ્ધિની આવશ્યકતા હોઈ તે માટે કહ્યામાં આવ્યું છે કે—

(૨૨) મા દ્વાઃ ।

યાને—“ કુટિલ મનો નતિ. ” જે કંઈ કરવું હોય તે સરળપણે કરો તે જ પ્રમાણે—

(૩૩) અહ અનૃતાન્ સત્ય ઉપૈમિ । વ્રત વગ્ધિયામિ, સત્ શકેયમ્, તત્ મે રાધ્યતામ્ ।

અર્થાત્ કે—“ હું અમત્યને છોડી મત્તનો અગીકાર કરું છું. સત્યનું આ વ્રત હું પાળું છું મારું આ વ્રત પાર પડે અને મને તેમાં યશ મળે. ”

આ મત્યપાનની પ્રતિજ્ઞા મનુષ્યે લેવી જ જોઈએ. આ

સત્યપાનનની પ્રતિજ્ઞા લેવી ને તે બગમર પાળવી, એ જ આત્મ શુદ્ધિનો સગળ માર્ગ છે. સત્યનિષ્ઠ મનુષ્ય નિર્દોષ હોય છે, અને તે એક ઠમ કરતો થકો અબ્યુદય અને નિત્રેયમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવું આચરણ રાખીને—

(૧૩) પૃથિવ્યા દુર્યાઃ દૈહન્તામ્ ।

વાને—‘ પૃથ્વી પરના સઘળા ધર્માર સુદૃઢ કરો. ’ ઠોઈ પણ બાળુથી રાત્રુ તમારી અદર ઘૂમવા ન પામે અને તમારાથી સુખે રહી શકાય એવી તજવીજ કરો. હવે, જેમ તેમ જીવવાનું નથી પણ પૂર્ણાંયુષ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય, તે માટે જલે છે કે—

(૧૪૨) વિશ્વાયુ (અસિ ।)

(૧૨૯) આયુષે દીર્ઘાં પ્રસિત્તિં અનુધામ્ ।

અર્થાત્ કે, “ તુ પૂર્ણાંયુ છે આયુષ્યની દીર્ઘ મર્યાદા તારે માટે મેં ગખી છે ”

મતલબ કે, પૂર્ણાંયુ થઇને અહીં રહેવું જોઈએ, વાને પૂર્ણ જીવન જીવી શકાય તેવી તજવીજ રાખવી જોઈએ. સુદ્ધ જીવન જીવવું જોઈએ, અને એકદમો કરીને અબ્યુદય તથા નિત્રેયમની પ્રાપ્તિ કેવી જોઈએ. આ પ્રથમ અધ્યાયના મુખ્ય ઉપદેશનો આ જ માર છે. બીજા પણ પુષ્કળ જાતના ઉપદેશ એમાં છે એકદમ ૧૮૯ ઉપદેશ આ પહેલા અધ્યાયમાં છે. તે પૈકી ફરી ફરી આવેના ઉપદેશને બાદ કરી દઈએ તોપણ શુમારે દોઢમો ઉત્તમ ઉપદેશ આ અધ્યાયમાં આવેના હોઈ તે ગધાનું મનન કરી તે પ્રમાણે આચરણ ગખવામાં આવશે તો મનુષ્યનું આ લોકમાં તેમ પલ્લોકમાં પણ કલ્યાણ થશે, એમાં શક નહિ

આ ઉપસદારમાં, થોડાક ઉપદેશનનો ટાંકીને તેમનો

પરસ્પરનો મેળ બેસાડી બતાવ્યો છે. બાકીના ઉપદેશોનો પણ એવી જ રીતે મેળ બેસાડીને અભ્યાસ કરવાનો છે. અત્રે, વિસ્તારભયે બાકીના મંત્રભાગો છોડી દઇને મુખ્ય મુખ્ય મંત્રભાગોની જરૂરનેગી વિશેષ સમજૂતી કરી છે. તે જ મુજબ, કેટલેક ઠેકાણે મંત્રોર્માના કેટલાક શબ્દો મુદ્દામ પડતા મૂક્યા છે અને અર્થ કઠ્ઠી વખતે મંત્રનો આશય અડેનાઈથી અમળાઈ શકે તેટલા ખાતર આગળ પાછળનો થોડોક મંજા સમગ્રય તે માટે ખીગ્ન વધારાના શબ્દો ભિરેરીને અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દશ અર્થ જોવા હોય તો જે તે મંત્રના અધ્યાનક્રમમાં આપવામાં આવેલા અર્થ જોઈ લેવા. આ ઉપરદારમાં પણ જે તે મંત્રના ક્રમાંક આપેલા છે, એટલે આમ કરનામાં ભૂલેની નહિ આવે. આટલી મૂચના ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે તો આટલું વિવેચન વાચકોને રીક રીક મહાયકતા યજ પડશે, અને આ અધ્યાયનો આધ્યાત્મિક આશય જો છે તે મહજે અમજી શકાશે.

હવે “દર્શપૂર્ણમાસ”ના યાનિક વિષય સંબંધમાં થોડુંક વિવેચન કરવાનું ઇષ્ટ ગણી તેમ કઃ છુઃ—

દર્શપૂર્ણમાસ

ચંદ્રની સોજ કળા છે, એ તો ગણીતી વાત છે. જીવાત્માની પણ સોજ કળા છે, એમ માનવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ, એકને ખીગ્નની ઉપમા, વૈદિક સાહિત્યમાં આપવામાં આવે છે જેમ ચંદ્ર પહેલે દિવસે યાને પડવાને દડાડે ખૂબ જ નાનો હોઈ પગીધી વધતો વધતો સોજે કળાએ ખીગ્ને છે, અને ત્યાગાદ પાછો કનાહીન થતો થતો સંપૂર્ણ અદર્ય બને છે, તેમ મનુષ્યનો આત્મા પણ રવત. ‘અજ’ હોવા છતાં ય શરી-ની માથે મનધ જોડી જન્મ ધરે છે, પછી તેનું બાળશરીઃ તરુ, પ્રૌઃ અને જૃદ્ધ બની ડેવટે નાશ

પામે છે, આત્માની સોળે કળા મ પૂર્ણ ખીનવના માટે મનુષ્યને અનેક પશ્ચિમ કરવા પડે છે.

ચદ્ર તેમજ મનુષ્યના શરીરની સોળ કળાઓની વૃદ્ધિનું અગ્રપાપણુ જોવા જેવું છે એ અગ્રપાપણુને લીધે આધ્યાત્મિક વિકાસનો એક અખડ નિયમ દેખાડવા આર વેદમાં ચદ્રની ઉપમા યજ્ઞવાલકે છે. મનુષ્યને પુનર્જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા વેદે = ચદ્ર પ્રમાણે મનુષ્યનો પુનર્જન્મ થાય છે " એમ કહ્યું છે જેવી રીતે દર મહિને મહિને ચદ્રનો ઉદય થિંવા જન્મ થાય છે, વૃદ્ધિ થાય છે અને ડેગટે તે નાશગેય મને છે, તેવી જ રીતે પ્રત્યેક આયુષ્યપાંદામાં મનુષ્ય જન્મે છે, વધે છે અને મરે છે. મર્યા પછી ખાડો ચદ્રના પુનરુદય પ્રમાણે મનુષ્યનો પણ પુનર્જન્મ થાય છે.

" દર્શ કહેતા દેખાવાથી ખાડીને ને પૂર્ણિમા સુધી, અને પૂર્ણિમાથી ખાડીને તે પુન દેખાય ત્યાં સુધીની ચદ્રની કનાદૃષ્ટિ અને ક્ષયે મનુષ્યના વૃદ્ધિલયનું જ્ઞાન કના પુ છે, અને તેની અમજ પાડી છે, તે જતાવવા માટે ' દશપૂર્ણમાસ ' એ યાગનો પ્રયોગ ચોખ્યો છે.

આ ચદ્રના મડપની -ચના મનુષ્યના શરીરની ચનાનુમાર જ કન્વામાં આવી છે. જેમ દેશ મધ્યે આવેના પ્રાતોના ચિત્ર નકશામાં જતાચ્યા હોય છે, અને દેશના પર્વત, નદીઓ, ગામ અને પ્રાત તે નકશામાં જોઈને આપણા દેશના પ્રાત, ગામ નદીઓ અને પર્વતો દયા આગળ ને કેવા આવેના છે તેનો ખ્યાલ આપણે મેળવી શકીએ છીએ, તથા જેમ નકશાનો અભ્યાસ કરવાનો ઉદ્દેશ તેમાના નામ વાચવાનો માત્ર નથી, પણ દેશની માલિકી મેળવી લેવાનો છે, તે જ પ્રમાણે ચદ્રનો મડપ, ચદ્રમાંના નિગ્નિગ્નના અગ્નિ

અને હવનકુંડો, વેદીઓ વગેરે પણ, મનુષ્યના શરીર-મા રહેલા ગૂઢ તત્ત્વો કયાં ને કેવી રીતે રહેલાં છે અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ શો છે, તે બતાવવા સારૂ જ છે. આ રહસ્ય જોયો ખતા-ખર સમજી લેશે, તેમને જ યજ્ઞની ખરી ખૂબી સમજાશે યજ્ઞ-યાગના ક્રિયાકાંડની આ આધ્યાત્મિક બાબતની સમજણ વિનાના કોઠોથી યજ્ઞયાગોનું મુખ્ય તત્ત્વ અગર રહ્યું નહિ જ સમજાય આ સ બધા વિશેષ વિવેચન આગળ ઉપર કુવામાં આપશે છતાં અહીં અતિ સંક્ષેપમાં તે સમઘો થોડીશી માહિતી આપવાનું ઉચિત ગણીએ છીએ. સાથેના ચિત્ર પરથી યજ્ઞના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો ખ્યાન શાણા કિંવા બુદ્ધિમાન વાચકોને મહેજે મળી જશે. પણ નીચેનું કોષ્ટક પણ તે કામે મદદ કરનાર હોય તે પ્રથમ જુઓ:—

યજ્ઞ બાબત	શરીર બાબત
યજ્ઞના વિભાગ	= શરીરના અવયવો
યજ્ઞ મંડપ	= શરીર
મુખ્ય અગ્નિ	= આત્માગ્નિ
અન્ય અગ્નિ	= પંચ પ્રાણાગ્નિ, પચાગ્નિ
આહ્નનીયાગ્નિ	= જટગ્નિ
ગાર્દપત્યાગ્નિ	= પ્રજનેને દિવ્ય પ્રજનનાગ્નિ
ઋતિવજ	= ઇન્દ્રિયો
શતકૃત કરવાં	= એ વર્ષ લગી ધર્માચરણ કરવાં

આપણી અદર કયાં કયા આધ્યાત્મિક તત્ત્વો રહેલા છે તેની, તથા તેનું જ્ઞાન આપવા માટે યજ્ઞ વિધિમાં સાધાન્સુ ગેતે કેવી

પાત્રના વરપામાં આવેલી છે તેની સમજણ ઉપરના કોષ્ટક અને સાથેના ચિત્ર પરથી સહેલાઈથી પડી જશે.

આ પ્રારંભના અધ્યાયમાં આના કરતાં વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ એના પછીના એકેએક અધ્યાયમાં આ જ યજ્ઞના સંબંધના નિરનિરાળા વિભાગ આવવાના છે અને તેમના પર વિવેચન થવાનું છે. આ તો એની માત્ર પ્રસ્તાવના રૂપ જ છે.

યજ્ઞનાં આ તત્ત્વોની સમજ પડતાં ‘તું’ અમુક છે, માટે તું અમુક કર ’ એવું આ અધ્યાયમાં વખતોવખત જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે. પહેલાં મનુષ્યની આંતરશક્તિની ઓળખાણ કરાવી દેવી અને પછી તેને અમુક કામ કરવાને કહેવું એ જેમાં આંતરશક્તિની ઓળખ કરાવવાનું કાર્ય મુખ્ય છે, એ કહેવાની ખાસ જરૂર નથી. જુઓ—

(૧૬) પવિત્રં અસિ ।

(૭૬) દૈવ્યાય કર્મણે શુન્ધધ્વમ્ ।

કહેતાં, “ પવિત્રતાનું સાધન તું પોતે છે. તેથી દેવાનું કાર્ય કરાવવા સારું તું પવિત્ર થા. ” મતલબ કે તું પવિત્ર થઈ શકે છે, પવિત્ર થવાની તારામાં તાકાત છે, એટલે જ તું પવિત્ર થા, આ બધાં વર્ણનોનો મુખ્ય આશય આવો છે કે સાધકને પોતાની આધ્યાત્મશક્તિનું જ્ઞાન થાય અને તે શક્તિ વિકસાવવા માટેનાં અનુષ્ઠાનો તેને હાથે થાય; અર્થાત્ કે આધ્યાત્મ-જ્ઞાન આપવું એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ અહીં છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે:—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । (૪૬ ઉ૦ ૨/૫)

યાને—“ સર્વે વેદો જે પદાર્થનું વર્ણન કરે છે ” તે જ પદ સર્વને પત કરવાયોગ્ય છે. એ જ તત્ત્વ તે ‘ અધ્યાત્મ ’ છે. સધર્મો

વેદવચનોનું 'ધ્યેય' આ એક જ છે જેની સમજમાં આ તત્ત્વ ઊત્પત્તિ તેને વેદનું જ્ઞાન થયું, અને જેને એ તત્ત્વ ન સમજાયું તેને વેદ-જ્ઞાન નથી થયું એમ સમજવું. પળી,

વેદૈશ્વ સર્વૈરહમેવ ચેષઃ । (બ૦ ગી૦ ૧૫/૧૫).

અર્થાત્—“ સર્વ વેદોથી ‘હું’ જ ઓળખાઉં છું. યાને “ સર્વ વેદો દ્વારા મારી જ ઓળખાયું મળે છે. ” આની અંદર ‘અહં ઇદં’ કહેતાં ‘હું જ’ કિંવા ‘મારી જ’ એ પદોનો ભાવ સાધક-માત્રે પોતાના અંતઃકરણમાં અનુભવી જોવાનો હોવાથી સર્વ વેદો આપણા આત્માની કિંવા આપણા અનર્થોની શક્તિઓનું જ વર્ણન કરે છે, એમ સમજવું જોઈએ, એ તો સાવ ઉધાડી વાત છે. ગીતા તથા ઉપનિષદની આ બાબતમાં એકવાક્યતા છે. વેદમંત્ર મધ્ય તે જ કહે છે—

યૈ પુરુષે બ્રહ્મ વિદુસ્તે વિદુઃ પરમેષ્ઠિનમ્ ।

—અથર્વવેદ, ૧૦/૭/૧૭.

અર્થાત્—“ જે મનુષ્યે અંતરસ્થ બ્રહ્મને ઓળખ્યો, તેણે પરમેષ્ઠી પ્રભુપતિને પણ ઓળખ્યો જ. ” આ અથર્વવેદના વચનમાં સુદ્ધાં આ જ બાબત રજૂ કરાઈ છે, કે મનુષ્યની અંદર સુષુપ્ત કિંવા ગુપ્ત જે બ્રહ્મશક્તિ રહેલી છે, તેને મનુષ્યે ઓળખવાની હોઈ તેનું વર્ણન વેદોમાં ઉપર દેખાડ્યું તેમ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે વાચકોએ આ વેદમંત્રો વાંચીને અને તેનો મનન-પૂર્વક અભ્યાસ કરીને પોતાની અધ્યાત્મશક્તિને ઓળખવી, તથા શુભ કર્માનુષ્ઠાનો દ્વારા તેનો યથાશક્ય વિકાસ સાધતા રહી છેવટે ‘પૂર્ણ પ્રરુપ’ બની જઈને સ્વાનંદાનુભવ મેળવવો.

હવે, આપણે યજુર્વેદની કાણ્વશાખા તથા તૈત્તિરીય શાખાના પાઠ્યભેદોનો વિચાર કરીશું. આ ગ્રન્થો મંહિતાઓના પાઠ આ લગત આપ્યા છે.

यजुर्वेद-काण्व-संहिता-पाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ उपे त्वोर्जे त्वा वायवस्स्थ । देवो वस्सविता
मार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ॥ १ ॥ आप्यायध्वमन्या इन्द्राय
भागं प्रजावतीरनमावा अयस्मा ॥ मा वस्स्तेन ईशतु माघ-
र्शथ्सः ॥ २ ॥ ध्रुवा अस्मिन्गोपती स्थान वृद्धी ॥
यजमानस्य पशून्पोहि वसो पवित्रमसि ॥ ३ ॥ [१]

द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिष्वनो घर्मोऽमि ॥ विश्वधाः
परमेण धाम्ना । १ ॥ दृथंहस्व मा ह्वान् ते यज्ञपतिर्हार्पात् ॥
वसोः पवित्रमसि शतधारे वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ॥ २ ॥
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण ॥ सुप्ता
कर्मधुक्षः ॥ ३ ॥ सा विश्वायस्मा विश्वरुर्मा सा विश्ववायाः ॥
इन्द्रस्य त्वा भागथ्सोमेनातनविम् विष्णो हव्यथ्स
रक्षस्व ॥ ४ ॥ [२]

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं तन्मे राव्यताम् ।
इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ १ ॥ कस्त्वा युनक्ति स त्वा
युनक्ति कर्म्ये त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति ॥ कर्मणे वां
वेषाय वाम ॥ २ ॥ मत्पुष्टं रक्षः मत्पुष्टा अरानयो निष्टं

रक्षो निष्टुता अरांतयः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ३ ॥ धूरसि
 धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं द्योऽस्मान्धूर्वेति ॥ धूर्व तं ग्यं
 वयन्धूर्वापः ॥ ४ ॥ देवानाममि सञ्जितमं वह्नितमं पप्रितमं
 जुष्टमं देवहृतमम् ॥ अहस्तमसि हविर्धानन्दं हंस्य मा
 ह्वामा ते यज्ञपतिर्हार्षीत् ॥ ५ ॥ विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु
 वातायापहतं रक्षो यच्छन्ताम पञ्च । देवस्य त्वा सवितुः
 भमवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुष्णो हस्ताभ्याम् ॥ ६ ॥ अग्नये जुष्टं
 गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ भूताय त्वा नारातये
 स्वरभिविग्वेपम् ॥ ७ ॥ दंष्ट्रं हन्तां दुर्याः पृथिव्यामूर्वन्त-
 रिक्षमन्वेमि ॥ पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थे ॥
 अग्ने हव्यं रक्षस्व ॥ ८ ॥ [३]

पुवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वैः प्रसुव उत्पुनमि ॥
 अच्छिद्रेण पुवित्रेण मूर्यस्य रुदिमभिः ॥ १ ॥ देवीरापो
 अग्नेषुवो अग्नेषुवः ॥ अग्रं इममद्य यज्ञस्येत सुधातुं द्यज्ञपतिं
 देवायुवम् ॥ २ ॥ युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये युयमिन्द्र-
 मटणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षितास्स्य ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
 म्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ३ ॥ दैव्याय कर्मणे
 शुन्धध्वं देवयज्यायै ॥ यदोऽर्जुनः पराजघानैतद्वस्तच्छु-
 न्धामि ॥ ४ ॥ [४]

शर्मास्यवधूतं रक्षोऽवधूता अरांतयः ॥ अदित्यास्त्व-

गंसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥ १ ॥ अद्विरसि वानस्पत्यो ग्रावांसि
 पृथुर्वध्नः ॥ प्रति त्वादित्यास्त्वर्ग्वेत्तु ॥ २ ॥ अग्नेस्तनूरसि
 वाचो विसर्जनम् ॥ देववीतये त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥ बृह-
 न्यावांसि वानस्पत्यस्स इदं देवेभ्यः ॥ हव्यं शमीष्व
 सुशमिं शमीष्व हविष्कृदेहि ॥ ४ ॥ कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व
 इषमूर्जमावद ॥ वयं संह्राते संह्राते जेष्म ॥ ५ ॥ वर्षष्टमसि
 प्रति त्वा वर्षष्टं ज्वेत्तु ॥ परापूतं रक्षः प्रतिपूता
 अरांतयः ॥ ६ ॥ अपह्ननं रक्षो वायुर्वो विविनक्तु ॥
 देवो वस्सविता प्रतिगृह्णातु द्विरण्यपाणि रक्षिच्छ्रेण
 पाणिना ॥ ७ ॥ [५]

धृष्टिरस्यपाग्ने अग्रिमामादञ्जहि ॥ निष्क्रव्यादं सेधा
 देवयज्ञं वह ॥ १ ॥ ध्रुवमसि पृथिवीं दध ॥ ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विपतो वधाय ॥ २ ॥ अग्ने
 ब्रह्म गृष्णीष्व ध्रुवमस्यन्तरिक्षं दध ॥ ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विपतो वधाय ॥ ध्रुवमसि दिवं
 दध ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सजातवन्युपदधामि द्विपतो
 वधाय ॥ ३ ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशाम्य उपदधामि द्विपतो
 वधाय ॥ चितस्स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा
 तप्यध्वम् ॥ ४ ॥ [६]

शर्मास्यवधूतं रसोऽवधूता अरांतयः ॥ अदित्यास्त्व-

गमि प्रति त्वादितिवेत्तु ॥१॥ धिपणांसि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्वग्वेत्तु ॥ दिवस्स्कम्भन्यसि धिपणांसि पार्वतेषी
प्रति त्वा पर्वतीवेत्तु ॥२॥ ध्रान्यमसि विनुहि देवान्धिनुहि
यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् ॥ धिनुहि मा द्यज्ञन्यम् ॥३॥ प्राणाय
त्वोद्दानाय त्वा व्यानाय त्वा ॥ दूर्ध्वाभिनु मसितिमायुपेधा-
न्देवो वससविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना ॥
चक्षुषे त्वा महीनाम् पयोऽसि ॥४॥ वेदोऽसि वेद येन त्वं
देव वेद देवेभ्यो वेदाऽध्वः ॥ तेन मह्यं वेदो भव ॥५॥ [७]

देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम् पूष्णो
हस्ताभ्याम् । सँव्वपामि ममाप ओषधोभिस्समोषधयो
रसेन ॥ सँव्व देवर्ताजर्गतीभिस्मं मधुमतार्मधुमतीभिः
पृथ्यन्ताम् ॥ जनयत्यै त्वा सँव्वयौमि ॥ १ ॥ इदमप्रेरिद-
मग्नोपोमयोरिषे त्वा ॥ द्युर्मोऽसि त्रिभायुरुरुमथा उरु
मथस्त्रोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ॥ २ ॥ अप्रिष्टे त्वचं मा
हिँस्रादुन्तरितुँरुलोऽन्तरित्वा अरांतय । देवस्त्वा सविता
श्रपयतु वषिष्ठेऽघ्निके ॥ ३ ॥ मा भे मा सँव्विक्था
अतमेर्युँतोऽतमेर्युँजमानस्य प्रजा भूयात् ॥ त्रिताय त्वा
द्विताय त्वंकृताय त्वा ॥ ४ ॥ [८]

देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्याम् पूष्णो हस्ता-
भ्याम् ॥ आददेऽध्वरुतं देवेभ्यः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि

क्षिणस्महस्तमृष्टिशततेजाः ॥ वायुरसि तिग्मतेजा द्विपतो
 धः ॥ १ ॥ पृथिव्यै वर्मासि पृथिवि देवयजनि ॥ ओष-
 यास्ते मूलं मा हिंसीसिपम् ॥ २ ॥ व्रजं गच्छ गोष्ठानं
 वर्षेतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां
 शतेन पाशैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
 मा मौक् ॥ ३ ॥ - अपारकं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात् ॥
 व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षेतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां
 पृथिव्यां शतेन पाशैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
 स्तमतो मा मौक् ॥ अररो दिवं मा पतो द्रुप्तस्ते द्यां मा
 स्कन् ॥ व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षेतु ते द्यौर्वधान देव सवितः
 परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
 वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ ४ ॥ गायत्रेण त्वा च्छन्दसा
 परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन
 त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामि ॥ सुहृषा चासि शिवा चासि
 स्योना चासि सुपदा चासि । ऊर्जैस्वती चामि पर्यस्वती
 च ॥ ५ ॥ पुरा क्रूरस्य त्रिष्टपो विरश्निनुदादार्यं पृथिवीं
 जीवदानुम् ॥ यामैर्यथं अन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धोरांसो
 अनुदिश्य यजन्ते ॥ द्विपतो वथोऽसि ॥ ६ ॥ [९]

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयो निष्टुथं रक्षो निष्टुष्टा
 अरांतयः । अनिशितोऽसि सपत्नसिद्धाजिनं त्वा वाजेध्यायै

સં માર્જિમ ॥ પ્રત્યુષ્ઠં રક્ષઃ પ્રત્યુષ્ઠા અરાતયો નિષ્ઠં રક્ષો
 નિષ્ઠા અરાતયઃ ॥ અનિંશિતાસિ સપત્નસિદ્વાજિર્નાં ત્વા
 વ્રાજેધ્યાયૈ સં માર્જિમ ॥૧॥ અદિત્યૈ રાસ્નાંસીન્દ્રાણ્ય મંત્ર-
 દનમ્ । વિષ્ણોર્વૈષ્ણોઽસ્યુર્જે ત્વાદંબ્વેન ત્વા ચક્ષુર્વાવપશ્યામિ ॥૨॥
 અગ્રેર્જિહ્વાસિં સુભૂદેવેભ્યૈ ॥ ધામ્ને ધામ્ને મવુ યજુષે યજુષે ॥
 સવિતુસ્ત્વાં પ્રસવ ઉત્પુંનામ્યચ્ચિંદ્રેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય રશ્મિ-
 ભિઃ । સવિતુર્વૈઃ પ્રસવ ઉત્પુંનામ્યચ્ચિંદ્રેણ પવિત્રેણ સૂર્યસ્ય
 રશ્મિભિઃ ॥૩॥ તેજોઽસિ શુક્રમેસ્યમૃતમસિ ધામ નામાસિ ।
 મિય દેવાનામનાંધૃષ્ટં દેવયજનમ્ ॥૪॥ યસ્તે પ્રાણઃ પશુષુ
 પ્રવિષ્ટો દેવાનાં વિષ્ટામનુ યો વિંતસ્થે ॥ આત્મન્વાન્તર્સોમધુ-
 ત્વાન્હિ ભૂત્વાગ્નિં ગંચ્છ સ્વયેર્જપાનાય વિન્દ ॥૫॥ [૧૦]

કાળવ-સંહિતા-પાઠ-વિશેષ

પ્રથમ અધ્યાય

[સૂચના—આ કાણ્વ સંહિતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં વધારાના
 મંત્રમાળા અને આ નીચે આધ્યા છે. પહેલાં આવી ગયેલા મંત્રમાળાના
 નિર્દેશ [] આવા ચોખ્ખા કોસમા કંઠાંક દ્વારા જ કરવામાં આવ્યા
 છે, અને પ્રથમ ન આવી ગયેલા મંત્રમાળા ઇલાયક દેખાડવામાં આવ્યા
 છે. તેમાં પણ ચોક્કસ પાઠભેદવાળા મંત્રો ઝીણા બીજાંમાં અને નવીન જ
 આવેલા મંત્રો મોટા બીજાંમાં છાપવામાં આવ્યા છે.

[૧-૧૬] ૨૦ વિષવા । [૨૧-૩૦] ૩૧ ઇન્દ્રસ્ય ત્વા મામં
 યોમેનાતવધિમ । [૩૨-૪૮] ૪૯ દેવાનામસિ સશ્વિતમં વહિતમં

पप्रितमं श्रुष्टतमं देवकृतमम् । [५०-६५] ६६ अग्ने हव्यं रक्षस्व ।
 [६७-६९] ७० अग्न इममद्य यज्ञं नयत । ७१ सुधातु यज्ञाति देवायुग्म्
 [७२] ७३ यूयमिन्द्रमग्नीध्रं वृत्रतर्षे । [७४-७७] ७८ यद्वोऽशुद्धः
 पराजघानैतद्वन्च्छुन्धामि । [७९-८८] ८९ बृहन्म वासि वानस्पत्यः ।
 ९० ॥ इदं देवेभ्यो हव्यं शमीज्व । [९१-९४] ९५ वयं सपात
 संवाते जेष्म । [९६-९७] ९८ परापूर्तं रक्षः प्रतिपूना अग्नयः । अपह्वं
 रक्षः । [९९] १०० देवो वस्सविता प्रतिष्टहन्तु हिरण्यवागिरच्छिद्रेण
 पाणिना । [१०१-१०५] १०६ ब्रह्मवनि त्वा सत्रवनि सजातघन्युपद-
 धामि द्विषतो वधाय । [१०७-११३] ११४ विधाम्यस्त्वाशाम्य उपद-
 धामि द्विषतो वधाय । [११५-१२२] १२३ दिवस्स्मन्मन्त्रसि ।
 [१२४-१२७] १२७ *धिनुहि यज्ञम् । १२७ *धिनुहि यज्ञपतिम् ।
 [१२८-१२९] १२९ देवो वस्सविता प्रतिष्टहन्तु हिरण्यवागिरच्छिद्रेण
 पाणिना । [१३१-१३२] १३२ *वेदोऽसि वेद येन त्वं वेद वेद
 देवेभ्यो वेदोऽभवः । तेन मह्यं वेदो भव । [१३३-१३६] १३७
 सं मधुमतीर्मधुनीभिः पृच्छन्ताम् । [१३८-१४५] १४५ *अन्तरितं
 रक्षोऽन्तरिता अरातयः । [१४६-१५७] १५७ *पृथिव्यै घर्मांसि ।
 [१५८-१६१] १६२ अपारर्कं वक्ष्यामि पृथिव्यै देवयजनात् । [१६३-१७०]
 १७१ पूरा कूरस्य विसृपो विरग्निमुदादाव पृथिवीं जीरदानुम् यामैरथ-
 न्द्रमसि स्वधामिस्ता धीरासो अनुदिश्य यजन्ते । १७२ [-०-] [१७३-
 १७८] १७८ *इन्द्राण्यै सप्तहवनम् । [१७९-१८९] १८३ सुभर्देवेभ्यः ।
 धाम्ने धाम्ने मय यजुषे बज्रये । [१८४-१८६] १८९ प्रियं देवानामनाष्ट
 देवयजनम् । १८९ *यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टः । देवानां विष्टामनु
 यी वितस्ये । आत्मन्वान्तस्मिं घृतवान्हि भूत्याग्निं गच्छ ।
 स्वर्यजमानाय विन्द ।

तैत्तिरीय-संहिता-पाठः ।

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

इ॒पे त्वो॒र्जे त्वां वा॒यवः॑ स्थो॒पु॒यवः॑ स्थ दे॒वो वः॑ स॒विता
मा॒र्षेय॑तु श्रेष्ठ॑तमा॒य क॑र्मेण॒ आ प्या॑यध्वम॒ग्नि॒या दे॒वभा॒गमूर्जे॑-
स्व॒र्ताः प॒यस्व॑तोः प्र॒जाव॑ती॒ग्न॒र्मावा॑ अ॒य॒क्ष्ण मा वः॑ स्तेन
ई॒शत् मा॒घ॒ग॒त्सो रु॒द्रम्य॑ हे॒निः परि॑ वा वृ॒णक्तु॑ ध्रु॒वा
अ॒ग्नि॒म॒न्गाप॑तो॒ स्यात् वृ॒हो॒र्यज॑मानस्य प॒शून्पा॑हि ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

य॒ज्ञस्य॑ घोष॑द॒मि प्र॒त्यु॒ष्ट र॒क्षः प्र॒त्यु॒ष्टा अ॒गत॑यः प्र॒यम॑-
गा॒द्धि॒पणां॑ वृ॒र्हिर॒च्छ म॒नु॒ना कृ॒ता स्व॒य॒या वि॒त॒ष्टा त आ
व॑ह॒न्ति क॒वथः॑ पु॒रस्ता॑दे॒वेभ्यो॑ जु॒ष्ट॒मिह॑ वृ॒र्हिरा॑सदे॒ दे॒वानां॑
परि॑पू॒तम॑सि वृ॒ष॒ष्ट॒मसि॑ दे॒वव॑र्हि॒र्मा त्वा॑ऽन्व॒द्वा ति॒र्यक्प॑र्व ते
रा॒ध्यास॑मा॒श्चेत्ता ते॒ मा रि॑पं दे॒वव॑र्हिः श॒तव॑ल्गं वि रो॒ह
मु॒ह॒स्त्र॒वल्गाः (१) वि वृ॒य॒ रु॒हेम॑ पृथि॒व्याः संपृ॑चः पा॒हि
सु॒म॒भृता॑ त्वा सं भ॑रा॒म्यदि॑त्य॒ रास्ना॑ऽसी॒न्ट्रा॒ण्यं सु॑न॒हनं॑ पु॒पा
ते ग्र॑न्थि ग्र॒न्थात्तु॑ म ते॒ माऽऽ॒स्थादि॑न्द्र॒स्य त्वा वा॒हुभ्या॑मु॒च॒च्छे
वृ॒हस्प॑ते॒र्मूर्धा॑ ह॒राम्पु॑र्व॒न्तरि॑क्ष॒मन्वि॑हि दे॒वग॑म॒मसि॑ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

शु॒न॒ध॒ध्वं दै॒व्या॒य क॑र्मेणे दे॒व॒य॒ज्याये॑ मा॒तरि॑श्व॒नो य॒मोऽसि॑

द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि पग्मेण धाम्ना दृष्टं ह्रस्व
मा ह्यवमूनां पवित्रमसि शतधारं वमूनां पवित्रमसि सदृश-
धारं हुत. स्तोको हुतो द्रप्पोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा
द्यावापृथिव्याभ्यां सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा
विश्वकर्मा सं पृच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तमा प्रन्द्रा
धनस्य सातये सोमैत त्वाऽऽतनूचमीन्द्राय दधि विष्णो
हव्यं रक्षस्व ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं वेपाय त्वा प्रत्युष्टं रक्षः
प्रत्युष्टा अरातयो धूरमि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति
त धूर्व यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानामसि सस्त्रितम् पमितम्
जुष्टं वद्धितम् देवहृतं प्रहृतमसि हविर्धानं दृष्टं ह्रस्व मा
ह्यमित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्थ्या मा त्वा (१)
हि थं सिप्रमुरु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसर्वेऽश्विनोर्वा-
ह्यभ्यां पूषणो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिदं
देवानामिदं नः सह स्फुटये त्वा नारात्यै सुवरभि वि ख्येपं
वैश्वानरं ज्योतिर्देष्टुं हन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरुर्वन्तं गिक्षमन्वि
द्यादित्यास्तत्रोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यं रक्षस्व (२) ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

देवो वः सवितोत्पुन्रित्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रुग्मिधिरापो देवीरग्रेषु रो अग्रपूवोऽग्रं इम यज्ञ नयताग्रे यज्ञ-

पतिं घत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये युयमिन्द्रमवृणीध्वं
 वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थाग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीपोमाभ्याथ
 शुन्धेध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया अवधूतथ रक्षोऽवधूता
 अरातयोऽदित्यास्त्वगंसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वैत्वधिपर्व-
 णमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वमेस्तनूरसि वाचो
 विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णाम्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं
 देवेभ्यो हव्यथ सुशमिं शमिष्वेपमा वदोर्जमा वद शुमद्वदत
 वयथ संधातं जेष्य वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परा-
 पूतथ रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागोऽसि वायुर्वो वि
 विनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु (२) ॥

पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अवधूतथ रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगंसि प्रति
 त्वा पृथिवी वेत्तु दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्या-
 स्त्वग्वेत्तु धिपणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिवेत्तु
 धिपणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिवेत्तु देवस्य त्वा मन्त्रितुः
 प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूणो हस्ताभ्यामधिं वपामि धान्यमसि
 धिनुहि देवान्प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा
 द्वाघामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
 प्रति गृह्णातु (१) ॥

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छापाग्निऽग्निमामादं जहि निष्कृण्वथ

सेधाऽऽदेवयज्ञं बहू निर्देग्ध्वं रक्षो निर्देग्धा अरातयो ध्रुव-
मसि पृथिवीं दृष्ट्वाऽऽयुर्दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा सजातानस्मै
यजमानाय पर्यूह धर्मस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा प्राणं दृष्ट्वापानं
दृष्ट्वा सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह धरुणमसि दिवं दृष्ट्वा
चक्षुः (१) दृष्ट्वा श्रोत्रं दृष्ट्वा सजातानस्मै यजमानाय
पर्यूह धर्मसि दिशो दृष्ट्वा योनिं दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा सजा-
तानस्मै यजमानाय पर्यूह चित्तं स्थ प्रजामस्मै रुयिमस्मै
सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह भृगूणामङ्घ्रिरसां तपसा तप्यध्वं
यानि घर्मे कृपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि
व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् (२) ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

सं वंपामि समापौ अद्भिरग्मतु समोपघयो रसेन सध्वं
रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमग्ध्यः परि प्रजा-
ताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यग्रये त्वाऽ-
ग्रीपोमाभ्यां मत्तस्य शिरोऽसि घर्मोसि विश्वायुरुह प्रयस्त्रोरु
त यज्ञपतिः प्रयता त्वचं गृह्णोष्वान्तरिक्षं रक्षोऽन्तरिक्षं
अरातयो देवस्त्वां सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽगिस्ते
तनुवं माऽति धागग्ने हव्यध्वं रक्षस्व सं ब्रह्मणा पृच्यस्वैक-
ताय स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा (१)

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

आ दंद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रभृष्टिः शततेजा
 बायुरसि तिप्रतेजाः पृथिवि देवयजन्योपंध्यास्ते मूलं मा
 ह्विथसिपमपंहतोऽरुहः पृथिव्यै ब्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते
 द्यौर्धधान देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टि
 यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मोगपंहतोऽरुहः पृथिव्यै
 देवयजन्यै ब्रजम् (१) गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्धधान
 देव सवितः परमस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टि यं च
 वयं द्विष्मस्तमतो मा मोगपंहतोऽरुहः पृथिव्या अदेवयजनो
 ब्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्धधान देव सवितः परमस्यां
 परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा
 (२) मोगरुहस्ते दिवं मा स्कान्वमवस्त्रा परि गृहन्तु
 गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्रा परि गृहन्तु वैष्टमेन छन्दसाऽऽदि-
 त्यास्त्रा परि गृहन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य सवितुः मये
 कर्म कृण्वन्ति वेधमं अतमस्य सदनमस्य नथीरसि धा अमि
 स्वधा अस्युर्वी चामि वस्वी चासि पुरा क्रूरस्य त्रिष्टपो
 त्रिरणिनुदादाय पृथिवीं जारदानुर्गमैर्यञ्चन्द्रपेसि स्वधा-
 भिस्तां धीरांसो अनुदृश्यं यजन्ते (३)

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरांतयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा

निर्दृषामि गोष्ठं मा निर्दृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहसं सं
 मांश्चि वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्दृक्षं
 वाजिनो त्वा सपत्नसाहोऽसं मांश्चर्याशामाना सौमनसं
 प्रजाऽसौभाग्यं तनुम् । अग्रेरनु व्रता भूत्वा मं नये सुकृताय
 कम् । सुप्रजसंस्त्वा वयऽसुपत्नारूपं (१) सेद्विम । अग्रे
 सपत्नदम्भेनमदंघ्रासो अदाभ्यम् । इमं वि प्यामि वरुणस्य
 पाशं यमवध्नोत सविता सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके
 स्योन मे सह पत्या करोमि । समारुप्या सं प्रजया ममग्ने
 वर्चसा पुनः । सं पत्नी पत्याऽहं गच्छेत्समात्मा तनुवा यम ।
 महीनां पयोऽस्योर्षधीनाऽरसस्नस्य तेऽर्क्षीयमाणस्य निः
 (२) वषामि महीनां पयोऽस्योर्षधीनाऽरसोऽर्ध्वेन त्वा
 चक्षुषाऽर्ध्वेन सुप्रजास्त्वाय तेजोऽमि तेजोऽनु मेद्यग्निस्ते तेजो
 मा वि नैदुग्नेर्जिह्वाऽमि सुभूद्वानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजु-
 पेयजुषे भव शुक्रममि ज्योतिरसि तेजोऽसि देवो वः सवितो-
 त्युनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रुदिमभिः शुक्रं त्वा
 शुक्राय धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुपेयजुषे गृह्णामि ज्योतिस्त्वा
 ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिपि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
 गृह्णामि (३)

તૈત્તિરીય-સંહિતા-પાઠવિશેષ

પ્રથમ અધ્યાય

[સૂચના—આ તૈત્તિરીય સંહિતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં આવેલા પાઠાતર અત્રે આપવામાં આવ્યા છે. પહેલાં આવી ગયેલા મંત્રભાગો () ગોળ કૌંસમાં આપેલા હોઈ તે કૌંસની બહારનો ક્રમાંક તૈત્તિરીય સંહિતાના ક્રમાંકનો સૂચક છે એમ સમજવું. અહીં પણ થોડોક પાઠબેદ થરાવતા મંત્રભાગ કીણા અક્ષરમાં અને તદન નવીન મંત્રભાગ નવા અક્ષરમાં ડાપવામાં આવ્યા છે.]

(૧-૩) ૪ ઉપાયવઃ સ્ય । (૪-૫) ૫-૬; (૬) ૭ ભગ્નિયાઃ ।
 (૭) ૮ દેવભાગમ્ । ૯ ઝર્મસ્વતીઃ, ૧૦ પયસ્વતીઃ । (૮-૧૨) ૧૧-૧૫;
 ૧૬ રુદ્રસ્ય હેતિઃ, ૧૭ પરિ યો વૃણક્તુ । (૧૩-૧૫) ૧૮-૨૦;
 ૨૧ યજ્ઞસ્ય ઘોષદત્તિ । (૪૦-૪૧) ૨૨-૨૩; ૨૪ પ્રેયમગાદ્વિપ્ણા
 વર્હિરશ્છ મનુના કૃતા સ્વધયા યિતશ્ચા ત આ વહન્તિ કયયઃ
 પુરસ્તાદેવેભ્યો જુષ્મિહ વર્હિરાસદે । ૨૫ દેવાનાં પરિપૂત-
 મસિ । (૧૬) ૨૬; ૨૭ દેવવર્હિર્મા ત્યાઽન્યક્ । ૨૮ મા
 તિર્યક્ષર્પ્ય તે રાધ્યાસમ્ । ૨૯ આશ્છેસ્તા તે મા રિપમ્ । ૩૦
 દેવયર્હિઃ શતયલ્શં ધિ રોદ્ધ । ૩૧ મહસ્ત્રયલ્શા ધિ ધયં રુદ્ધેમ ।
 ૩૨ પૃથિવ્યાઃ સંપૃચઃ પાહિ । ૩૩ સુસંભૃતા ત્યા સંભરામિ ।
 (૧૭૮) ૩૪; ૩૫ ઇન્દ્રાણ્યે સંનહનમ્ । ૩૬ પૂષા તે પ્રન્થિ
 પ્રચ્નાતુ । ૩૭ સ તે માઽઽસ્યાત્ । ૩૮ ઇન્દ્રસ્ય ત્યા વાહુભ્યા-
 મુચ્ચંદ્ધે । ૩૯ વૃદ્ધસ્પતેર્મૃદ્ધ્નાં હરામિ । (૪૪) ૪૦ ઉર્વન્તરિશ્-
 મન્નિદિ । ૪૧ દેવંગમમસિ । (૭૬-૭૭) ૪૨; (૧૯) ૪૩; ૧૭)
 ૪૪; (૧૮) ૪૫; (૨૦) ૪૬; (૨૧) ૪૭; (૨૨) ૪૮; (૨૪) ૪૯.
 વસુનાં પવિત્રમશ્વિ જનધારમ્ । (૨૫) ૫૦ ધમર્ગાં પર્ણિ મસિ । ચારં ।

५१ हुतः स्तोको हुतो द्रवसोऽग्नये वृद्धते नाकाय स्याद
पायापृथिव्योभ्याम् । (२८) ५२; ५३ सा विश्वव्यधाः । (१९)
५४; ५५ म पृथ्व्यस्यम् । ५६ अनायरीरुर्मिजोर्मधुमतमा मग्ना
घनस्य मातये । ५७ सोमेन स्याऽऽननप्तिम् । ५८ इन्द्राय
दधि । (३९) ५९ तिन्नो हव्यं गहम् । (३८) ६०; ६१ देवैभ्यः
शुक्लैः । (३२) ६२ यैगाय स्या । (४०) ६३; (४१) ६४; (४२)
६५; (४६) ६६; (४७) ६७; (४८) ६८ (४९) ६० एव दवागमयि
मग्निमं पग्निमं जुष्टमं वद्वि०मं ददृष्टमम् । (५०) ७०; (५१) ७१;
(२०) ७२; ७३ मित्रस्य स्या यक्षुषा मेष्टे । (१४) ७४;
(१४८) ७५; ७६ सा स्या हिमिपम् । (५४) ७७; (१५२) ७८
वेदस्य स्या मरिचुः प्रगवेडभिर्नोर्वाहुभ्यां पूजो हस्ताभ्याम् (निर्बगुमि) ।
(५८) ७९ अग्नये जुष्टं निर्बगुमि । (५९) ८० यज्ञीगोणभ्यामिदम् ।
८१ देवानामिदम् । ८२ उ नः सह । ८३ स्फाभ्यं स्या ।
(६१) ८४ नाताभ्ये । (६२) ८५ मुखमि वि न्येयम् । ८६ यैभ्यानरं
वयोनिः । (६३) ८७ दन्ता दुर्वाः पापपृथिव्योः । (४४) ८८
दन्तानिदमन्विदि । ८९ अदिन्यास्त्योपस्थे सादयामि । (६६)
९० अग्ने । हव्यं गहम् । ९१ त्रयो यः मयितोऽपुनात्यच्छिउमेण
पथिमेण यमोः मृर्यस्य रश्मिभिः । (६९) ९२ आपो देवीरमेतुवो
भवेयुः । (७०) ९३ अग्न इमं दधे न्यन । ९४ अग्ने यज्ञपति धत्त ।
(७२) ९५ युष्मानिन्द्रोऽश्नीन वृषतर्प्ये । (७३) ९६ मृद्विन्द्रगो०
वृषतर्प्ये । (७४) ९७; (७५) ९८ अग्नये नो जुष्टं प्रोक्षाम्यमो योनाभ्याम् ।
(७६) ९९ युष्मन्तं देव्याम वर्मणे । (७७) १००; (८०) १०१;
१०२; (८१) १०३; १०४ प्रति स्या पृथिव्यो येनु । १०५
अधिपयणममि घानस्पत्यम् । (८५ - १२०) १०६; (८६) १०७.
(८७) १०८; (८८) १०९; (८९) ११०; (९०) १११ न इह
देवैभ्यो दन्यम् । ११२ मुखमि यमिष्य । (९४) ११३ इयमावद् ।

११४ उर्जमाद । ११५ द्युमद्वदत । (९५) ११६ वय संयात जेदम ।
 (९६) ११७; (९७) ११८; (९८) ११९ परापुतं रक्षः । १२० परापुता
 आनयो । १२१ रक्षसां भागोऽसि । (९९) १२२; (१००) १२३
 १२३ देवो वः सविता द्विग्यपाणिः प्रति वृहतातु । (८०) १२४; १२५;
 (८१) १२६; १२७ प्रति त्वा पृथिवी वैतु । (१२३) १२८;
 (८५) १२९; १३० धिषणाऽसि पर्वत्या । १३१ प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेतुः । (१२४) १३२; (१२५) १३३
 प्रति त्वा पर्वतिर्वेतुः । १३४ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि । (१२६) १३५;
 (१२७) १३६; (१२८) १३७; (१२९) १३८; (१३०) १३९;
 (१०१) १४०; १४१ व्रत यच्छ । (१०२-३) १४२-४;
 (४०-४३) १४५ निर्दग्ध रक्षो निर्दग्धा अरातयः । (१०४)
 १४६; (१०५) १४७-आयुर्दह । १४८ प्रजां दृह, सजातानस्मै
 यजमानाय पर्यदह । (१११) १४९; (१०९) १५०; १५१ प्राण
 दृह, अपानं दृह; १५२ [१४८]; (१०८) १५३; (११२) १५४;
 १५५ चक्षुः दृह; १५६ श्रोत्रं दृह । १५७ [१४८] १५८ धर्मांसि ।
 १५९ दिशो दृह । १६० योनिं दृह । १६१-१६३ [१४८];
 (११५) १६३; १६४ प्रजां अस्मै [१४८]; (११६) १६५;
 १६६ यानि यमं कपालानि उपचिन्वन्ति वेधमः । पूष्ण-
 स्तान्यपि व्रत इन्द्राय धि मञ्जन्ताम । (११३) १६७;

ब्रह्मणा पृच्छ्यस्व । (१५१) १८५-१८७, १८८ आददे । (१५४)
 १८९ (१५५-५६) १९०-९१, (१५८) १९२, (१६२) १९३
 अपहतोऽहं पृथिव्यै । (१५९-१६१) १९४ १९६, (१६) १९७
 [१९३ वत], (१५८-१६२) १९७-२०५, (१६४) २०६ अहस्त
 दिव मा स्तान् । (१६७-१६८) २०७-२०८ वसव स्त्वा० रुद्रास्त्या० ।
 २०९ देवस्य सचिन्तु सचे कर्म कृण्वन्ति वेधस । २१०
 ऋतमसि ऋतसदनमसि ऋतशीरसि । (२११) धा अग्नि ।
 (२१२) स्वधा अग्नि । (२१३) उर्जी चासि । (२१४) वत्सा
 चासि । (१०१) २१५, (१०४) २१६ प्रत्युष्ट रक्ष प्रत्युष्टा वरातद ।
 अग्न्यस्तेजिष्ठेन तजसा निष्टयामि गोष्ठ मा निर्मृश्यम् । (१०७)
 २१७, २१८ याच प्राण चक्षु ओत्र प्रचा यानि मा निर्मृश्यम् ।
 (१०७) २१९ * आशास्ताना सोमनस प्रजा सौभाग्य तदम् ।
 २२० अग्नेरनुव्रता भूत्या न नद्ये सुकृताय वम् । सुप्रजास्त्या
 यय सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदा
 भ्यम् । इम विव्यामि वरुणस्य पाश यम धनीन गविता
 सुयेत । २२१ धातुष्य योनौ सुकृतस्य लोके स्योन मे मह
 पत्न्या करोमि । २२२ समायुषा स प्रजया समग्र वर्चना
 पुन । २२३ न पत्नी पत्न्याऽह गच्छे त्वात्मा तनुवा मम ।
 (१३२) २२४, २२५ ओषधीना रस । २२६ तस्य रुद्रक्षीय
 माणस्य निर्वयामि । (१३२) २७, २२८ [-५] (१८१)
 २२९ अदब्धेन त्वा वधुपाऽवेक्षे सुप्रजास्त्याय । (१८५) २२९,
 २३१ तेजोऽनुप्रेह्यी । २३२ अग्नेस्तेजो मा विनैत । (१८२-
 १८३) २३३, (१८३-१८६) २३४-२३८ * * शुक्र त्वा शुक्रा
 म्या ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्भिस्त्वाऽविधि शृङ्गाम ।

११४ उर्जमाद । ११५ शुमद्वदत । (९५) ११६ वय सगात जघ्न ।
 (९६) ११७, (९७) ११८; (९८) ११९ परापृतं रक्ष । १२० परापृता
 अरान्यो । १२१ रक्षसां भागोऽसि । (९९) १२२; (१००) १२३
 १२३ दवो व सविता हिंश्यपाणि प्रति गृह्णातु । (८०) १२४, १२५,
 (८१) १२६, १२७ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु । (१०३) १२८; (८५) १२९, १३० धिपणाऽसि पर्वत्या । १३१
 प्रति त्वा द्विघ स्कम्भनिर्वेत्तु । (१२४) १३२; (१०५) १३३
 प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु । १३४ देवस्य त्वा मयितु प्रसवेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वषामि । (१०६) १३५,
 (१२७) १३६; (१२८) १३७, (१२९) १३८; (१३०) १३९;
 (१०१) १४०; १४१ ब्रह्म यच्छ । (१०१-३) १४२-४;
 (४०-४३) १४५ निर्दग्ध रक्षो निर्दग्धा अरातय । (१०४)
 १४६; (१०५) १४७-आयुर्देह । १४८ प्रजा दृढ, सजातानस्मै
 यजमानाय पर्यह । (१११) १४९; (१०९) १५०; १५१ प्राण
 दृढ, अपानं दृढ; १५२ [१४८], (१०८) १५३, (११२) १५४;
 १५५ चक्षु दृढ, १५६ श्रोत्र दृढ । १५७ [१४८] १५८ धर्मांसि ।
 १५९ दिशो दृढ । १६० योनिं दृढ । १६१-१६२ [१४८],
 (११५) १६३, १६४ प्रजां अस्मै [१४८]; (११६) १६५,
 १६६ यानि धर्मै कपालानि उपचिन्वन्ति येधम । पूष्ण-
 स्तान्यपि व्रत इन्द्रवायु वि मुञ्चन्ताम् । (११३) १६७;
 (१३४-१३६) १६८-१७०; १७१ अद्भ्यः परि प्रजाता स्थ ।
 १७२ समद्भि पृच्यन्ताम् । (१३८) १७३, (१३९) १७४ अग्नय
 त्वा अग्नीषोमाम्याम् । १७५ मरुस्य शिरोऽसि । (१२९; १४१)
 १७६; (१४२-१४४) १७७; १७८; (१४) १७९ त्वच गृह्णीष्व ।
 (४०-४३) १८० अन्तरित रक्षोऽन्नसिना अरातयः । (१४६) १८१;
 (१४५) १८२ अग्निस्ते तनुव माऽति धाक् । (६६) १८३; १८४ स

ब्रह्मणा पृच्यस्व । (१५१) १८५-१८७, १८८ आददे । (१५४)
 १८९ (१५५-५६) १९०-१९१, (१५८) १९२, (१६२) १९३
 अपद्धतोऽहं पृथिव्यै । (१५९-१६१) १९४ १९६, (१६) १९७
 [१९३ वत्], (१५८-१६२) १९७-२०५, (१६४) २०६ अहंस्त
 दिव मा म्कान् । (१६७-१६८) २०७-२०८ वसव स्त्वा० रुद्रास्त्वा० ।
 २०९ देवस्य सवितुः सये कर्म कृण्वन्ति वेधस । २१०
 ऋतमसि ऋतसदनमसि, ऋतयोरसि । (२११) धा अमि ।
 (२१२) स्थधा असि । (२१३) उर्वी चासि । (२१४) पत्वा
 चासि । (१७१) २१५, (११४) २१६ प्रत्युष्ट रक्ष प्रत्युष्टा वारातम ।
 अग्नेर्जस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि गोष्ठ मा निर्मृक्षम् । (१७५)
 २१७, २१८ याच प्राण वक्षु ओष प्रजा योनि मा निर्मृक्षम् ।
 (१७७) २१९ * आशासाना सोमनम प्रजा सोभाग्य तनूम ।
 २२० अग्नेरनुमता भूत्वा न नद्ये सुकृताय वम् । सुप्रजास्त्या
 ग्रय सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अद्वा
 भ्यम् । इम निष्याम वरुणस्य पाश यमवधीत सयिता
 सुस्त । २२१ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह
 पत्न्या करोमि । २२२ नमायुषा न प्रजया समग्ने र्वर्चसा
 पुन । २२३ न पत्नी पत्न्याऽह गच्छे समात्मा तनुना मम ।
 (१३२) २२४, २२५ ओषधीना रस । २२६ तस्य ऋक्षीय
 माणस्य निर्वपामि । (१३२) २२७, २२८ । २५], (१८१)
 २२९ अद्वयेन त्वा वधुपाऽवेक्षे सुप्रजास्त्याय । (१८५) २३०,
 २३१ तेजोऽनुप्रेह्यो । २३२ अग्नेस्तेजो मा विनेत् । (१८२-
 १८३) २३३, (१८३-१८६) २३४-२३८ * * शुक्र त्वा शुक्रा
 म्या * ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्विस्त्वाऽविपि गृह्णामि ।

કાણ્વ સંહિતામાં આવેલા વધારાના

ઉપદેશ—મંત્રોનો વિચાર

આત્મજ્ઞાન

આત્મજ્ઞાન આપવું એ આ મંત્રોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં નીચેના મંત્રો દ્વારા અપાય છે:—

(૧૩૨) વેદોઽસ્તિ વેદ એન ત્વં દેવ વેદ દેવેભ્યો વેદોભવ. । તેન મહાં વેદોભવ ॥—

કાણ્વ ૦ ૧ । ૭ । ૫; વા ૦ ૪૦ અ ૦ ૨ । ૨૧.

અર્થાત્—(ત્વ વેદઃ અસ્તિ) યાને ‘ તુ’ જ્ઞાન છે. હે વેદોય યાને હે જ્ઞાનમય દેવ ! (એન દેવેભ્યઃ ત્વં વેદઃ અભવઃ) જેના યોગે જ્ઞાનેન્દ્રિયો માટે તુ’ જ્ઞાનરૂપ બન્યો છું, (તેન મહાં વેદઃ ભવ) તે જ શક્તિથી તુ’ મારે માટે જ્ઞાનરૂપ બન ! ”

જીવતામાં એ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. તે જ્ઞાનનો દેવ છે. એની શક્તિના પીઠબળે જ સકળ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાની જ્ઞાનમહાશુની ક્રિયાઓ યોગ્ય રીતે કરી શકે છે. આત્માની અંદર રહેલી આ શક્તિ માગે જ્ઞાનને વિકસાવવાને અને પ્રગલ્ભ કિંવા મંત્રીર બનાવવાને કારણુબૂત યાઓઃ આવો ભાવ આ મંત્રોનો છે.

આ મંત્ર વાજસુનેયો સંહિતામાં અધ્યાય બીજાના ૨૧ મા ક્રમાંકે આવેલો છે. તે જ આ કાણ્વ સંહિતામાં પહેલા અધ્યાયમાં સેવામાં આવ્યો છે. આ મંત્રની તુલના કરવા માટે વાજસુનેયો સંહિતાના ૧૮૭, ૧૧૫, ૧૨૧, ૧૨૪ નંબરના મંત્રભાગો

જુઓ. એ મત્રો મૂળ અર્થવિભાગમા તેમજ છેવટના વિવરણ-
વિભાગમા પણ આપેલા છે. તે બન્ને ઠેકાણે વાચકોએ અવશ્ય
જોઈ લેવા એવા પ્રકારની શક્તિ મનુષ્યની અદ્ય રહેલી છે, અને
તે પ્રકટ થઈ એટલે આખી પૃથ્વીનો પણ રક્ષક તે બની શકે છે,
આ સબધમા નીચેનો મત્રમાત્ર જુઓ —

(૧૫૭) પૃથિવ્યૈ ચર્માડિસિ ।

પાતે—“ આ પૃથ્વીને કિંવા માતૃભૂમિને તું બાહ્યરની મારક
રક્ષવાવાળો છે. ” મનુષ્ય એકલો પડ્યો, એને કોઈનું પીકમળ ન
મળે તેથી કંઈ તે છેક જ ગણતરીમાથી નીકળી જતો નથી. તે
જો પોતાની આત્મશક્તિ વિકસાવે તો તે રાષ્ટ્રને રક્ષક બની શકે
છે એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતિનું પણ કલ્યાણ
સાધવાને સમર્થ બને છે. પરંતુ વાત ત્યાં છે કે એ આત્મશક્તિનો
વિકાસ જોણે તેણે કિત્તમ નિયમોના પાલનપૂર્વક કરી લેવાનો
ગૃહે છે તેમજ —

(૧૮૬) યસ્તે પ્રાણ પશુષુ પ્રવિષ્ટો દેશાનાં વિષ્ટા-
મનુ યો વિતરણે । આત્મન્વા ગ્સ્તૌમ ધૃતયાન દિ ભૂત્યામિ
ગચ્છ સ્વર્ચજમાનાય વિન્દ ॥ કાં ૧ । ૧૦ । ૫.

અર્થાત્—તારી પ્રાણશક્તિ પાસવી અવયવોમા જે પ્રવિષ્ટ
થયેલી છે, અને જે દેવી અવયવોના રચનામા ખામ કરીને ગ્રહેની
છે, તે શક્તિના યોગે તું આત્મન્વાનુ કહેતા આત્મિક બળવાળો
થઈ, અરે એ સોમશક્તિવાળા પુરુષ । તું (ધૃતયાન દિ ભૂત્યા
યાને) રનેહાળ પણ થઈને (ગમિ ગચ્છ) તેજસ્વી દેવતા પાસે જ,
અને (યજમાનાય સ્વ વિન્દ) જે આત્મયજ્ઞ કરે છે તેને તેજ
કિંવા પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરાવી દે. ”

તાતપર્વ કે, આપણા અંતરની પ્રાણશક્તિ કર્મેન્દ્રિયોને જોમ પોષ છે, તેમજ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ પોષે છે એવી એ દિવ્ય પ્રાણ શક્તિ વડે યાને પ્રાણાવામપૂર્વક પ્રાણોપાસના કરીને પોતાનું આત્મિક મળ મનુષ્યે વધારવું અને અતરરથ સૌમ્ય શક્તિથી યુક્ત યાને અંતરની શાંતિરાગ તથા રનેહભાવનાળા થવું ને આત્મસમર્પણ કરનાગએને સહાયભૂત થવું એવું કરવામાં આવશે એટલે—

(૧૪૫) અન્તરિત રક્ષ અન્તરિતા અરાતય ।

યાને—‘ મર્વં શત્રુઓ દુઃ થઇ જશે અને ફરીને પાછા પાસે આવશે નહિ ’ મતયમ કે શરીરની અંદર પ્રાણશક્તિનો વધારો થતા રોગાદિ શત્રુઓ દૂર થાય છે અને શાન્તિ તથા રનેહમાનની વૃદ્ધિ કરવાથી સમાજ તથા રાજ, મધ્યેના દુઃસ્મરો પણ પરાયન કરી જાન છે મનુષ્યની વર્તણૂક માગેના આ નિયમ સદૃઢ કોષએ નક્ષમા ગણવા જેવો છે મનુષ્યમાને આ બધી—

(૧૭૮) ઇન્દ્રાણ્યૈ સનહનમ્ । કહેતા,

ઇન્દ્રિયો માટે પ્રયત્ન ” કે વો જોઇએ ‘ ઇન્દ્ર શબ્દને વિચાર ૭, ૩૧, ૭૨ અને ૭૩ માં નબરના મત્રભાગોની દ્રિષ્ટિ હોયોમાં કરવામાં આવેલો હોય તે આ ઠેકાણે જોઇ જવો ઇન્દ્ર એ આ આત્મા છે તેની આત્મશક્તિને ‘ ઇન્દ્રાણી ’નું નામ અપાયું કે એ આત્મશક્તિ યાને ઇન્દ્રાણી આપણી અંદર વધે વા વિકસે તે સાર (સ-નહન) તનતોડ પ્રયાસ કરવો જોઇએ ઇન્દ્ર એ અંતરનો પ્રેરક છે તેથી એના નેત્રકર્ણાદિ સાધનોને ‘ ઇન્દ્રિય ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે ઇન્દ્રની શક્તિ જે ઠેકાણે અનુભવનામાં આવે છે, તે ઇન્દ્રને ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે

છે. આ સર્વ કેન્દ્રોમાં ઇન્દ્રની જે શક્તિ અહોરાત્ર વિલસે છે, તેને ' ઇન્દ્રાણી ' એટલે કે ઇન્દ્રની કિંવા આત્માની શક્તિ કહેવામાં આવે છે. આત્મિક શક્તિ તે આ જ અને તેનો જ વિકાસ આપણી અંદર થાય તેટલા ખાતર સઘળા ધર્મોમાં અનુષ્ઠાનો ગતાવ-
વામાં આવ્યા છે.

આ મુજબ કાણે સંહિતાના પાઠભેદોનો સાર છે. હવે આપણે તૈત્તિરીય પાઠાન્તરોનો અર્થ વિચારીશું.

❧

તૈત્તિરીય સંહિતામાં આવેલા વધારાના

ઉપદેશ—મંત્રોનો વિચાર

વાજસનેયી સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આવેલાં ઉપદેશ-વચનો કરતાં તૈત્તિરીય સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં જે વધારાનાં ઉપદેશવચન છે, તેનો વિચાર અત્રે કરીએ છીએ:—

આત્મજ્ઞાન

(૨૧૦) ઋતં અસિ, ઋત સદનં અસિ, ઋત ધ્રોઃ અસિ ।

(૨૧૧-૨૧૪) ધાઃ અસિ, સ્વધા અસિ, ઊર્ધ્વાં ચાસિ, વસુધીં ચાસિ ।

(૧૭૫) મલ્લસ્ય શિરોઽસિ । (૧૫૮) ધર્મ અસિ ।

અર્થાત્ કે—“ તું સત્ય છે, સત્યનું મૂળ સ્થાન છે, સત્યથી પ્રાપ્ત થનારી શોભા છે, તું ધારક છે, પોતાને ધારણુ કરનારો છે, તારી શક્તિ મહાન છે, સર્વને વસાવવાવાળી શક્તિ તારી છે. સકળ યજ્ઞોમાં મુખ્ય તું છે, તું ધર્મ કહેતાં ધારક મુણુવાળો છે. ”

આત્મા એ સત્ય સ્વરૂપ છે, સત્યનું આદિ સ્થાન છે, અને સત્યનિષ્ઠાથી તેની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. તે જ બધાંનો ધારણુ-કર્તા છે. પોતાની નિજશક્તિ વડે તે સર્વને ધારણુ કરે છે. તેથી તેની શક્તિ મહાન છે એમ કહેવાય છે. ઈતર સર્વ પદાર્થોને વસાવનાર એટલે કે યોગ્ય સ્થાન સ્થાપનાર તેની જ શક્તિ છે. અર્થાત્ કે આત્માને આધારે જ બધું પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર રહ્યું છે. બધાં કર્મોં એને ઉદ્દેશીને, એને નિમિત્તે જ કરવામાં

આવે છે, કારણ કે સર્વ ધર્મોનું મૂળ એની જ અંદર છે, એવો આ મંત્રોનો ભાવ છે. આ મંત્રોનો વિચાર કરતાં આત્માની શક્તિનો ખોધ મળે છે, તેથી આ મંત્રો આત્મજ્ઞાન દેનારા છે. આ ઉપદેશમંત્રો સાથે વિવરણવિભાગમાં આપેલા વાગ્દસનેથી મંત્રોની અત્રે સરખામણી કરી જોવી. ‘શુણુ અને કર્મ, અધ્યાત્મજ્ઞાન, ધારકશક્તિ, જ્ઞાન અને વાણી’ એ મંત્રોમાં નીચે આપેલા મંત્રભાગોની સરખામણી ખાસ કરીને વાચકોએ અત્રે કરવી.

સંવર્ધન

(૧૪૧) દુદ્ધ ચક્ષુઃ । (૧૮૫) વ્રજણા સ્ત પૃચ્યસ્વ ।
 (૧૪૭) આયુઃ દૃઢ । (૧૪૮) પ્રજાં દૃઢ ।
 (૧૫૧) પ્રાણ દૃઢ અપાન દૃઢ । (૧૫૫) ચક્ષુઃ દૃઢ ।
 (૧૫૬) શ્રોત્ર દૃઢ । (૧૫૯) દિશો દૃઢ । (૧૬૦) યોનિં દૃઢ । (૮૩) સ્ફાત્યૈ ત્વા ।

અર્થાત્—“ જ્ઞાન આપ. જ્ઞાનથી મુક્ત થા. આયુ, પ્રજા, પ્રાણ, અપાન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, દિશા અને યોનિ કહેતાં ઉત્પત્તિસ્થાન એમનું સંવર્ધન કર. કારણ વિસ્તાર પામવા સાર જ તને ઉત્પન્ન કર્યો છે. ”

મતલબ કે, હે મનુષ્ય ! તું જ્ઞાન મેળવ અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કર. તારી પોતાની અંદરની પ્રાણાદિ અને અશુરાદિ સઘળી શક્તિ-એની વૃદ્ધિ કર. સર્વતોમુખી ઉન્નતિ કર. કોઈ પણ દિશા અપરિપક્વ કિંવા કાચી રિયતિમાં ન રહે એવું કર. સર્વ બાજુએ સમવિકાસ થાય એવી યોજના કર. વિકાસ પામવા માટે જ તને મનુષ્યદેહ મળ્યો છે, એ રખે વિસરતો ! ” આ જ આશય આ મંત્રભાગોમાં થોડા શબ્દોની અંદર કહેવામાં આવ્યો છે.

(૩૯) વૃહસ્પતિર્મૂર્ત્ત્વા હરામિ ।

(૫૩) સા વિશ્વવ્યચા ।

યાને—“ વૃહસ્પતિના મસ્તક વડે કહેતાં જ્ઞાન વડે હું સર્વ મેળવું છું. એ જ્ઞાનશક્તિ વિશ્વવ્યાપક છે. ” ‘ વ્રહ્મ વૈ દેવાનાં વૃહસ્પતિઃ ’-શ્લોક ૩૧૨. ૧૨. બ્રહ્મ એટલે કે જ્ઞાન એનું જ નામ વૃહસ્પતિ છે. એ જ્ઞાનથી સર્વ કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; કારણ કે જ્ઞાનશક્તિ જ સકળ વિશ્વને વ્યાપી બેનારી શક્તિ છે.

વાજસનેયી સંહિતાના ૨૮ થી ૩૦ નંબરના મંત્રોમાં ‘ આયુ, કર્મ અને ધારણા ’ એ ત્રણ શક્તિઓ સૂચિત થયેલી છે, તેની સાથે જ આ ‘ જ્ઞાનશક્તિ ’ને સ્થાન આપવું જોઈએ. કારણ, આ શક્તિની ગેરહાજરીમાં બીજી શક્તિઓથી થવો જોઈએ તેટલો ફાયદો થશે નહિ. આ જ્ઞાનશક્તિનું મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે એને અત્રે વિશ્વવ્યાપક કહી છે. જ્ઞાનનો ખપ બધે જ પડે છે એ આ પરથી ખુલ્લું સમજાય છે. જ્ઞાન થકી જ મનુષ્ય સકળ બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને સ્વતંત્રતાને મેળવી શકે છે. મનુષ્યના સકળ વ્યવહારોમાં જ્ઞાન જેટલું મહત્ત્વ બીજા કશાનું નથી, એ વાત જોઈએ જ ન વિસરવી.

મિત્રદષ્ટિ

જ્ઞાનની સાથે મિત્રદષ્ટિની પણ બહુ જરૂર છે. સર્વ પ્રાણો સાથે મિત્રદષ્ટિએ વ્યવહાર રાખવો એ બહુ ફાયદાની વાત છે. આ સંબંધમાં આ મંત્રો જોવા જેવા છે:—

(૭૬) મા ત્વા દિસિષમ ।

(૭૭) મિત્રસ્ય ત્વા ચમ્રુષા પ્રક્ષે ।

યાને—“ તને મારા તરફથી કંઈ દુઃખ ન પડે; હું તને મિત્રની દૃષ્ટિએ જોઉં છું. ”

દરેક મનુષ્ય જો આ જો વાક્યો ધ્યાનમાં રાખીને વર્તે, તો સમગ્ર માનવસમાજના કલ્યાણને વેગ મળ્યા સિવાય રહે જ નહિ.

જ્ઞાનીઓના દાખલા

જ્ઞાની મહાત્માઓ કેવા પ્રકારનું આચરણ રાખે છે, તે જોતાં રહેવું અને તેવા પ્રકારનું આચરણ પોતે રાખવું. આ સંબંધમાં મૂચના આપનારો મંત્રભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૨૦૬) દેવસ્ય સચિત્તુઃ સર્વે કર્મ કૃણ્વન્તિ વેધસઃ ।

એટલે કે, “ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા દેવતા આ સૃષ્ટિ વિષે જ્ઞાની બોલે પોતાનું કામ કરતાં રહે છે. ” તેવી જ રીતે જીર્ણ-ઓએ પણ કરવું. એટલે પ્રમાદનું જોર કાવરો નહિ. સકળ સૃષ્ટિ એ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિ હોઈ તેમાં આપણે જે કર્યો કરીએ છીએ, તે પ્રભુ પોતે નિહાળે છે. ‘ પ્રભુની જાણ બહાર આપણાથી કંઈ જ કરી શકાવું નથી: ’ એવી ભાવનાપૂર્વક પુષ્કળ સાવધાનીથી જ્ઞાની બોલે કાર્ય કરતા રહે છે, તેથી કરી તેમને હાથે જાઓ પ્રમાદ થવા પામતો નથી. બીજા બધા બોલે પણ તેમનું અનુ-કરણ જો કરશે, તો તેઓ પણ તેવી જ નિર્દોષ રીતે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન બનશે, એ નિઃસંદેહ. મનુષ્યે મનમાં એવી ઇચ્છા ધરવી કે-

(૬૧) દેવેભ્યઃ શંકેયમ્ । (૮૬) વૈશ્વાનર ઉચોત્તિઃ ।

યાને—“ દેવતાઓ પ્રીત્યર્થે યોગ્ય કર્યો કરવાને અમે સમર્થ થઈએ, અને અખિલ વિશ્વમાં મુખ્ય એવી જે જ્યોતિ છે તે અમારી આગળ પ્રકટે. ”

મનુષ્યના દિલમાં આ ઇચ્છા જો જાગૃત રહેશે, તો તેને હાથે કદી જ ખરાબ કૃત્ય થશે નહિ. મનુષ્યને હમેશાં સન્માર્ગ પર-નેડીના રાહ પર-રાખવાને આ આદેશ ઉત્તમ સલાહકર્તા નીવડે તેમ છે. એટલે કહ્યું છે કે—

(૧૧૫) ઘુમત્ વદત । કહેતાં,

“ તેજસ્વી વાણી વદો. ” વાણી એવી વદવી કે તેથી તેજ, બળ અને ઉત્સાહમાં જરતી થાય. ઉત્સાહમાં ઓટ આવે યાને ઉત્સાહ મેળો પડે એવાં વચન કદાપિ ઉચ્ચરતાં નહિ. આ ઉપદેશ આખાલવૃદ્ધ સધળાંએ લક્ષમાં લેવાજોગ છે. એ જ પ્રમાણે:—

(૨૧૮) વાચં પ્રાણ ચક્ષુઃ શ્રોત્ર પ્રજાં યોનિં મા નિમૃક્ષમ ।

યાને—“ વાણી, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર કહેતાં કાન, સંતતિ, તથા યોનિ ધૃતિાદિની ક્ષોણતા વા મંદતા થાય એવું કશું જ હું દરતો નથી. ” આ બધી આપણી શક્તિઓ હોઈ તેમની વૃદ્ધિ અથવા ઉન્નતિ થવી જોઈએ. કારણ કે—

(૨૧૯) આશાસાના સૌમનસ પ્રજાં સૌભાગ્યં તન્મ્ । કહેતાં,

“ હું ઉત્તમ મન, સારી સંતતિ, ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને સુદૃઢ શરીરની અપેક્ષા રાખું છું. ” એટલા માટે મારે એમને સારી સ્થિતિમાં રાખવાની મારી ફરજ બળવવી જ રહી, એવો સંકલ્પ દરેક મનુષ્યે પોતાના મનમાં કરી લેવો ઘટે. આ ભાવનાથી મનુષ્ય કાર્ય કરવા જ્યાં પ્રવૃત્ત થયો, કે લાગલો તેનો ઉન્નતિમાર્ગ મોકળો બની જાય છે તે જ પ્રમાણે વળી જુઓ:—

અગ્રેરનુવ્રતા મૃત્વા સનદ્યે સુકૃતાય કમ્ । સુ પ્રજ-સસ્ત્વા વય સુપત્નોરુપ સેદિમ્ । અગ્રે સપત્નદમ્ભનમદ-ઘ્ધાસો અદામ્યમ્ । इम विद्यामि वरुणस्य पाश यमब्धन्तीत सविता सुकेतुः । યાતુશ્ચ યોનો સુકૃતસ્ય લોકે સ્યોનં મે સહ

પત્યા કરોમિ । સમાયુષા સં પ્રજયા સમગ્રે ચર્ષંસા પુનઃ ।
 સં પત્ની પત્યાહં ગચ્છે સમાત્માતનુષા મમ ।

અર્થાત્—‘ તેજસ્વી દેવને અનુસરતો હું સુકૃત સાર પ્રયાન કરું છું. ઉત્તમ સંતતિથી યુક્ત ચક્રને ઉત્તમ પત્ની સહિત હું તારી પાસે આવું છું. શત્રુનું દમન કરવાવાળા છે તેજસ્વી દેવ ! અમે દ્યૌર્ધ્ર ન જતાં અદમ્ય એવા તને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, જે બંધનો અમને જકડી રહેલાં છે તેમને બધાંને તોડી ફેડી નાખીએ છીએ. વિધાતાના મૂળ સ્થાનમાં તેમજ આ પુણ્યલોકમાં હું મારા પતિ સહિત મને સુખ મળે એવાં આચરણ કરું છું. દૌર્ધ્ર આયુષ્ય, ઉત્તમ સંતાન અને તેજ અમને પ્રાપ્ત થાઓ ! હું ધર્મપત્ની નિજ પ્રતિ સાથે એકરૂપ બનીને રહું છું. મારા આત્મા મારા દેહ વિશે લાભી કાળ ટકી રહો !”

આ પ્રમાણે મુખ્ય મંત્રોનો આશય છે. બીજાં કેટલાંક વાક્યો થોડાશા પાઠભેદો સાથે પહેલાં આવ્યાં છે અને કેટલાંક સાવ નવીન છે, એ બધાંનો બાવ સહેલાઈથી સમજાય તેવા હોવાથી આ ઠેકાણે આપવાની જરૂર નથી ગણી.

વાચકો આ પ્રથમ અધ્યાયનું મનન કરીને પોતપોતાનાં આચરણ આ મંત્રોમાં જણાવેલા ઉપદેશાનુસાર કરતાં રહી આ લોક તેમજ પરલોકનું કલ્યાણ સાધે. વેદોનો ઉપદેશ એ મનુષ્યના દૈનિક જીવનમાં ઉતારવા વારતે હોષ આચરણમાં મૂકારો જ વો તેથી સર્વ કોષનું કલ્યાણ જ થનાર છે. એટલા માટે વાચકોએ આનું બને તેટલું વધારે મનન અને આચરણ કરતા રહેવું.

‘યજુર્વેદ’ એ ‘કર્મવેદ’ છે. એની અંદર જે ઉપદેશ છે તે પ્રત્યક્ષ આચરણમાં મૂકવા માટે જ છે, એ કોષએ જૂલવું નહિ.

BL 17

BHAVAN'S LIBRARY, BOMBAY-7

NB—This book is issued only for one week till_____

This book should be returned within a fortnight from
the date last marked below

[illegible]